ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Історія і час. Роздуми історика

Сталінізм і Україна

М. П. Драгоманов і російський лібералізм

Юзеф Пілсудський. Факти і міфи

Розкуркулення в УСРР

Величенко Степан. Перебудова та минуле неросійських народів

Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова

4'92

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), **В. М. Волковинський** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова** (відпов. секретар), **В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко**

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль,*
канд. іст. наук *В. М. Волковинський,*
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

Художній
Технічний
Коректор

Здано
Формат
друк. ар
14,89. Ти
на), 2 кр

Київська
Київ, 4, вул. Репина, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 4 (373), апрель, 1992. Академия наук. Институт истории Украины. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно. (На украинском языке). Главный редактор М. В. Козаль. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Грушевского, 4. Киевская книжная типография научной книги, 252004, Киев 4; ул. Репина, 4.

Адреса редакції

252001 Київ 1,
вул. Грушевського, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

АКАДЕМІЯ НАУК
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 4 (373)
КВІТЕНЬ 1992

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Кульчицький С. В. Історія і час. Роздуми історика 3

Маловідомі сторінки історії

Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна *(Продовження)* 11

ПОВІДОМЛЕННЯ

Гарчев П. І. *(Сімферополь)*, Овод В. В. *(Сімферополь)*. Про створення Кримської Радянської Республіки в 1919 р. 22
Киян О. І. *(Кіровоград)*. М. П. Драгоманов і російський лібералізм . . . 31

ЗАМІТКИ

Свежинський П. В. *(Львів)*. Чернихівська трагедія 1908 р. 40

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Гаврилів Б. М. *(Івано-Франківськ)*, Грабовецький В. В. *(Івано-Франківськ)*. Кабінет історії України в навчальному закладі (методичні рекомендації) 45

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Штарський Мар'ян *(Польща, Варшава)*. Юзеф Пілсудський. Факти і міфи 64

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Розкуркулення в УСРР *(Продовження)* 77

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Величенко Степан *(Канада, Торонто)*. Перебудова та минуле неросійських народів 96

© Інститут історії України, 1992

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Фрис В. Я. *(Львів)*. Перший київський буквар 106
Пушик С. Г. *(Івано-Франківськ)*. Княждвір на Гуцульщині 109

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

До 175-річчя з дня народження М. І. Костомарова

Пінчук Ю. А., Гриневич Л. В. Про оцінку М. С. Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М. І. Костомарова 112
Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова 113

* * *

Липинський В'ячеслав. Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім століттю *(Продовження)* 133

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Клим'юк М. М. *(Тернопіль)*. Кирило-Мефодіївське товариство 148
Байраківський А. І. О. Г. Михайлик, І. В. Кічий. Історія Луцька . . 150

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Сарбей В. Г. Міжнародна наукова конференція «Робітничий клас і національне питання» 154
Батюк В. С. *(Дрогобич)*, Тимошенко Л. В. *(Дрогобич)*. Перша науково-краєзнавча конференція «900-річчя Дрогобича: історія і сучасність» . . 156
Ляховицький Ю. М. *(Харків)*. Міжнародна наукова конференція «Дробицький Яр: пам'ять, час, люди» 157

До уваги передплатників!

Редколегія і редакція «Українського історичного журналу» в зв'язку з величезним зростанням вартості паперу, поліграфічних робіт та розповсюдження журналу вимушена оголосити нову передплату на «УІЖ» на друге півріччя 1992 р. Ті, хто передплатив наше видання на рік, одержать тільки 6 номерів. Нова передплатна ціна на місяць, починаючи з 7-го номера, становитиме для індивідуальних передплатників — 8 крб., на квартал — 24 крб., на півріччя — 48 крб., для колективних передплатників — відповідно 10 крб., 30 крб. і 60 крб.

Дуже сподіваємося на вашу підтримку, шановні читачі!

Історія і час. Роздуми історика

Сучасний стан історичної науки на Україні потребує всебічного аналізу. Історикам треба замислитися над тим, що зробити, щоб додати професійності, грунтовності й переконливості своїм висновкам. Слід завоювати довіру всього суспільства — від школярів до політиків.

Починаючи цю розмову, чекаємо обгрунтованих зауважень і конкретних пропозицій від усіх, хто читає «Український історичний журнал». Редколегія сподівається, що стаття заступника директора Інституту історії України АН України доктора історичних наук, професора С. В. Кульчицького стане початком серйозного обговорення стану й перспектив розвитку історичної науки.

* * *

С. В. Кульчицький (Київ)

Не вважаю за потрібне виступати на сторінках журналу з матеріалом службового характеру: дещо про те, що зроблено, дещо про плани на майбутнє. Роздуми про характер і перспективи досліджень в галузі історії України радянського часу доцільно висловлювати від першої особи, не криючись за безособовими реченнями у стилі «є така думка». Переломний характер поточного моменту зумовив надзвичайно критичний стан, в який потрапила вітчизняна історія. Сьогодні як ніколи потрібна гостра і щиросердна розмова, а не обкатані фрази й дозовані думки.

Справжню історію України XX ст. ми знаємо погано. Держава, яка мала свої кордони і столицю, конституцію і гімн, герб, прапор і навіть місце в ООН, опинилася без власної історії. Навіть у багатотомних фоліантах, присвячених подіям на Україні після Лютневої революції аналізувалися політичні процеси поза її межами (на додаток — спотворені згідно з певними ідеологічними настановами). Місцевий колорит досягався нанизуванням нескінченної кількості другорядних фактів. І, навпаки, властиві власне Україні процеси й події замовчувалися.

Цей феномен має просте пояснення. Право на інтерпретацію історичних подій належало аж ніяк не українським історикам. У кваліфікаційних дипломах тих, хто присвятив наукове життя історії України, зазначена інша спеціальність — «історія СРСР». Це стосується й тих, чиї наукові інтереси ніколи не поширювалися на період існування СРСР як держави. Адже історія СРСР епохи середньовіччя теж існувала. Це була історія Московської держави з окремими темами з історії периферійних народів або ж історія Київської Русі.

Якщо охарактеризувати стан, в якому перебуває немало спеціалістів у галузі історичної науки (аж до вчителів загальноосвітньої школи), то можна вжити одне слово: розгубленість. Втрата колишніх орієнтирів і нездатність багатьох круто змінити позитивні оцінки на негативні та навпаки (що, зрештою, природно для порядної людини, якщо вона змушена здійснювати переоцінку під тиском іззовні, а не шляхом самостійної розумової роботи) — ось фактори їхньої розгубленості.

Однак вони є не тільки чинниками кризи, а й певною мірою ліками для виходу з неї. Ми звикли до такого стереотипу мислення: криза —

явище негативне, вона буває тільки у «них», а в країні Рад розвиток йде за планом, від позитивного до більш позитивного. Насправді ж криза завжди є показником життєздатності організму, в тому числі суспільного, засобом розв'язання суперечностей, що нагромадилися, гарантією виходу на новий, більш високий рівень розвитку. Отже, чи треба жалкувати за тим, що колишні орієнтири втрачені, чи слід, навпаки, радіти? Щоб відповісти на це запитання, необхідно оцінити становище, в якому перебувала історична наука до серпня 1991 р.

Державна партія завжди накреслювала шляхи її розвитку. Ця виняткова увага не була випадковою: історики мали довести, що весь попередній розвиток людства із залізною необхідністю спрямовувався на те, щоб виник лад, в якому якраз і жили радянські люди. Найбільш згубною така увага виявилася для історії XX ст. Тут ставилося завдання фальсифікувати не тільки абстрактні закономірності еволюції суспільства, а й конкретні події, замовчати, спаплюжити або піднести на височінь цілком конкретних осіб — на догоду тим, хто був при владі.

Ідеологічні керівники мали час, щоб опрацювати цілу піраміду орієнтирів, за допомогою якої викривлювався історичний процес. Її фундаментом став марксизм-ленінізм — набір найбільш узагальнюючих критеріїв та лозунгів. На ньому стояв сталінський короткий курс «Історії ВКП(б)». З одного боку, це був зразок інтерпретації історичного процесу згідно з вимогами марксизму-ленінізму, а з другого,— еталон для тих, хто після Сталіна брався за дослідження в галузі історії. Якщо цих означень і понятійного апарату курсу «Історії ВКП(б)» не вистачало для практичних потреб, у виняткових випадках приймалися спеціальні партійні рішення (наприклад, тези ЦК КПРС до 300-річчя об'єднання України й Росії). Повсякденно ж за відповідністю праць істориків усталеним орієнтирам стежила ідеологічна частина партапарату. Зокрема, Академію наук УРСР «курирував» ЦК компартії України. Пильний контроль поширювався на кожний друкований рядок і на кожного науковця, не виключаючи початківців.

Партія могла під тиском життя дати згоду на винос тіла Сталіна з ленінського мавзолею, але рішуче відмовлялася переглянути створену ним картину історичного процесу. Після вилучення з обігу короткого курсу «Історії ВКП(б)» закладені в ньому положення перекочували в еталонні підручники з історії КПРС, які щорічно виходили за редакцією академіка Б. М. Пономарьова. Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС видавав п'яте, 55-томне зібрання творів В. І. Леніна, користуючись не оригіналами, а фальсифікованими текстами з четвертого видання сталінських часів, в яких були вилучені, наприклад, висловлювання вождя партії про неможливість будівництва соціалізму в одній країні, бо Сталін заявив, що такий соціалізм уже побудовано. Приховуючи від суспільства сотні документів, в яких образ Леніна виглядав непривабливо, цей інститут оголосив п'яте видання «повним».

Зникнення державної партії, відхід у небуття «історії КПРС» як самостійної науки і обов'язкової навчальної дисципліни зробили можливою вільну від директивних стереотипів інтерпретацію історичного процесу. Історики здобули можливість піднятися з колін, щоб служити суспільству, яке скинуло лабети тоталітаризму.

Але воно з недовірою відвертається від історичної науки. Надто добре суспільство пам'ятає бездоганні тільки з поліграфічного боку праці, присвячувані ювілеям В. І. Леніна, Жовтневої революції, Радянського Союзу. Всі пам'ятають пропаговані в цих «фундаментальних» (за кількістю сторінок) книгах мертвонароджені концепції розвинутого соціалізму, соціалістичного способу життя, радянського народу як нової історичної спільності.

Не треба думати, що професійні історики завжди знали дійсну картину і свідомо спотворювали її у монографіях і підручниках, догоджа-

ючи властям. Скажу про себе. Я вивчаю період між громадянською і другою світовою війнами понад чверть століття. Але тільки у 1988 р., коли працював над монографією про «троцькіста № 1» Х. Г. Раковського, зрозумів, що в нашій країні троцькістів не існувало. Тільки в 1991 р. дійшов висновку, що не було й «военного комунізму» як політики, нав'язаної громадянською війною. Насправді сама вона була викликана спробами більшовиків побудувати безринкову комуністичну економіку. Після переходу до непу В. І. Ленін поміняв місцями наслідок і причину, щоб врятувати принадність комуністичної ідеї в очах мас і виправдати політику, яка призвела до війни й голоду.

І все ж таки незадовільний сучасний стан наукового дослідження історії післяреволюційного суспільства як науки пояснюється не стільки обплутаністю вчених помилковими стереотипами, скільки неможливістю для них у недавньому минулому вийти за межі дозволеного у друкованих працях. Знову скажу про себе. В «Українському історичному журналі» (1988, № 3) я надрукував статтю про становище у сільському господарстві України в 1931—1933 рр. Це була перша публікація, присвячена голодомору. Щоб мати можливість розповісти про голод і зовнішні причини його виникнення (більш глибоких причин, викликаних спробою Сталіна повторити комуністичний штурм 1918—1921 рр., тоді я ще не розумів), довелося цілком свідомо «вбудувати» цю найбільш трагічну сторінку історії українського селянства у звичну концепцію колективізації сільського господарства. Тоді з'явилася брошура з доповіддю М. С. Горбачова, проголошеною на урочистому засіданні з приводу 70-річчя Жовтневої революції. В ній називалися «перегини» колективізації, але сама вона розглядалася по-старому — як шлях до соціалізму. Сказати інакше означало б для мене змарнувати піврічні зусилля, витрачені на «пробивання» своєї статті у вищих інстанціях. Останні під впливом світової викривальної кампанії вже змирилися з необхідністю прилюдного визнання самого факту голоду, але годі було сподіватися на те, щоб випередити генсека ЦК КПРС у трактуванні закономірностей «соціалістичного будівництва».

Раніше, ніж у журналі, моя стаття з'явилася у виданнях, призначених для діаспори — газеті «Вісті з України», а у скороченому вигляді — в англомовній газеті «Ньюс фром Юкрейн». Як слід було чекати, вона викликала за кордоном зливу обурених виступів. Пізніше, в міру того як наша «гласність» перетворювалася на загальнолюдську свободу слова, пролунали гострокритичні закиди на сторінках «Літературної України». Я зробив просто: у кількох номерах цієї ж письменницької газети надрукував нову статтю про голод 1933 р. У ній уже не використовувалися традиційні підходи до колективізації, а штампи, що залишалися, мушу віднести на рахунок власної необізнаності: так тоді мислив. Звичайно, мені поталанило — попереду є, треба сподіватися, з десяток років для інтенсивної наукової праці, коли не треба вже турбуватися про відповідність висновків ідеологічним еталонам. Гіршим є становище колег, старших за віком. Людина неспроможна обирати час, в якому живе.

Звільнені від гамівної сорочки цензури (про яку наші шановні зарубіжні колеги не мають будь-якого уявлення, хоч критикують «консервативних» істориків), ми повинні якнайшвидше надолужити згаяний час і вивести свою науку з кризи. Переконаний, що найкоротший шлях до цього — фронтальне дослідження архівних джерел. Це стає можливим тому, що вперше відкривається доступ до таємних фондів державної партії, її каральних органів, опозиційних більшовикам партій, організацій тощо. Аналіз архівних джерел допоможе науковцям розібратися в закономірностях історичного процесу, подолати хибні стереотипи і завоювати довіру суспільства.

Завоювати її історики зможуть тільки тоді, коли частину своїх зусиль присвячуватимуть підготовці й виданню збірників документальних

матеріалів з найгостріших проблем недавнього минулого. Адже читач тепер прагне самостійно розібратися у сфальсифікованих розділах історії України. Щоб надати йому таку можливість, колектив Інституту історії України за допомогою спеціалістів центральних державних архівів почав займатися упорядкуванням збірників документів і матеріалів з найактуальніших тем.

Зокрема, підготовлено великий (обсягом понад 60 др. арк.) збірник «Колективізація і голод на Україні (1929—1933 рр.)». Готуються до друку збірники «Голод на Україні 1921—1923 рр.» та про голод на Україні 1947 р. Серія цих видань повинна дати уявлення про те, як утверджувалися протиприродні виробничі відносини в українському селі. Треба усвідомити, яких жертв коштувала народові комуністична атака 1918—1921 рр. і здійснений під іншими лозунгами, але аналогічний за своєю сутністю сталінський штурм 1929—1933 рр.

Розпочато роботу над тим, щоб зробити приступними для науковців і широкої громадськості документи національно-визвольної боротьби українського народу, яка розгорнулася після Лютневої демократичної революції. Уже передано до видавництва двотомний збірник документів Центральної Ради загальним обсягом понад 90 др. арк., в якому день за днем відтворено діяльність першого у XX ст. законотворчого органу українського народу, його президії (Малої Ради) і уряду (Генерального секретаріату). На черзі — видання збірників документів про Українську державу гетьмана Павла Скоропадського, про другу Українську Народну Республіку (часів Директорії). Очевидно, паралельно з такими фундаментальними працями доцільно було б створити серію популярних книг — політичних портретів діячів національно-визвольного руху, насамперед М. С. Грушевського, В. К. Винниченка і С. В. Петлюри.

Однією з найболючіших проблем недавнього минулого є історія Організації українських націоналістів (ОУН) і створеної нею в період другої світової війни Української повстанської армії (УПА). Тепер мало хто має сумніви щодо того, що повстанська боротьба на території Західної України мала масовий характер і спрямовувалася проти сталінщини, на створення самостійної України. Але потрібно взяти до уваги те, що Сталін черпав сили й засоби для боротьби з оунівцями передусім у самій Україні. Йшла братовбивча війна — не перша в історії позбавленого державних прав українського народу. Тим часом сучасні публікації з історії ОУН—УПА вкрай політично поляризовані.

Дехто виправдовує ідеологію бандерівського руху. Дехто, навпаки, використовує одержані в НКВС свідчення полонених, які мають не більшу ціну, ніж загальновідомі матеріали про процеси «троцькістсько-бухарінських шпигунів». В Інституті історії України розпочато роботу по підготовці збірника документів про ОУН—УПА.

Доцільно згадати також про те, що колектив інституту почав готувати до видання збірник архівних документів про Чорнобильську катастрофу. Півроку тому, тобто до слухань у Верховній Раді України, ми не могли ставити перед собою таке завдання. Надто нереальною здавалася надія на те, що вдасться скопіювати, а потім опублікувати ключові документи.

Повертаючись обличчям до архівів, ми все ж таки повинні критично поставитись до документів радянської доби. За 35 років роботи в архівах я тримав у руках десятки тисяч одиниць зберігання і добре відчуваю різницю між джерелами дореволюційної доби і документами, що відклалися в будь-якій радянській установі. Властивий тоталітаризмові крайній ступінь централізації управління і піднесене до рівня державної політики маніпулювання масовою свідомістю призвели до майже повного усунення проявів реальної громадської думки з письмових документів. Тому, коли працюєш з ними, потрібно подбати

про їх ювелірний джерелознавчий аналіз. На жаль, джерелознавство як спеціальна історична дисципліна у нас розвивалося незадовільно.

Ніколи не забуду розчарування і навіть своєї розгубленості, коли я натрапив на цілком таємну — як і всі документи партійного керівництва, незалежно від змісту, — стенограму пленуму ЦК КП(б)У, що відбувся у розпалі голодомору і був присвячений становищу в сільському господарстві. Жодної згадки про голод у промовах ораторів знайти не вдалося. Та що там страхіття сталінських часів! Тоталітарний режим пішов у минуле на наших очах, а запитаймо себе: чи завжди те, що кожний говорив з трибуни, було відповідне думкам, висловленим у сімейному колі або в розмові з давнім другом? Але ж протоколювалося і потрапляло потім до архівів тільки сказане з трибуни...

Дослідник, якщо він добре знає архіви, знаходить вихід. Зокрема, коли ми готували збірник про колективізацію і голодомор (тематичну підбірку з нього Є. П. Шаталіна надрукувала в «УІЖі»), то приділяли пильну увагу документам неофіційних осіб — селянським листам до редакцій газет, скаргам скривджених селян до вищих інстанцій тощо, або ж матеріалам, в яких істина обов'язково мала проявитися, щоб виправдати існування самої установи (судовим вирокам, повідомленням ДПУ про настрої у суспільстві та ін.). І все ж таки архівні матеріали обов'язково треба доповнювати іншими видами джерел. На перше місце тут необхідно ставити свідчення старшого покоління радянських людей про їх життя у минулому.

Мова йде не про мемуари. Доводиться визнати, що спогади видатних діячів є частинкою самої історії і мають наукове значення, незважаючи на величезний суб'єктивізм авторів. Та коли з'являються мемуари людей, які не стояли на вершині влади або не були володарями дум свого покоління (згадаймо, наприклад, зливу книг учасників війни), вони явно не збагачують історичну науку.

Свідчення сучасників треба збирати за наперед опрацьованою програмою. Суб'єктивні моменти зникають, коли сотні людей відповідають на одне запитання. Це — своєрідне соціологічне опитування, спрямоване в минуле. Формулювання залежать від науковця, який цими висловлюваннями прагне доповнити або спростувати офіційні архівні дані.

У мене є подарований проф. Дж. Мейсом тритомник свідчень колишніх радянських громадян, які пройшли перед комісією конгресу США по голоду 1932—1933 рр. на Україні. Доцільно було б опублікувати його у нас, але ж де дістати тиражний папір на 200 др. арк.? Тих, хто цікавиться його змістом, відсилаю до своєї статті («Під прапором ленінізму». — 1990. — № 23). Тут лише підкреслю: комісія досягла поставленої мети й створила узагальнююче колективне свідчення про голодомор, що має ознаки документального джерела.

Чому б не використати цю методику, щоб відтворити історію України, якою її запам'ятало старше покоління? Наш інститут має досить досвідчених кадрів, які не використовуються належним чином, бо у «Наукової думки» не вистачає видавничих потужностей й паперу, а в нас — грошей на покриття збитків при виданні монографій. У співробітництві з краєзнавцями, архівістами, музейними працівниками ми змогли б фіксувати свідчення на всій території України. На жаль, перервалися контакти з вашінгтонським фондом Чопівських, який пообіцяв техніку запису. Власними силами виконати цю роботу досить важко. Проте в найближчих планах відділу сучасної історії вона передбачається, хоч і в обмежених масштабах.

Нагромаджуючи документальний матеріал, треба пам'ятати, що в ньому завжди можна знайти обгрунтування — на рівні окремих фактів і фактиків — будь-якої ідеї, навіть абсурдної. Ми маємо чималий і гіркий досвід неправильної інтерпретації історичних подій, бо змушені були

впродовж десятиріч підганяти живу історію під догми. Виправдовувалися тим, що наукова об'єктивність обов'язково збігається з партійністю. В умовах, коли більшовики оголосили всі інші партії контрреволюційними, ця теза, якщо не переконувала, то була хоча б практично здійсненною. Але тепер думки істориків поляризувалися. Як же за цих умов відтворити справжню картину минулого?

Ясно, що не треба «виколупувати» окремі факти, підстроюючи їх до своїх політичних уподобань, а брати документальний масив, допомагаючи собі джерелознавчим аналізом. Але ж якими методами можна скористатися, щоб викласти їхню мозаїку без спотворення правди життя?

Проблема методу — найбільш складна для розв'язання в сучасній історичній науці. Ми погано знаємо навіть той методологічний арсенал, яким володіли історики минулого століття. Нам практично невідома теоретична озброєність світових історичних шкіл XX ст. Потрібно широко розгорнути дослідження в галузі вітчизняної історіографії, щоб скористатися досвідом класиків української історичної науки.

Однак і вони далеко не завжди можуть нам допомогти. Історія радянської доби потребує особливих підходів, бо цей час — надзвичайно специфічний. Ніколи й ніде влада купки людей над десятками й сотнями мільйонів не була такою величезною, як в радянському суспільстві. Треба уявити собі єгипетських фараонів або китайських богдиханів з телефонами, залізницями, атомною зброєю... Згадаймо «державний господарський механізм, який працює так, щоб сотні мільйонів людей керувалися одним планом» (Ленін), політичного монстра у вигляді жовтенятсько-піонерсько-комсомольської і профспілково-партійної організацій, нещадність органів безпеки з десятками концтаборів і мільйонами «добровільних» помічників, систему ідеологічної обробки від дитсадка до богадільні. Це й є тоталітаризм радянського зразка.

Деякі історики зображують наше недалеке минуле безпросвітним. Інші, навпаки, вбачають в ньому лише окремі деформації. Переконаний, що необхідно відійти від обох цих позицій, водночас не займаючи й центристської. В основу аналізу подій після 1917 р. треба покласти один принцип: відділяти те, що належить державі, від того, котре належить суспільству. У період між громадянською і другою світовою війнами могутня держава майже витіснила з історичної арени деморалізоване й атомізоване суспільство. Але історик повинен бачити те, що стоїть за сценою. Потворно розбухлий партійно-державний організм був міцний лише завдяки силі мас. Відчувши смертельну загрозу з боку нацизму, він тимчасово і далеко не повною мірою віддав ініціативу суспільству. І тоді мільйони людей ціною незліченних жертв урятували Батьківщину.

Смерть головного конструктора політичної системи тоталітаризму Леніна, як і творця тоталітарної економіки Сталіна, не вплинули на сутність ладу, який мав достатній інерційний запас міцності. Проте змінилося становище як усередині країни, так і за її межами. Державна партія змушена була засудити сталінщину, але до кінця свого існування намагалася перекласти на плечі одного Сталіна всі злочини епохи. Не можна не вважати цинічним й досі загальновживаний термін «реабілітація» стосовно репресованих народів, соціальних верств, окремих громадян. Розглядаючи дилему «винен — не винен», щоб винести реабілітаційне рішення, ми тим самим фактично визнаємо право на кару за тоталітарним монстром, який замінив закон терором і сваволею.

Як не переконують історика архівні джерела в «морально-політичній єдності» суспільства і його гармонійних відносинах з владою, необхідно відділяти державну політику від суспільних процесів. Та не треба зображувати державу абсолютним злом і освячувати суспільство. Перетворення невеликої фракції у соціал-демократичному русі, якою

були більшовики, в державну партію—монстра є історичною «заслугою» самого суспільства. І навпаки, в апараті тоталітарної влади завжди були люди, які присвячували себе служінню народу, а не системі. Це особливо відчувалося під час криз. Досить згадати кадровий погром, вчинений поплічниками Сталіна на Україні в 1932 р., коли у керівних інстанціях відбувався масовий саботаж директив про «викачування» хліба із сільської місцевості.

Завершити розмову про методологічні підходи до аналізу історії радянського суспільства хотів би обгрунтуванням тези про необхідність її суцільного перегляду на рівні понять, а не фактів. Останні, які стають відомими, змушують по-новому висвітлювати історичний процес. Якщо ж залишити осторонь понятійний апарат і переглянути тільки фактичну основу знайомих подій, таке новаторство виявляється здебільшого ілюзорним. Проілюструю цю думку на прикладі кількох варіантів історії створення Радянського Союзу, що ми їх мали.

Після громадянської війни більшовики спромоглися утримати контроль над більшістю державних утворень розколотої імперії (за винятком п'ятьох). Усі вони, будучи формально незалежними, підпорядковувалися місцевим більшовицьким організаціям. Керівна партія міцно цементувала країну без назви в єдину державу. За таких умов її керівництву досить було попрацювати над текстом союзного договору, щоб виникла країна з назвою. Тривалий час розповідь істориків про утворення СРСР зводилася тільки до опису офіційних процедур — розробки текстів декларації і договору, порядку їх затвердження, кампанії по схваленню цих документів у колективах трудящих тощо. Процедурний підхід можна назвати першим варіантом, а вірніше — зрізом історії створення СРСР. Після XX з'їзду КПРС з'явилися пов'язані з цією подією праці В. І. Леніна, і науковці почали розповідати про сталінський план «автономізації» незалежних республік, відхилення останнього вождем більшовиків, його пропозицію скористатися якісно іншою формою державного союзу, яка нібито забезпечувала рівні права для всіх республік. Це — другий, більш глибокий зріз.

На початку 90-х років до наукового обігу були введені дані про спроби окремих представників місцевого партійно-державного апарату протистояти диктату централістів — «автономістів». Виявилося, що найрішучіше протидіяв поглиненню суверенітету республік Х. Г. Раковський. Це був третій зріз, який вже більшою мірою відповідав дійсній історії створення СРСР. Проте і в ці часи історикам не рекомендувалося замислюватись над відомою ще з 1956 р. пропозицією Леніна відновити втрачену в 1919 р. (коли сформувався так званий «военно-політичний союз республік») повну самостійність наркоматів, за винятком військових і дипломатичних справ, а також підкреслювати те, що Ленін назвав питання про цей союз «горезвісним». Причина зрозуміла: союз і його ініціатор — КПРС своїм існуванням продовжували тиснути на свідомість істориків, редакторів, цензорів. Лише тепер стало можливим вийти на останній зріз проблеми, проаналізувати альтернативні форми української державності, які з'явилися в 1917 р., але загинули під час «збирання» більшовиками імперії Романових.

Подібні «зрізи» здебільшого не залежали від особистої позиції вченого й ступеня його документальної озброєності. Вони вказували лише на одне: ту межу, до якої ідеологічні наглядачі державної партії в даний момент погоджувалися допустити істину. Зникнення КПРС уперше дозволяє поставитись до історії радянської доби, як до науки. Перед науковцями відкриваються не окремі «білі плями», а суцільне дослідницьке поле. Вони повинні дати суспільству реальне уявлення про його найближче минуле.

Наголошуючи на цьому, я не хочу виступити проти нерідко висловлюваних пропозицій щодо зосередження зусиль на попередніх століттях української історії. Це навіть принизливо, коли наші сучасники зму-

шені користуватися (майже винятково) працями науковців дорадянської доби, щоб дізнатися про закономірності історичного процесу. Ні, ми повинні просуватися вглиб століть, відмовляючись від принципу «фіфті-фіфті» при розробці популярних або узагальнюючих курсів історії України (наприклад, п'ятий том десятитомної «Истории Украинской ССР» закінчувався уже подіями Лютневої революції). І все ж таки найближчим завданням дослідників повинна стати незнайома історія радянської доби. Тому навряд чи треба докорінно ламати сучасну структуру Інституту історії України.

В інституті давно вже сформувалися наукові колективи, які спеціалізуються на таких історичних періодах: 1917 — 1920, 1920 — 1939, 1939 — 1945, 1945 — 1992 рр. Якщо залишити осторонь проблемні структурні підрозділи, то на два хронологічні відділи дореволюційної епохи припадає чотири відділи радянської доби. Цілком зрозуміло, що далі збільшувати кількісний склад останніх не можна. Але недоцільно також різко скорочувати науковий потенціал відділів, покликаних створити аналітичні праці з історії національно-визвольної боротьби українського народу, формування тоталітарного режиму і відповідної йому економіки, становища України під час другої світової війни та у післявоєнний період тощо.

Кожний з цих наукових колективів має свою перспективу. Робочі плани на нинішній та найближчі роки забезпечують обгрунтування якісно нової концепції історії України XX ст. Йдеться передусім про закономірності державотворчого процесу й формування тоталітарного режиму, створення правдивої історії участі українського народу в другій світовій війні, висвітлення надзвичайно інтенсивних соціально-економічних явищ епохи, яку ми досить легковажно назвали «застійною».

На закінчення хочу додати, що колектив Інституту історії України вважає своїм найпершим обов'язком допомогти загальноосвітній школі. Ми й раніше готували підручники, посібники й хрестоматії. З початку 1992 р. ця робота набуває систематизованого й набагато масштабнішого, ніж раніше, характеру. З Міністерством освіти України укладено розрахований на п'ять років договір про співробітництво. Науковці інституту починають розробляти програми з історії України, спеціальних історичних дисциплін, історичного краєзнавства, політології тощо. До них підключатимуться спеціалісти інших установ. Готуються програми для масової школи, окремих шкіл з поглибленим вивченням історії, а також гімназій та ліцеїв при університетах. Крім того, створюватимуться підручники, антології, альбоми тощо.

Восени минулого року школи одержали пробний підручник з історії України для 10—11 класів. Але життя випередило нас, і книга застаріла раніше, ніж дійшла до учнів. Авторам довелося напружено попрацювати, щоб порушити нові проблеми, які раніше не стояли й не могли стояти перед ними. Зокрема, у новому варіанті підручника, який тепер починатиметься з 1917 р., є великі розділи про першу УНР (доба Центральної Ради), Українську державу Павла Скоропадського, другу УНР (доба Директорії). Збільшення годин, що відводяться для вивчення історії України XX ст., використовуватиметься передусім для поглибленого ознайомлення учнів з визвольними змаганнями українського народу 1917—1920 рр. До виходу у світ цього видання підручника «Український історичний журнал» планує надрукувати низку заново створених або докорінно перероблених розділів з нього.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті йдеться про події 1937 р. Автор торкається «справи боротьбистів», яка виникла влітку 1937 р. і призвела до самогубства П. П. Любченка, арешту і розстрілу А. А. Хвилі та загибелі інших партійних, державних, військових діячів.

Ф. П. Тесленко продовжував твердити, нібито А. А. Хвиля на зборах у 1923 р. провів троцькістську резолюцію, що «70 троцькістів, котрі голосували за троцькістську резолюцію, це друзі Хвилі» [1] І хоча спеціальна комісія ЦК КП(б)У у складі М. М. Хатаєвича, С. О. Кудрявцева, П. П. Любченка, М. М. Попова і В. П. Затонського ще напередодні XIII з'їзду КП(б)У, ретельно перевіривши заяви Ф. П. Тесленка, довела їх наклепницький характер, той не заспокоювався: «Здорова більшовицька логіка говорить про те, що комісія ЦК до кінця це питання не додумала...» [2]. На захист А. А. Хвилі виступили В. П. Затонський та М. М. Хатаєвич. Останній — а саме він очолював згадану комісію — заявив, що «обвинувачення з боку Тесленка є маніакальним маревом. Тесленко оббиває пороги ЦК увесь час... написав у ЦК купу заяв» [3].

На з'їзді під час обговорення кандидатур на членів ЦК КП(б)У виступила також П. Т. Ніколаєнко, котра, не даючи відводу кандидатурі І. Ю. Кулика, водночас почала зводити наклеп на його дружину, а закінчила свій виступ так: «Було б ще також нічого, але біда в тому, що вона в великій мірі має вплив на т. Кулика в його партійній і політичній роботі, і коли т. Кулик як майбутній член ЦК буде мати протоколи засідань Політбюро та інше, то треба буде трошки більш скривати від жінки (так у стенограмі — Ю. Ш.) і не ділитись з нею секретами. Батьку рідному не вір, а тим більш жінці, яка може вас кожного разу обманути» [4]. При обговоренні інших кандидатур, висунутих у керівні партійні органи, деякі делегати XIII з'їзду почали також виявляти підозрілість і недовіру до цих кандидатур. Так, зокрема, сталося з кандидатурами І. С. Шелехеса, П. П. Любченка, З. Й. Сідерського. У зв'язку з цим С. В. Косіор змушений був виступати додатково і підкреслювати необхідність об'єктивного підходу до цих та інших висунутих кандидатур. 3 червня 1937 р. (в останній день роботи XIII з'їзду КП(б)У було обрано членів і кандидатів в члени Політбюро ЦК КП(б)У: С. В. Косіора, М. Ф. Гікала, В. П. Затонського, С. О. Кудрявцева, П. П. Любченка, Г. І. Петровського, М. М. Попова, Е. К. Прамнека, К. В. Сухомлина, М. М. Хатаєвича, І. С. Шелехеса (члени), Є. І. Вегера, Н. В. Марголіна, С. А. Саркісова, В. І. Чернявського, О. Г. Шліхтера (кандидати в члени). З них живими невдовзі залишаться лише Г. І. Петровський та О. Г. Шліхтер.

Репресії розпочалися невдовзі після XIII з'їзду КП(б)У. Вже 3—4 липня Пленум ЦК КП(б)У виключив з партії і вивів зі складу членів ЦК «як викритих ворогів народу» третього секретаря ЦК КП(б)У М. М. Попова, першого секретаря Одеського обкому КП(б)У Є. І. Вегера, першого заступника Голови РНК УРСР І. С. Шелехеса,

---

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журнал.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1—3.

[1] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 491, арк. 117.

[2] Там же, арк. 118.

[3] Там же, арк. 130.

[4] Там же, арк. 57.

голову Вінницького облвиконкому О. Л. Триліського[5]. Зі складу ЦК КП(б)У були виведені «як недостойні звання членів ЦК» заступник наркома внутрішніх справ УРСР К. М. Карлсон, голова Харківського облвиконкому Г. К. Прядченко[6]. Зі складу членів ЦК КП(б)У виключили директора Інституту економіки АН УРСР О. М. Асаткіна, зі складу кандидатів у члени ЦК — секретаря Одеського обкому КП(б)У С. О. Бричкіна, керуючого Дніпровською енергетичною системою (м. Запоріжжя) Д. О. Міхеєнка, зав. торговельним відділом Одеського обкому КП(б)У Д. С. Клиновського, секретаря Чернігівського міськкому КП(б)У Р. Я. Потапенка, начальника Харківського обласного управління НКВС С. С. Мазо[7]. Було також вирішено «розглянути матеріали, що надійшли на кандидата в члени ЦК КП(б)У т. Степанського І. С.»[8] Пленум прийняв резолюцію, в якій, зокрема, зазначалось: «Пленум ЦК КП(б)У цілком схвалює заходи, вжиті Політбюро ЦК ВКП(б) по викриттю і розгрому троцькістських і правих шпигунів, ворогів партії і народу.

Пленум вважає, що ЦК КП(б)У і Політбюро ЦК КП(б)У не виконали вказівок тов. Сталіна про підвищення більшовицької пильності, про справжній контроль працівників на роботі, виявили політичну короткозорість... Пленум доручає ПБ ЦК КП(б)У і зобов'язує обкоми продовжити роботу по викриттю і розгрому троцькістських, правих і націоналістичних шпигунів»[9].

Робота цього Пленуму виразно свідчила: погром партійних і державних кадрів на Україні набуває дедалі більшої сили. Встановлено, що з 102 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У, 9 членів Ревізійної комісії, обраних на XIII з'їзді КП(б)У, були репресовані 100 чоловік. Вже на 24 січня 1938 р. в складі ЦК КП(б)У з 62 членів і 40 кандидатів у члени ЦК залишилось відповідно 20 і 5 чоловік[10].

Серед тих, кого обрали до керівних органів на XIII з'їзді КП(б)У, арештам і фізичній розправі не піддавались парторг шахти ім. Й. В. Сталіна М. Д. Дюканов, начальник депо станції Слов'янськ Південної залізниці П. Ф. Кривоніс, голова ЦВК УРСР Г. І. Петровський, заступник командуючого військами Київського особливого військового округу С. К. Тимошенко, віце-президент АН УРСР О. Г. Шліхтер, член військової ради Київського особливого військового округу Ю. О. Щаденко, а також зав. сектором підготовки кадрів Виконкому Комінтерну С. І. Гопнер[11]. На прикладі останньої дуже добре можна прослідкувати, якою була моральна ціна виживання в тодішніх умовах.

23 грудня 1937 р. С. І. Гопнер написала до парткому ВКП(б) при Виконавчому Комітеті Комуністичного Інтернаціоналу заяву з грифом «Таємно». В ній, зокрема, говорилось: «Товариші! Повідомляю головні моменти моїх взаємовідносин з нині викритим ворогом партії і народу Квірінгом. Працювала з ним в одних парторганізаціях з 1917 р. до 1925 р. (з перервами). У ці ж роки ми були чоловіком і дружиною. Коли ми розірвали цей зв'язок (12 років тому), ми не припинили знайомства, зустрічалися або листувались, зберігаючи дружні відносини. Я йому довіряла, як партійцю і вважала, що він до кінця засудив і позбувся ряду помилок, допущених ним під час роботи на Україні.

Таким чином, я визнаю, що в умовах близького і довгорічного знайомства не розпізнала ворога партії, виявивши виняткову сліпоту і втрату пильності, і усвідомлюю, що заслуговую суворого осуду.

Водночас я категорично й рішуче заявляю, що не мала ні наймен-

---

[5] Там же, спр. 533, арк. 2.
[6] Там же, арк. 3.
[7] Там же.
[8] Там же, арк. 4.
[9] Там же, арк. 3.
[10] Назвати поіменно // Комуніст України.— 1989.— № 5.— С. 58.
[11] Там же.— С. 65.

шого уявлення про його контрреволюційні наміри, участь у контрреволюційних організаціях або діях. Мені зрозуміло, що він обманював партію, дворушничав, приховав від мене свої злочини...

Я ставлю собі за провину також, що недостатньо врахувала деякі непрямі симптоми невдоволення і недостатньої довіри до Квірінга з боку ЦК партії, про що свідчили часті зняття його з роботи, хоч я цікавилася політичними причинами цього, але нічого конкретного не дізналась.

Нарешті, бачу свою помилку в тому, що при оцінці його політичної фізіономії як комуніста, я не пов'язала з його політичною фізіономією його приватне життя, в якому були риси міщанства і траплялися безвідповідальні зв'язки з жінками, що прикривалися нібито передовою мораллю, а по суті мораллю найнижчого гатунку.

Оглядаючись на весь період нашого знайомства, я запитую себе — де були мої очі? Я проклинаю цю сторінку мого минулого, але незважаючи на цю ганебну пляму в ньому, я не перестаю пишатися моїм минулим, бо ця «дружба» не була головним змістом його. І до знайомства з Квірінгом, і після я йшла своїм шляхом вірного солдата партії, 34 роки мого перебування в лавах партії Леніна—Сталіна є найбільшим щастям, що випало на мою долю. Від усвідомлення цього я ще гостріше усвідомлюю свою провину перед партією за виявлену сліпоту, за шкоду, завдану їй і відчуваю пекучий сором і за «дружбу» з цим гадом. Однак я знайду в собі сили, перебудувавшись як слід, спокутувати цю провину, працюючи для зміцнення партії на новому етапі. І перш за все я мушу викорінити властивий мені непростимий порок — надмірну довірливість, — порок, який я особливо виявляла у собі в умовах останнього року боротьби проти ворогів партії і народу. Я сподіваюсь, незважаючи на те, що я вже не зможу служити партії стільки років, скільки служила їй, зробити все, щоб відшкодувати ті втрати, яких я завдала партії своїми помилками по лінії боротьби з ворогами. Для цієї мети я не пощаджу себе, які б випробування не стояли на моєму шляху.

З ком. прив. *С. ГОПНЕР»* [12].

Гадаємо, що ця заява стала не тільки наслідком страху її автора за власне життя, а й наслідком тієї страшної моралі, яку дбайливо культивувало тоталітарне сталінське суспільство і за якою обов'язково потрібно щось або когось засуджувати, чогось або когось зрікатися. І через це моральне «аутодафе» змушена була пройти і стара революціонерка, котра, поза сумнівом, добре знала справжню ціну Сталіну і створеного ним «морального кодексу».

Архіви зберегли чимало прикладів такого роду. Звернімося ще до одного. 5 серпня 1937 р. до ЦК КП(б)У надійшла адресована С. В. Косіору заява начальника промсектора Управління народного господарства України С. Є. Михалевича. «Останні арешти, — зазначалося, зокрема, в заяві, — майже всієї керівної верхівки УНГУ — Асаткіна, Кустоляна, Варфоломеєва, на весь зріст поставили питання про становище в УНГУ, формах, методах шкідництва в УНГУ, про людей, котрі працюють в УНГУ та заходах, необхідних, щоб ліквідувати результати шкідницької роботи у ньому» [13]. Далі автор заяви докладно зупинявся на «шкідницькій» діяльності О. М. Асаткіна, за ініціативою котрого було видано довідники «УСРР у цифрах», «Народне господарство України», «Соціалістична Україна» та ін. «...Тепер, — говорилося в заяві, — цілком очевидно, що під прапором видання необхідних матеріалів було надруковано ряд цифр, які неправильно, шкідницьки перекручують дійсне становище з матеріальним добробутом трудящих Ук-

[12] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 2909, арк. 147—148.
[13] Там же, спр. 3013, арк. 1.

раїни»[14]. Фактично всі дії О. М. Асаткіна, котрий в силу службових обов'язків повинен був цікавитися найширшим колом питань, в заяві поставали як такі, що мали «виключний інтерес для іноземних контррозвідок»[15].

З трьох останніх сторінок заяви стає зрозуміло, з якою метою вона була написана. Справа в тім, що С. Є. Михалевича почали підозрювати у зв'язках з колишнім головою райвиконкому на Сахновщині Харківської області Коваленком, а також з «ворогом Васильковим», працівником одного з райкомів партії у Харкові, а згодом у Києві[16]. Закінчувалася заява так: «Товариш Косіор. Я в партії з 1919 року, я ніколи не мав політичних коливань, я завжди брав у житті партії активну участь, був делегатом ряду партійних з'їздів і завжди боровся за генеральну лінію партії. До УНГУ я в роки 1933, 1934 працював секретарем райпарткому у одному з важких районів України — Сахнівщанському районі Харківської області. Я сам робітник. В партійні ряди прийшов з рядів комсомолу. У складній обстановці останнього періоду я маю помилки, але я завжди був відданий і зараз відданий до кінця нашій партії, тов. Сталіну і країні Рад. Я готовий на будь-якій ділянці, де це партія буде вважати необхідним, виправити припущені помилки, продовжувати працювати для справи партії, для справи соціалістичного будівництва. Я прошу прийняти мене для подання більш докладних пояснень з питань, пов'язаних з роботою УНГУ, моєю роботою та партійною відповідальністю за факт політичної сліпоти, виявленої мною, в числі інших членів в парторганізації»[17].

Втім, збереглися не тільки такого роду документи, а й такі, що засвідчують: були люди, котрі розуміли суть того, що відбувається в країні і давали цьому адекватну оцінку. 20 березня 1937 р. робітник Конотопського паровозоремонтного заводу Загоруйко написав невеличкого листа С. В. Косіору:

«У ЦК КП(б)У.
Т. Косіору.

Немає сил переживати те, що доводиться бачити, як різко слова розходяться із ділом; уся наша преса заповнена вихвалянням успіхів, збільшенням виробництва, квітучою країною, веселим та радісним життям. А тут доводиться переживати на власній шкурі найсправжнісінський голод. Наш квітучий Конотоп довів людей до того, що всі голі й босі. А головне голодні. Тисячі робітників, котрі стоять у чергах за хлібом, говорять про керівництво та місцеву владу неприйнятні розмови. Якби Ви чули, що говорять на Вашу адресу, то напевно було б вжито термінові заходи. Приварочних продуктів ми не знаємо, які вони є. Вкрай дивує, що вся Україна виконала і грошові податки, і хлібопостачу. А влада створює умови загибелі. Народ вкрай розлючений, відпадає до вас довіра, навкруги шахрайство.

Робітник Конотопського П. В. Р. З
20. III. 37 року»[18]. *ЗАГОРУЙКО.*

Невідома подальша доля цього представника «найпрогресивнішого класу». Чи був він зметений кривавою хвилею «великого терору», чи вижив. Достеменно відомо інше: незважаючи на такого роду «сигнали з місць», як було прийнято говорити, С. В. Косіор та інші представники тодішнього республіканського партійного і державного керівництва вперто проводили лінію на підтримку сталінського курсу, курили фіміам вождю, безустанно говорили про грандіозні успіхи у всіх сфе-

[14] Там же, арк. 2.
[15] Там же.
[16] Там же, арк. 7—9.
[17] Там же, арк. 9.
[18] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 2909, арк. 18, 18 (зв).

рах життя. У своїй доповіді на лютнево-березневому (1937 р.) Пленумі ЦК ВКП(б) В. М. Молотов цитував і критикував листа директора Дніпропетровського металургійного комбінату Бірмана на ім'я Г. К. Орджонікідзе. В листі йшлося, зокрема, про те, що у Дніпропетровську партійну директиву на викриття ворогів розуміють так, що слід «поливати багнюкою один одного, але в першу чергу певну категорію керівних працівників» [19]. І ще один характерний документ:

«Телеграма»

З Бондарівки Київ, ЦК КП(б)У
тов. Косіору

Моє єдине прохання — допоможіть добитися суду. Я службовець «Заготзерна» станції Бондарівка, Сосницького району, Чернігівської. колишній колгоспник. Була сім'я з семи душ — хвора дружина, п'ятеро дітей, старшому 13 років. Без вини, під виглядом куркуля-спекулянта, зі злої волі голови сільради Шевченка зазнала страшного покарання в 1936 році. Голова сільради вночі силою озброєних людей пограбував майно, сім'ю викинув з хати, хвору дружину з немовлям побили, від побоїв дружина і дитина померли. Відібрали садибу, звільнили із служби. На скарги в область і район не звертають уваги. Залишились діти сиротами. Просимо захисту, повернення майна, корови.

Сім'я Царенків» [20].

Протягом 1937 р. тривало викриття «контрреволюційних організацій», серед яких були так звані «Національна спілка німців на Україні», «Контрреволюційна троцькістська диверсійно-шкідницька організація», «Антирадянська націоналістично-латиська контрреволюційна організація» та багато інших. Ще під час роботи XIII з'їзду КП(б)У до Москви був викликаний командуючий Київським військовим округом Й. Е. Якір. Заарештований по дорозі, він був «вписаний» до так званого «заколоту військових», учасниками якого були також оголошені М. М. Тухачевський, І. П. Уборевич, А. І. Корк, Р. П. Ейдеман, Б. М. Фельдман, В. М. Примаков, В. К. Путна [21]. 1—4 червня 1937 р. відбулося розширене засідання Вищої військової ради Наркомату оборони СРСР, на якому обговорювалось питання про розкриття і розгром «контрреволюційної військово-фашистської організації». На нараді виступили Й. В. Сталін та К. Є. Ворошилов із вимогою знешкодити і ліквідувати у Червоній Армії «змову».

Відразу після арешту Й. Е. Якіра було репресовано велику групу вищих командирів та політпрацівників Київського військового округу, зокрема члена військової ради — начальника Політуправління, члена Оргбюро ЦК КП(б)У армійського комісара 2-го рангу М. П. Амеліна, першого заступника командуючого військами — начальника гарнізону Києва, комкора Д. С. Фесенка, першого заступника начальника Політуправління, члена бюро Київського обкому КП(б)У корпусного комісара М. Л. Хороша, начальника штабу округу комдива В. П. Бутирського, заступника командуючого військами по тилу дивінтенданта Р. А. Петерсона [22].

Після Всеармійської наради політпрацівників у серпні 1937 р. репресії серед військових спалахнули з новою силою. Невдовзі після цієї наради було заарештовано члена ЦК КП(б)У та бюро Харківського обкому партії, командуючого військами Харківського військово-

---

[19] Молотов В. М. Уроки вредительства, диверсии и шпионажа японско-немецко-троцкистских агентов.— М., 1937.— С. 35.

[20] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 2909, арк. 27.

[21] Викторов Б. «Заговор» в Красной Армии // Правда.— 1988.— 29 апр.

[22] Табачник Д. В. За стандартними звинуваченнями: терор проти військових кадрів на Україні наприкінці 30-х // Минуле України: відновлені сторінки.—К., 1991.— С. 206—207.

го округу, члена ЦВК СРСР, командарма 2-го рангу І. Н. Дубового та члена ЦК КП(б)У, члена військової ради округу корпусного комісара М. К. Блуашвілі.

Із трьох з половиною десятків делегатів XIII з'їзду КП(б)У, яких обрали від партійних організацій військових частин та з'єднань у 1937 р., знищили 23 чоловіки, серед них 3 командарми, 7 комкорів і комдивів, 3 комбриги і полковники, 1 армійський комісар, 1 корпусний комісар, 7 дивізійних, бригадних та полкових комісарів. З 17 членів ЦК КП(б)У — представників військової інтелігенції, котрі працювали на Україні до початку масових репресій та арештів, до травня 1940 р. не залишилося жодного, причому 15 з них знищили фізично (М. П. Амелін, М. К. Блуашвілі, К. Ф. Квятек, М. М. Криворучко, І. Н. Дубовий, А. Я. Лапін, М. О. Орлов, С. А. Туровський, Ф. Ф. Рогальов, Д. С. Фесенко, Г. Д. Хаханьян, М. А. Демічев, С. М. Кожевников, І. Ф. Федько Й. Е. Якір) [23]. Підраховано, що до початку війни з фашистською Німеччиною репресії забрали життя понад 40 тис. професійних військових, у тому числі більше третини з них, 15 тис., на Україні [24].

1937 р. став фатальним не тільки для ні в чому невинних людей, а й для багатьох з тих, чиїми зусиллями здійснювались репресії у попередні роки. Одним з них став В. А. Балицький. 17 березня 1937 р. він в останнє виступав на Пленумі ЦК КП(б)У і торкнувся «тих помилок, яких припустився у своїй роботі НКВС» [25]. Серед помилок він згадав і таку: «... Незважаючи на те, що було викрито велику троцькістську організацію Коцюбинського, але ми взяли одного Коцюбинського, взяли троцькістів на культурному фронті, а до центрів не добралися. До центра у складі Коцюбинського, Логінова і Голубенка ми добрались, як вам відомо, значно пізніше, значно запізнившись [26]...» Разом з тим у виступі була і думка про перегини у «викритті» ворогів: «Інколи, це часто буває у нас у партійних організаціях, є прагнення перестрахуватись. Краще перестрахуватись та, чорт його візьми, якийсь десяток ми викинемо з партії, посадимо когось, краще вдарити, ніж не добити. Це теж буває інколи правильно, краще вдарити міцніше, але якщо ми розмахнемось і почнем направо й наліво бити, у нас можуть бути дуже великі неприємності, тому що ми самі будемо цих ворогів робити. Буває це у нас» [27].

Критика, спрямована проти П. П. Постишева, тотальна «чистка» кадрів на Україні — все це призвело і до зняття В. А. Балицького. У травні 1937 р. він був переведений на посаду начальника Управління НКВС по Далекосхідному краю, а невдовзі оголошений «ворогом народу». Згідно довідки, розстріляний 27 листопада 1937 р. 17 червня 1937 р. як «учасник антирадянського заколоту» був заарештований третій секретар ЦК КП(б)У М. М. Попов. В своїй заяві від 22 червня 1937 р. і на попередньому слідстві він визнав свою «провину», а також те, що, користуючись службовим становищем, займався добором і розстановкою «правотроцькістських кадрів». В числі членів «центру заколоту» він назвав В. А. Балицького, Й. Е. Якіра, М. М. Хатаєвича, П. П. Любченка, М. Н. Демченка, Є. І. Вегера. На допиті 7 липня 1937 р., проведеному у Москві, М. М. Попов свідчив, що «боротьба Балицького з українськими націоналістами спрямовувалась головним чином на кадри Скрипника», що «Балицький зміг зробити так, що арешт Коцюбинського не дав серйозних наслідків у справі розгрому націоналістичного і троцькістського підпілля на Україні».

Свідчення проти В. А. Балицького дали також колишні працівники НКВС С. С. Брук, М. О. Григоренко та інші, котрих обвинуватили в

[23] Там же.— С. 209.
[24] Там же. С. 212.
[25] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 531, арк. 66.
[26] Там же, арк. 71.
[27] Там же, арк. 80—81.

участі у «антирадянському заколоті у НКВС». Багато хто з них подав ці свідчення у вигляді письмових заяв на ім'я нового наркома внутрішніх справ України І. М. Леплевського[28]. На жаль, поки що не вдалося з'ясувати обставини, за яких був репресований В. А. Балицький. Багато архівних матеріалів все ще залишаються недоступними для дослідників. Побутує навіть версія, згідно якої він залишився живий. Та як би там не було, тоді, у 1937 р., його було усунуто з посади наркома внутрішніх справ.

У своїй доповіді на серпневому (1937 р.) Пленумі ЦК КП(б)У С. В. Косіор спеціально згадав про В. А. Балицького: «Зараз цілком встановлено і свідченням Балицького й рядом інших, що Балицький входив у якіровський контрреволюційний центр. Теж його не називали, зберегли. Зараз він і сам про це сказав. У цьому центрі він був разом з Якіром і Поповим. Причому це було дуже давно, я точно не знаю, у всякому випадку багато років Балицький вів контрреволюційну дворушницьку політику, заправляв справами НКВС зі своєї контрреволюційної точки зору, не борючись, а вигороджуючи контрреволюцію. Вів покривав троцькістів, правих, націоналістів»[29].

С. В. Косіор дорікав колишньому наркому внутрішніх справ за те, що по тій чи іншій «гучній, великій справі, що були на Україні.., проходила пара десятків людей»[30]. В. А. Балицькому інкримінувалось також те, що він боронив М. М. Хатаєвича та М. Н. Демченка[31]. «Не виключено, — говорив С. В. Косіор, — що може й Балицький хотів бути Головою Раднаркому після контрреволюційного перевороту»[32]. Навів С. В. Косіор і такі слова В. А. Балицького: «Коли я поїду, ви оціните Балицького, вам тоді гірше буде»[33].

Перший секретар ЦК КП(б)У також додав, що ці слова йому переказав П. П. Любченко, котрому судилося на цьому Пленумі бути «головним героєм», адже розглядалось питання «Про буржуазно-націоналістичну антирадянську організацію колишніх боротьбистів і про зв'язок з цією організацією т. Любченка П. П.».

«Справа боротьбистів» (II)

Журнал «Більшовик України» 7—8 за 1937 р. писав: «Слідом за розгромом бухарінсько-троцькістської шпигунсько-шкідницької організації органами НКВС під славним керівництвом тов. Єжова тут, на Україні, викрито буржуазно-націоналістичну організацію, очолювану колишніми боротьбистами любченками—хвилями.

Ця буржуазно-націоналістична організація стала прямою агентурою польських панів і німецьких фашистів»[34].

Про історію підготовки цієї другої глобальної атаки на колишніх боротьбистів на Пленумі ЦК КП(б)У 29 серпня 1937 р. згадав С. В. Косіор: «Товариші, я повинен доповісти вам про викриту органами НКВС Українську націоналістичну організацію, керівництво якої складалося головним чином із колишніх боротьбистів, а також про зв'язки з цією організацією члена Політбюро ЦК КП(б)У і Голови

[28] І. М. Леплевський у 1920—1929 рр. був начальником Катеринославської губчека, начальником Подільського губвідділу ДПУ, начальником Одеського окрвідділу ДПУ.

З грудня 1934 р. по грудень 1936 р. знаходився у Білорусії, був наркомом внутрішніх справ БРСР. З січня 1937 р.— у Москві очолив Особливий відділ НКВС СРСР, а потім приїхав на Україну, де працював до січня 1938 р. 28 липня 1938 р. засуджений до розстрілу військовою колегією Верховного суду СРСР.

[29] Там же, спр. 533, арк. 55.

[30] Там же, арк. 56.

[31] Там же, арк. 57—58.

[32] Там же, арк. 59.

[33] Там же, арк. 60.

[34] Нещадно викорчовувати буржуазних націоналістів-агентів фашизму // Більшовик України.— 1937.— № 7—8.— С. 26.

Раднаркому України т. Любченка, у всякому разі за тими матеріалами, котрі у зв'язку з цим є у нас.

Товариші, коли були викриті контрреволюційні організації правих та троцькістів у Москві, ціла низка інших організацій, в тому числі у нас на Україні, коли була викрита організація Якіра, котру очолювали Якір, Попов, Шелехес та інші, тоді для нас було цілком ясно із цілого ряду свідчень, що усі ці контрреволюційні організації діяли у блоці, єдиним фронтом і працювали на одного хазяїна, на німецький... фашизм, на японців тощо... І ось тоді нам усім здавалося дивним, що у цьому ланцюзі контрреволюційних організацій не видно однієї вельми суттєвої організації, однієї вельми суттєвої ланки — української націоналістичної ланки»[35]. А далі С. В. Косіор, фактично перефразовуючи відомий афоризм Вольтера «Якби бога не було, то його належало б вигадати», говорив: «...Здавалося цілком дивним і неможливим, щоб тут не було цієї самої ланки української націоналістичної організації. Вона повинна була бути. І ось тільки зараз роботою органів НКВС під керівництвом тов. Леплевського у нас на Україні ми цю ланку викрили, витаскали»[36].

Ще на початку серпня 1937 р. І. М. Леплевський направив на ім'я М. І. Єжова листа, в якому, зокрема, зазначалось: «Слідством, що розгорнулося у апараті НКВС УРСР та у ряді областей України, викривається велика антирадянська націоналістична організація, що протягом ряду років здійснює підривну роботу і підготовку до повалення Радянської влади.

Наявні матеріали з достатньою повнотою викривають, що діяльність антирадянської націоналістичної організації на Україні йшла по лінії створення та розстановки у широкому масштабі націоналістичних кадрів, особливо у системі земельних установ — Наркомрадгоспу, Цукротресту та в закладах Наркомосу, здійснення диверсій та шкідництва у різних областях народного господарства, особливо у сільському господарстві, створення терористичних груп для здійснення терактів проти керівників партії та уряду». Про загальний задум тих, хто фабрикував цю справу, свідчили і такі слова з листа: «Даними слідства встановлюється існування блоку між націоналістичною організацією та організацією правих, а з кінця 1935 р. і з військовими заколотниками».

Далі в листі зазначалось, що на наявність широкого націоналістичного підпілля, «як у Києві, так і у всіх областях України», вказали заарештовані колишній голова Вінницького облвиконкому О. Л. Триліський, колишній заступник наркому харчової промисловості республіки О. Г. Лісовик, колишній секретар ВУЦИКу Ю. О. Войцехівський, секретар Вінницького обкому КП(б)У Воробйов, колишній наркомзем УРСР К. В. Мойсеєнко, колишній заступник наркому радгоспів УРСР Барановський, колишній заступник уповноваженого Комітету заготівель Раднаркому СРСР на Україні Шпильовий, колишній віце-президент сільськогосподарської академії Варфоломеєв, колишній начальник зернового управління Наркомзему республіки Гончаренко, колишній секретар Одеського обкому КП(б)У Голуб, а також заарештований 1 серпня 1937 р. колишній нарком комунального господарства УРСР М. Д. Голубятников та інші.

---

[35] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 533, арк. 3.

[36] Там же, арк. 4—5.

[37] 29 листопада 1936 р. у заяві на ім'я начальника секретно-політичного відділу НКВС СРСР Рахліса В. Ф. Логінов, зокрема, писав: «Наприкінці осені 1932 року мені стало відомо від Юрія Коцюбинського, що вся контрреволюційна робота націоналістичної організації спрямовується і скеровується Панасом Петровичем Любченком і що найактивнішу участь в цій роботі, як і в самому центрі, бере також Василь Іванович Порайко». Далі В. Ф. Логінов передавав зміст своєї розмови з П. П. Любченком у 1935 р. у номері готелю «Національ», де він мешкав під час роботи VII з'їзду Рад. П. П. Любченко нібито говорив, що «тільки шляхом розвитку найширшої

І. М. Леплевський вказував також на те, що «заарештовані свого часу троцькісти Логінов[37] і Коцюбинський свідчили, що вони за директивою Пятакова встановили зв'язок з керівниками націоналістичного підпілля Любченком П. П., Порайком та Хвилею, з котрими домовились про координацію дій».

На основі свідчень названих та деяких інших осіб Леплевський перелічував найбільш «активних учасників, котрі здійснювали велику організаційну і підривну роботу». Серед них названі ректор Київського ветеринарного інституту А. П. Любченко, нарком радгоспів УРСР В. П. Крих, голова Київського облвиконкому М. С. Василенко, секретар ЦВК УРСР М. Г. Зиненко, колишній голова республіканського радіокомітету, а на момент арешту зав. Партвидавом І. Ю. Кулик, нарком радгоспів СРСР М. Н. Демченко, командуючий Харківським військовим округом І. Н. Дубовий, заступник голови Чернігівського облвиконкому П. М. Косячний, заступник голови Донецького облвиконкому В. Я. Конотоп, зав. Дніпропетровським облнаросом С. Н. Крупко, секретар Чернігівського обкому КП(б)У П. П. Маркітан, нарком лісної промисловості УРСР В. Д. Кузьменко, уповноважений Комітету заготівель Раднаркому СРСР по УРСР І. С. Степанський.

У листі були наведені також уривки із свідчень інших осіб. «З ряду свідчень..., — писав І. М. Леплевський, — встановлюється, що керівництво організації складається з: Любченка П. П., Порайка В. І., Хвилі А. А., Тарана Т. П. (редактор газети «Вісті»), Триліського О. Л. і Войцехівського Ю. О».

У своєму листі І. М. Леплевський звертався до М. І. Єжова з проханням санкціонувати арешт начальника Управління у справах мистецтв А. А. Хвилі, заступника Голови Раднаркому УРСР В. І. Порайка, Т. П. Тарана та вже згаданих М. С. Василенка та М. Г. Зиненка. Особлива увага при цьому зверталася на А. А. Хвилю, адже фактично всі, кого заарештували у справі «організації колишніх боротьбистів», свідчили, що він — один із основних керівників цієї «організації».

А. А. Хвиля був заарештований 13 серпня 1937 р. і невдовзі почав давати свідчення, 18 серпня 1937 р. він написав заяву на ім'я Й. В. Сталіна, М. І. Єжова, С. В. Косіора, І. М. Леплевського. В ній, зокрема, говорилося: «...Я хочу сказати, що протягом декількох років на Україні існувала Українська націоналістична група, до котрої входив і я. У чому уособлювалися політичні злочини цієї групи?

1. Розстановка кадрів — багато людей добиралося за принципом своїх людей з націоналістичним минулим. Достатньо взяти цей факт, щоб уявити собі ту шкоду, що було завдано державі цією націоналістичною групою.

2. Хлібозаготівлі — ця націоналістична група (Любченко П. П., я — Хвиля, Триліський, Таран, Скалига, Войцехівський та ін.) була вельми задоволена тим, коли зменшувалися плани хлібозаготівель, хлібоздавання по Україні.

3. Зв'язок із закордоном — у питаннях КПЗУ, у питаннях зв'язку з різними т[ак] зв[аними] культурними організаціями буржуазного Заходу — група здійснювала лінію на те, щоб загравати з українськими націоналістами на Західній Україні.

Як правило, туди надсилалися люди, котрі дійсність Радянської України ненавиділи.

4. Приїзд націоналістів — українські націоналісти за кордоном, під покровом партійних квитків вільно блукали по наших заводах і фабриках, по селах, установах й чинили свою контрреволюційну спра-

---

шкідницької діяльності можливо підірвати успіхи нашого господарського розвитку і цим самим підірвати довіру до політики, здійснюваної Сталіним, а також похитнути його особистий авторитет». Закінчувалась заява так: «Докладні свідчення про к[онтр]-р[еволюційну] діяльність української націоналістичної організації, очолюваної Любченком, Хвилею, мною, дані у протоколі мого допиту».

ву. Так, приїздив ряд людей через культзв'язок та інші організації. Це були резерви фашистських контррозвідок на Україні.

5. Виховання нових кадрів проходило також по-шкідницьки. Національними кадрами, як правило, вважалися ті, котрі у минулому мали за собою націоналістичні дії, належали до націоналістичних партій. Ці групи були тим резервуаром, звідки виростало багато націоналістів-бандитів.

6. Ряд українських буржуазних представників Західної України приїздив зі шпигунською метою на Радянську Україну, у Радянський Союз.

7. Ця націоналістична група складалася із П. П. Любченка, мене — Хвилі та ряду інших.

Майже всі учасники цієї групи були у полоні дрібнобуржуазної націоналістичної ідеології боротьбизму...».

Разом з тим А. А. Хвиля у своїй заяві, хоча й обережно, прагнув підкреслити, що ніякої організаційної структури, єдиної програми у «змовників» не було. Цим самим до певної міри він намагався заплутати тих, хто прагнув від нього дістати відомості про струнке законспіроване об'єднання «контрреволюціонерів». Ось що, зокрема, писав А. А. Хвиля: «Як відомо, я довго заперечував наявність української націоналістичної організації, у всякому разі заперечував свою участь у ній. Приводом для цього значною мірою слугувала та обставина, що я не знаю, про яке б то не було спеціальне завдання, де вирішувалося б питання про створення організації, не був на жодному засіданні, де вирішувалися б питання усієї практичної, організаційної, політичної роботи організації тощо... Звідси зрозуміло, що звичайна організаційна форма, прийнятна у таких випадках, тут не існувала.

Тут були люди, об'єднані минулими політичними боротьбистськими зв'язками. У цих людей був великий багаж націоналістичних поглядів, занесених із боротьбистської партії. Ось чому не була потрібна спеціальна розробка програми тощо.

Ось чому на базі наявності боротьбистських елементів так швидко виникла українська націоналістична організація. Її виникнення відноситься до 1928 року — початку наступу на куркульство. На той час у Харкові ... було багато боротьбистів. Ось чому організувати основу організації було дуже легко».

Наступного дня, 19 серпня 1937 р., А. А. Хвиля пише заяву С. В. Косіору та І. М. Леплевському, в якій запевняв, що «не входив до складу цієї контрреволюційної націоналістичної орг[анізації]». Зупинившись на своїх власних «злочинах перед країною», він вбачав їх, зокрема, в тому, що «по лінії художників залучив до активної роботи Бойчука, Падалку, Седляра, котрі належали до націоналістичного табору», а також в тому, що «на фронті українського мистецтва» добирав осіб, котрі потім виявились «українськими націоналістами».

Напевно, А. А. Хвиля розраховував, що таким чином зможе вийти із ситуації, в якій опинився. Тим більше, що в нього вже був певний досвід. Справа в тім, що вперше він став жертвою небезпечного тиску сталінської репресивної машини ще у 1935 р., наприкінці якого його звинуватили у «троцькізмі, націоналізмі та дворушництві».

У листопаді 1936 р., оскільки наклепники не вгамовувалися, під час роботи VIII Надзвичайного з'їзду Рад СРСР спеціальний допит Хвилі влаштували особисто М. І. Єжов та Л. М. Каганович. Саме тоді П. П. Любченко звернувся до Сталіна і власним авторитетом врятував Хвилю [38]. Як свідчать архівні документи, ім'я А. А. Хвилі та П. П. Любченка протягом 1933—1936 рр. неодноразово згадувалось у свідченнях осіб, котрі проходили у справах «УВО», «контрреволюційної боротьб-

[39] Замковий В. П. Андрій Хвиля: епізоди життя // Маршрутами історії.— К., 1990.— С. 477.

бистської організації» та інших. Зрозуміло, що до певного часу цей «компромат» ховався. Не виключено, однак, що особи, причетні до його формування, певним чином «підштовхували» діячів на кшталт Ф. П. Тесленка до атак проти А. А. Хвилі. Однак тоді ці атаки вдавалося відбивати, а у середині 1937 р. ситуація кардинально змінилась.

На початку серпня 1937 р. в Управлінні у справах мистецтв при Раднаркомі УРСР було скликано партійні збори. На порядку денному стояло одне питання — «Питання про члена партії тов. Хвилю А. А.». Напередодні зборів парторга Управління Д. А. Глаза запросив до себе начальник спецчастини Тимофеєв і повідомив, що є чимало листів, в яких розповідається про те, як А. А. Хвиля підтримував і направляв на роботу осіб, котрі у подальшому виявилися «ворогами». Тимофеєв говорив також про те, що чув від якогось парторга, як ще у 20-ті рр. у Харківському сільгоспінституті Хвиля критикував якусь статтю Сталіна і начебто у зв'язку з цим на партзборах було прийнято навіть спеціальну резолюцію. До бесіди Тимофеєва і Глаза приєднався начальник одного з відділів Управління Данилов, і було вирішено провести збори з питанням про партійність А. А. Хвилі. Збори розпочалися і, вислухавши обвинувачення на свою адресу, А. А. Хвиля спростував їх. Згадавши події 20-х рр. у Харківському сільгоспінституті, він пояснив, що це питання вже розглядалось ЦК КП(б)У.

За рішенням зборів, Д. А. Глаз зателефонував С. В. Косіору і той підтвердив слова Хвилі, сказавшии при цьому, що слід розглядати інші питання, якщо вони є. Через декілька хвилин Д. А. Глазу подзвонив секретар Київського обкому КП(б)У С. О. Кудрявцев. Він порадив тимчасово припинити збори і запросив парторга з усіма матеріалами до себе. У приймальній в обкомі Д. А. Глаз побачив А. А. Хвилю, котрий сказав: «Напевно, з мене хочуть зробити ворога». Він не помилився. С. О. Кудрявцев дав докладну «інструкцію», підкреслюючи, що центральним питанням необхідно зробити «засміченість вашої системи ворогами», і що Хвиля повинен бути виключений з партії. Збори відбулись, однак в їх результаті А. А. Хвилі лише винесли догану.

Після зборів до НКВС УРСР надійшла велика заява про «ворожу» діяльність А. А. Хвилі, яку написав начальник відділу музеїв та пам'ятників, член комітету комсомолу В. Знойко. Він оголосив керівництво Хвилі музейною справою «політично помилковим і по суті ворожим». Цей документ і став одним з останніх факторів, що спричинили арешт А. А. Хвилі. Невдовзі після арешту останнього відправили до Москви, де його допитували працівники центрального апарату НКВС. Не витримавши тортур, А. А. Хвиля дав свідчення проти П. П. Любченка.

За допитами Хвилі стежив особисто Сталін, який 23 серпня 1937 р. у присутності членів Політбюро ЦК ВКП(б) спостерігав очну ставку А. А. Хвилі та П. П. Любченка. І тут трапилось несподіване: Хвиля відмовився від попередніх зізнань і заявив, що обмовив себе і Любченка.

(Далі буде)

Одержано 8.1.92.

В данном разделе статьи идет речь о событиях 1937 г. Автор касается «дела боротьбистов», которое возникло летом 1937 г. и привело к самоубийству П. П. Любченко, аресту и расстрелу А. А. Хвыли и гибели других партийных, государственных и военных деятелей.

ПОВІДОМЛЕННЯ

П. І. Гарчев (Сімферополь),
В. В. Овод (Сімферополь)

Про створення Кримської Радянської Республіки в 1919 р.

Висвітлюється недемократичний, кулуарний процес створення республіки на території Криму в 1919 р., показано її фіктивний, буферний характер.

Про утворення Кримської Радянської Республіки в 1919 р. досі немає спеціальних досліджень. У працях з історії Криму лише згадуються рішення Кримської обласної партійної конференції про створення республіки, перелічується частина членів її Раднаркому, наводиться опублікована ним Декларація. При цьому причини проголошення республіки не аналізуються. В історико-партійній літературі цієї теми старалися взагалі не торкатися, хоча Кримська республіка створювалася за вказівкою ЦК РКП(б). В енциклопедичному довіднику вміщено невелику статтю про Кримську республіку 1919 р.[1], однак причини її утворення замовчувалися.

У даній статті на основі опублікованих та архівних джерел, у тому числі архівного фонду Л. Б. Каменєва[2], висвітлюється недемократичний, кулуарний процес створення республіки на території Криму в 1919 р., показано її фіктивний, буферний характер.

Питання про створення Кримської Радянської Республіки виникло у квітні 1919 р. у зв'язку із вступом Червоної Армії в Крим і загрозою через це війни з Антантою. Відповідно до конвенції про відторгнення від Росії південних областей, прийнятої урядами Франції та Англії ще 10 грудня 1917 р. і підтвердженої 13 листопада 1918 р.[3], французькі збройні сили займали південь України і Крим, англійські — східне узбережжя Чорного моря від Батумі до Новоросійська. До весни 1919 р. тільки французька ескадра на Чорному морі налічувала 70 бойових кораблів[4]. На вимогу Антанти уряди Італії та Греції також направили бойові кораблі й піхоту в порти півдня України і Криму. Чисельність антантівських військ у Севастополі досягала 10 тис.

Командуючий антантівськими збройними силами в Криму французький полковник Труссон вжив усіх заходів для утримання півострова. Було посилено укріплення на кримських перешийках, висаджено у повітря Сивашський і Чонгарський мости, що з'єднували їх з материком. Наприкінці березня там зосереджувалися війська Кримсько-Азовської армії білих, якими командував генерал А. А. Боровський. Бойові кораблі Антанти були направлені для охорони її флангів і обстрілу частин Червоної Армії з боку Каркінницької затоки й Азовського моря. В статті «Про безпеку Криму» в «Ялтинском голосе» відзначалося: «На північному кордоні Криму наше становище — абсолютно усталене. Мається достатньо сил для даного моменту і на Перекопі, і на Сиваші, і на Арабатській стрілці. Тим більше, що головні сили біль-

[1] Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопед. довідник.— К., 1987.— С. 294—295.

[2] ЦДАЖР у Москві, ф. Р—1243, оп. 1, спр. 1—4.

[3] Ллойд Джордж. Военные мемуары.— М., 1938.— Т. 5.— С. 93—95; История дипломатии.— М.; Л., 1945.— Т. 2.— С. 394.

[4] Кашен М. Замыслы французских империалистов против СССР.— М., 1936.— С. 225—226.

шовиків відтягнені у бік Одеського фронту... Союзники твердо вирішили сприяти захисту Криму не лише з боку моря, а і на суші» [5].

Однак в ніч на 4 квітня 1919 р. 2-га бригада Задніпровської дивізії Української Червоної Армії (начальник дивізії П. Ю. Дибенко), сформована в основному з українських партизанів Північної Таврії, перейшла у наступ на Перекопі і після впертого бою до 16 години оволоділа ним. Полковник Труссон, генерал А. А. Боровський і глава Кримського крайового уряду Соломон Крим, які прибули на фронт зранку, не змогли зламати хід бою і радянські війська «на плечах противника» вступили у м. Армянський Базар [6]. При підтримці кримських партизанів і підпільників кілька полків І-ї Задніпровської дивізії Червоної Армії протягом тижня зайняли Джанкой, Бахчисарай, Євпаторію, Сімферополь. На їх бік перейшла бригада німців-колоністів (700 чол.). 12 квітня 3-й Таврійський полк підійшов до Севастополя і, незважаючи на ураганний вогонь всієї союзної ескадри, зайняв позиції на підступах до міста, біля Інкермана [7].

Командуючий антантівськими військами в Севастополі французький полковник Труссон під час таємних переговорів у Севастополі з представником атамана війська Донського полковником Власовим 12 квітня 1919 р. повідомив: «Севастополь я вважаю за необхідне обороняти до останнього..., а тому я зажадав від свого уряду все необхідне для оборони... На цей час війська прибувають щодня, особливо багато греків і чорних. Вже маємо: 2 полки греків, 1 бригаду французів (170, 175 полки) і до 7 тис, чорних (сенегальські стрільці) — всього до 22 тис. чол. Флот: грецький — броненосець «Лемнос», крейсер «Аверов» і 2 міноносці, англійський броненосець «Мальборо», крейсер «Каліпсо» і 3 міноносці; французький — 4 броненосці і 5 міноносців; італійський — 1 міноносець; а всього 6 броненосців, 2 крейсери і 11 міноносців, крім того, французьке госпітальне судно і до 15 транспортів» [8].

Спроби сходу оволодіти Севастополем силами 3-го і 4-го полків Задніпровської дивізії не вдалися. У відповідь на пропозицію радянського командування здати місто полковник Труссон заявив, що «місто він не звільнить без розпорядження свого вищого командування і буде захищатися всіма засобами, що є в його розпорядженні, оскільки Севастополь вважають ключем до Чорного моря». Всі бойові кораблі Антанти відкривали ураганний вогонь по частинах Червоної Армії, що наступала [9]. Червоноармійцям вдалося захопити Малахов курган, але 19 квітня в штиковому бою французькі солдати відбили цю важливу укріплену позицію поблизу Севастопольського залізничного вокзалу. Повідомляючи про це, агентство Рейтер відзначило, що «радянські війська зазнали тяжких втрат» [10].

Одержуючи інформацію про опір Антанти у Севастополі і перемир'я, укладене командуванням радянської групи військ з контр-адміралом Аметом і полковником Труссоном, Раднарком РСФРР наполягав на негайному визволенні Севастополя від інтервентів і захисті Чорноморського флоту. Нарком закордонних справ Г. В. Чичерін телеграфував про доцільність «замість відстрочки боротьби в Севастополі негайно, не даючи французам підготуватися, викинути противника із Севастополя» [11].

---

[5] Ялтинский голос.— 1919.— 31 марта.

[6] Там же.— 6 апреля; Борьба за Советскую власть в Крыму: Сб. док.— Симферополь, 1961.— Т. 2.— С. 111.

[7] Красная звезда. Изд. Ялтинского уездного комиссариата.— 1991.— 22 апр.

[8] Борьба за Советскую власть в Крыму: Сб. док.— Симферополь, 1961.— Т. 2.— С. 127.

[9] Там же.— С. 117—129; Центр. держ. арх. Криму, ф. пР—150, оп. 1, спр. 49, арк. 254 (Далі — ЦДАК).

[10] Русский солдат — гражданин во Франции.— Газета отрядного комитета Русских войск во Франции.— Париж.— 1919.— 26 апр.

[11] ЦДАК, ф. пР—150, оп. 1, спр. 49, арк. 254—256, 266.

Водночас, щоб уникнути війни з Антантою, ЦК РКП(б) і Раднарком РСФРР, В. І. Ленін вжили заходів для створення буферної Кримської Радянської Республіки та її уряду, від імені яких велися б воєнні дії.

Після перших боїв Червоної Армії з військами Антанти в Севастополі питання про створення Кримської республіки розглядалося на пленумі ЦК РКП(б) 13 квітня і на засіданні Оргбюро ЦК 20 квітня [12]. Їх рішення не публікувалися, протоколи цих засідань досі недоступні для дослідників. У ці ж дні йшли жваві переговори між ЦК РКП(б) і керівними партійними й радянськими працівниками на Україні, які опікали Кримський обком партії і відновлювані на півострові ревкоми. Можна припустити, що в принципі було вирішене питання про утворення буферної Кримської республіки. 14 квітня 1919 р. Голова Раднаркому України Х. Г. Раковський телеграфував Г. В. Чичеріну про необхідність утворення Кримської Радянської Республіки у зв'язку з «міжнародним становищем Криму» [13]. 17 квітня командуючий Українським фронтом В. О. Антонов-Овсієнко в телеграмі командуючому 2-ю Українською Радянською армією А. Є. Скачку повідомив: «У Криму створюється свій уряд» [14].

На засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 23 квітня 1919 р. третім у порядку денному стояло питання «Крим». В обговоренні й прийнятті рішень з цього питання брали участь присутні на засіданні Ленін, Сталін, Крестинський, Калінін, Смілга і Склянський. У прийнятій постанові відзначалося: «1. Визнати бажаним утворення Кримської Радянської Республіки. 2. Запитати тов. Раковського: чи нема в ЦК КПУ підходящих кадрів для зайняття посади Голови Кримського Раднаркому, зокрема, яка думка ЦК КПУ щодо кандидатури тов. Артема» [15]. Причини створення республіки в Криму у постанові Політбюро не вказувалися — вони були засекречені.

Член ЦК РКП(б) Х. Г. Раковський у той час знаходився в Києві, очолював уряд Української Радянської Республіки, відповідав за відновлення радянських і партійних органів у Криму. Добір кандидатур до Кримського Раднаркому було доручено йому і члену Політбюро, Надзвичайному уповноваженому Ради Оборони РСФРР Л. Б. Каменеву, який спеціальним поїздом прибув на Україну. В його «експедиції» були також член ЦК РКП(б), кандидат у члени Оргбюро ЦК М. К. Муранов, секретар Петроградського комітету партії С. С. Зорін, відповідальний секретар Московської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Софія Бричкіна [16] та інші відповідальні працівники. 24 квітня за підписом Каменєва і Муранова була направлена телеграма до Харкова, у ЦК КП(б)У з проханням до Артема і Ворошилова відвідати їх поїзд, який «прибуває рано-вранці, в суботу» [17] (тобто 26 квітня). Очевидно, проїздом у Київ Каменєв вирішив проконсультуватися з Артемом (тоді кандидатом в члени ЦК РКП(б) і членом ЦК КП(б)У) про його кандидатуру на посаду глави Кримського уряду. А член ЦК КПУ і нарком внутрішніх справ УСРР Ворошилов — особистий друг Сталіна, був включений до складу «експедиції» Каменєва.

Найбільш складним виявилося питання про голову Раднаркому Кримської республіки, оскільки кандидатура Артема відпала. В телеграмі з Києва до Москви (вірогідно, від 26 квітня) Л. Б. Каменєв повідомляв: «Бачив представників Криму. Обов'язково прошу повідомити

[12] См.: Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 12.— С. 152; Аникеев В. В. Деятельность ЦК РКП(б) в 1918—1919 годах: Хроника событий.— М., 1976.— С. 348.

[13] ЦДАРА, ф. 33988, оп. 1, спр. 110, арк. 16.

[14] Антонов-Овсиенко В. А. Записки о гражданской войне.— М., 1933.— Т. 4.— С. 58.

[15] ЦДАРА, ф. 33987, оп. 2, спр. 56, арк. 4.

[16] ЦДАЖР у Москві, ф. Р—1243, оп. 1, спр. 1, арк. 224.

[17] Там же, арк. 10.

Ваші міркування про Кримський уряд, оскільки повинен бачитися з Дибенком та іншими кримчанами. Раковський з Одеси, виявляється, рекомендував Дибенка головою. Знаходжу, що це неприпустима помилка. Попереднє враження, що значно краще пряме приєднання Криму до Москви і в усякому разі надіслання туди Йоффе прем'єром»[18]. (А. А. Йоффе — уродженець Криму, кандидат у члени ЦК РКП(б) у 1918—1919 р.)[19]. Слідом за тим у телеграмі Леніну і Сталіну Л. Б. Каменєв доповідав: «З Раковським зговорився, що Йоффе тут не потрібний. Він потрібний в Криму, де абсолютно немає людей і глави. Відправте Йоффе скоріше в Крим для організації влади. До нього приєднайте Кристі, взявши його від Луначарського»[20].

Того ж дня Л. Б Каменєв поїхав до Катеринослава, де вів переговори з командуючим Українським фронтом В. О. Антоновим-Овсієнком і Ю. П. Гавеном — одним з керівників Кримського обкому партії. В телеграмі від 27 квітня 1919 р. до Москви — Леніну і Сталіну — він повідомив: «Особистим обстеженням, переговорами з Гавеном, Антоновим переконався, що уряд повинен складатися не більш як з 7 чоловік, з них два татарина, Дибенко, Гавен і ще троє місцевих. Уводити більше татар нема ніякої необхідності, та й у них нема хоч трохи підходящих людей. Через хаос взаємовідносин громадянських і військових властей створення влади необхідне у найкоротший строк. Прошу негайно відповісти згодою на викладений план. Завтра вступаємо у Севастополь. Англійці посилено обстрілюють Керч і тримають суворий контроль на всьому узбережжі. Чекаю на відповідь. Муранов, Ворошилов цілком згодні»[21].

В. І. Ленін не погодився призначити А. А. Йоффе головою Раднаркому Кримської республіки у зв'язку з тим, що той направлявся на допомогу Х. Г. Раковському в Києв з метою зміцнення централістських сил в українському уряді. В телеграмі від 28 квітня 1919 р. Каменєву, який із своїм поїздом знаходився у Катеринославі, В. І. Ленін вказував: «Йоффе потрібен не в Криму, а в уряді України на посту, який вибере Раковський для роботи проти самостійності, а в Криму підшукаємо іншого, але, звичайно, не Дибенка»[22]. Того ж дня, 28 квітня 1919 р. під керівництвом В. І. Леніна відбулося засідання Політбюро ЦК РКП(б). На ньому було вирішено направити А. А. Йоффе на Україну як наркома державного контролю і члена Ради Оборони республіки, а також йому доручалося «стежити за Подвойським і стримувати його сепаратистські тенденції». ЦК КП(б)У було запропоновано обговорити «питання про те, за яких умов, коли і в якій формі може бути проведене злиття України з Радянською Росією»[23]. Політбюро розглянуло також питання «Склад Кримського уряду», з якого прийняло таке рішення: «На чолі уряду поставити тов. Кристі, потім увести двох мусульман і не більш як двох росіян. З огляду на настійну пропозицію Раковського ввести до складу Кримського уряду Дибенка з призначенням його наркомом воєнних і морських справ, дозволити йому це, але обов'язково пояснити Дибенку, що ЦК погоджується на це на вимогу Раковського і на його відповідальність. Взяти у Дибенка підписку про беззаперечне підпорядкування всім постановам ЦК і вказівкам загального військового командування»[24]. Цю постанову Л. Б. Каменєв, очевидно, одержав уже по дорозі в Крим.

---

[18] Там же.

[19] Великая Октябрьская социалистическая революция : Энциклопедия.— М., 1987.— С. 197.

[20] ЦДАЖР у Москві, ф. Р—1243, оп. 1, спр. 2, арк. 17; М. П. Кристі (1875—1956 рр.) — активний учасник революційного руху в Криму, в 1919 р. працював у Раднаркомі РСФРР, Наркоматі освіти.

[21] ЦДАЖР у Москві, ф. Р—1243, оп. 1, спр. 2, арк. 92—94.

[22] Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 50.— С. 294.

[23] ЦДАРА, ф. 33987, оп. 2, спр. 56, арк. 4—5.

[24] Там же, арк. 5.

28—29 квітня 1919 р. у Сімферополі відбулася Кримська обласна партійна конференція, на якій обговорювалося питання про створення Кримської Радянської Республіки. На ній були присутні всього до 30 делегатів від Сімферопольської, Севастопольської, Євпаторійської, Феодосійської та Ялтинської партійних організацій. Донедавна вважалося, що ЦК РКП(б) на цій конференції представляли член ЦК РКП(б) М. К. Муранов і член ЦК КП(б)У, нарком внутрішніх справ України К. Є. Ворошилов [25]. Однак вони були лише членами «експедиції» Л. Б. Каменєва, спеціальний поїзд якого вранці 29 квітня прибув до Сімферополя [26].

Першим питанням порядку денного Кримської партійної конференції була доповідь про воєнно-політичне становище Радянської республіки і про національне питання у зв'язку з рішенням ЦК РКП(б) і Ради Народних Комісарів РСФРР про утворення Кримської Радянської Соціалістичної Республіки [27]. Протоколи цієї поспіхом зібраної й не дуже представницької конференції (всього від 5 міст півострова) не збереглися. Доповідачем, очевидно, був член Політбюро ЦК РКП(б) Л. Б. Каменєв. Уперше партійний діяч такого високого рангу відвідав Крим і виступив перед комуністами. Навряд чи він розкрив дійсну причину утворення «самостійної» Кримської республіки. Зміст доповіді розкриває стаття «Причини самостійності Криму», опублікована в «Известиях Ялтинского Военно-Революционного комитета» після від'їзду Каменєва з Криму. В ній, зокрема, говорилося: «Причини створення самостійності Кримської республіки тов. Каменєв пояснює таким чином. Російська Соціалістична Республіка не має ні в якому разі на меті придушити національні прагнення населення. Єдиною її метою є добровільний і вільний союз окремих областей. Оскільки в Криму, де 40 відсотків населення становлять татари, безперечно існують своєрідні економічні відносини, то ми вирішили надати населенню Криму можливість вільно управлятися, аж до того моменту, коли воно саме знайде за можливе і необхідне об'єднатися з усією Росією. Створення особливого Кримського уряду покаже одноплемінникам татарського населення — туркам, що Радянська влада не має жодних імперіалістичних загарбницьких планів і гарантує інтереси і волю широких трудящих мас. Ми знаємо вже, що найкращі елементи Туреччини вбачають саме у Радянському ладі єдиний спосіб задовільно розв'язати турецьку проблему» [28].

Для більшої переконливості тези про «національну своєрідність Криму» в статті говорилося про 40% татарського населення на півострові, хоча за переписом 1917 р., опублікованим у 1918 р. керівником Кримського статистичного бюро М. Є. Бененсоном, татари становили менш як 27%, а росіяни й українці — 49,2%. [29] Більше достовірною, на перший погляд, могла вважатися така причина, як необхідність маяка радянського ладу для мусульманських народів, насамперед турок. Однак створена в той же час, у березні 1919 р., перша радянська республіка мусульман — Башкирська — одержала статус автономної, а не самостійної (хоча башкирів налічувалося у 4 рази більше, ніж кримських татар, і вони становили основну масу населення). «Аргументи» Каменєва лише маскували справжні причини утворення «самостійної» Кримської Радянської Республіки — як буфера в боротьбі з Антантою.

Обласна партійна конференція в Сімферополі ухвалила рішення ЦК РКП(б) і обговорила питання про склад уряду нової республіки.

---

[25] Очерки истории Крымской областной партийной организации.— Симферополь, 1981.— С. 77.

[26] ЦДАЖР у Москві, ф. Р—1243, оп. 1, спр. 2, арк. 17, 40, 93; спр. 4, арк. 122.

[27] Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма.— Симферополь, 1957.— Ч. 2.— С. 172.

[28] Известия Ялтинского Военно-Революционного Комитета.— 1919.— 24 мая.

[29] Бененсон М. Е. Экономические очерки Крыма.— Симферополь, 1919.— С. 6.

Дослідники вважають, що він був уже визначений 28—29 квітня. Однак архівні документи, що стали доступними в умовах гласності, говорять про інше. Обговорення цього питання на конференції довелося перервати.

У зв'язку із зростанням революційних настроїв у союзній ескадрі та антантівських військах у Севастополі французьке командування 26 квітня евакуювало сухопутні частини на транспорті. 29-го вивело бойові кораблі на рейд і заявило про припинення воєнних дій. Л. Б. Каменєв та інші відповідальні працівники покинули обласну партконференцію і відправилися до Севастополя. На вокзалі їх зустрічав загін матросів-комуністів, які працювали у підпіллі. На площі біля Графської пристані відбувся парад частин Червоної Армії, який приймав П. Ю. Дибенко. Депутація від трудящих міста піднесла йому хліб-сіль. Після параду на Куликовому полі пройшов мітинг за участю десятків тисяч жителів Севастополя і навколишніх сіл. Учасники мітингу палко привітали Л. Б. Каменєва, П. Ю. Дибенка, С. С. Зоріна і голову Севастопольського ревкому Я. Городецького, які виступили з промовами. Протягом дня по всьому місту відбулися багатолюдні мітинги, присвячені визволенню Севастополя [30].

В ніч на 30 квітня «експедиція» Каменєва повернулася в Сімферополь, де було заплановано «ряд нарад». На вокзальній площі міста 30 квітня також відбувся мітинг, на якому було прийнято резолюцію про всемірну допомогу пролетаріатові РСФРР у його тяжкій боротьбі. На мітингу виступили Л. Б. Каменєв, К. Є. Ворошилов і М. К. Муранов [31].

І травня 1919 р. Л. Б. Каменєв із своєю «експедицією» знову прибув у визволений Севастополь, брав участь у першотравневому святі, виступив на величезному (60 тис. чол.) мітингу [32] і, очевидно, продовжував переговори з місцевими працівниками про склад уряду Кримської республіки. Він одержав термінову телеграму голови Раднаркому України Х. Г. Раковського від 1 травня, в якій говорилося: «Політичні кордони Криму відповідають його географічним кордонам, тобто до перешийка» [33]. На грецькому міноносці до Севастополя прибув спеціальний повноважний представник грецького уряду «для офіційних зносин з повноважним представником Радянського уряду», якого прийняв Л. Б. Каменєв. На переговорах розглядалися питання про повний нейтралітет Греції, евакуацію її сухопутних військ з Румунського фронту і виведення грецьких воєнних кораблів з Чорного моря. Було вирішено заключні переговори провести 8 травня 1919 р. в Ялті з повноважним представником «Кримської Радянської Соціалістичної Республіки» Народним комісаром у воєнних і морських справах П. Ю. Дибенком [34].

Після повернення Л. Б .Каменєва до Сімферополя 2 травня там завершилися «наради» щодо складу Раднаркому Криму. В політичному «Зведенні» від 2 травня було названо склад Кримського уряду: «Тимчасово головує — Нарком здоров'я та соц. забезпечення Ульянов, Нарком внутрішніх справ — Гавен, закордонних справ — Меметов; Юстиції — Арабський; Воєн. і мор. — Дибенко; Освіти — Назукін (заст. — Лаура); Раднаргосп, фінансів, шляхів сполучення, поштель — Городецький, Продовольства і торгів — Вульфсон; Землеробства — Ідрисов; Наркомпраця — Полонський, Управляючий справами — Боданинський» [35].

---

[30] ЦДАЖР у Москві, ф. Р—1243, оп. 1, спр. 4, арк. 122.
[31] Там же.
[32] Красная звезда. Изд. Ялтинского военного комиссариата.— 1919.— 4 мая; ЦДАЖР у Москві, ф. Р—1243, оп. 1, спр. 4, арк. 122.
[33] ЦДАЖР у Москві, ф. Р—1243, оп. 1, спр. 3, арк. 19.
[34] ЦДАРА, ф. 103, оп. 1, спр. 27, арк. 17, 26.
[35] ЦДАЖР у Москві, ф. Р—1243, оп. 1, спр. 4, арк. 32.

У телеграмі Сталіну від 3 травня 1919 р. Л. Б. Каменєв повідомив, що до Кримського уряду увійшли 4 татарина і перелічив прізвища наркомів. Включення Дибенка до складу уряду він пояснив обіцянкою, яку він дав Х. Г. Раковському, а також тим, що «інакше відносини між армією та її агентами і громадянською владою ще більше погіршали б» *. Наприкінці телеграми він доповів: «Ворошилов увесь час зі мною» [36]. Наступного дня Сталін відповів: «Ми уже писали Вам, що проти Дибенка не заперечуємо, якщо буде гарантія слухняності. Хто голова Кримського уряду» [37].

Дійсно, постійного голову уряду так і не було обрано, незважаючи на довготривалі переговори за участю Л. Б. Каменєва. В телеграмі-відповіді Сталіну від 4 травня 1919 р. він повідомляв: «Головою Криму тимчасово, через хворобу Гавена — Ульянов. Я говорив з Дибенком досить серйозно і висунув слухняність як першу умову» [38].

«Хвороба» Ю. П. Гавена була, на наш погляд, офіційною версією, що приховувала провал переговорів про обрання голови Кримського уряду. Ця «хвороба» не завадила Ю. П. Гавену стати головою президії Кримського обкому партії з 1 травня 1919 р. [39] Проти поєднання ним вищих партійної і радянської посад у Кримській республіці різко виступив П. Ю. Дибенко. В першому томі книги «Гражданская война. 1918—1921 г.» розповідалося про повернення в першій декаді травня 1919 р. урядової комісії РСФРР у складі Каменєва, Муранова, Зоріна, Свидерського, Ворошилова та інших з Криму, де вона «примирила Дибенка з Гавеном, створивши щось на зразок тріумвірату на чолі з Д. І. Ульяновим» [40].

Д. І. Ульянов був у більшовицькому підпіллі в Євпаторії, після її визволення став членом міського ревкому [41], заступником секретаря Євпаторійського партійного комітету [42]. За рекомендацією Ю. П. Гавена він увійшов до складу Кримського Раднаркому [43]. В. І. Леніну не була відома доля брата, і після одержання телеграми Каменєва він надіслав до Києва телеграму з проханням повідомити, який саме Ульянов увійшов до складу Кримського уряду [44]. Через кілька днів Х. Г. Раковський повідомив Леніну, що до складу уряду війшов Дмитро Ілліч.

9 травня до Москви було надіслано телеграму, в якій, зокрема, викладалися найближчі плани уряду: «Опублікували урядову Декларацію в цілому схожу на Вашу. На днях, зібравши фактичні дані про звірства добровольців, скоєних під охороною союзників над мирним населенням, опублікуємо на радіо протест проти минулих дій Антанти і блокади узбережжя, що продовжується. Копію ноти протесту повідомимо негайно. Настійно просимо вжити заходів до встановлення безпосереднього телеграфного зв'язку з Києвом і Москвою. Є крайня необхідність» [45].

Ця телеграма засвідчила повну відсутність «сепаратистських» тен-

---

* Позиції Х. Г. Раковського і В. І. Леніна щодо призначення Дибенка не збігалися. Заст. Голови Реввоєнради РСФРР Е. М. Склянський писав з цього питання Л. Д. Троцькому: «Раковський пропонує Наркомвоєнмором Крима призначити Дибенка. Володимир Ілліч дещо вагається. ЦК вирішив запитати Вас». Див.: ЦДАРА, ф. 33988, оп. 1, спр. 110, арк. 61.

[36] Там же, спр. 2, арк. 40.

[37] Там же, арк. 33.

[38] Там же, арк. 77.

[39] Очерки истории Крымской областной партийной организации.— С. 77.

[40] Гражданская война 1918—1921. / Под общ. ред. Бубнова, Каменева, Ейдмана.— М., 1928.— Т. 1.— С. 56.

[41] Борьба за Советскую власть в Крыму: Сб. док.— Симферополь, 1961.— Т. 2.— С. 125.

[42] Ульяновы на Украине: Революционная и общественно-политическая деятельность на Украине и в Крыму (1902—1921 годы).— Киев, 1989.— С. 154.

[43] Ульянов Д. И. Очерки разных лет: Воспоминания, переписка, статьи.— М., 1984.— С. 268.

[44] Владимир Ильич Ленин: Биохроника.— М., 1976.— Т. 7.— С. 165.

[45] ЦДАЖР у Москві, ф. Р—130, оп. 3, спр. 598, арк. 6.

денцій у Кримського Раднаркому, його підзвітність Раднаркому РСФРР і Української РСР. З короткого звіту про роботу, поданого у телеграмі, чітко видно її зовнішньополітичну, антиантантівську спрямованість.

Декларація, що згадується в телеграмі, була опублікована в газеті «Таврический коммунист» 6 травня 1919 р. Від імені «Тимчасового робітничо-селянського уряду Кримської Радянської Соціалістичної Республіки» її підписали виконуючий обов'язки голови уряду Д. І. Ульянов і члени уряду П. Дибенко, Ю. Гавен, Я. Городецький, С. Вульфсон (Давидов), С. Полонський та І. Назукін [46]. Залишається незрозумілим, чому Декларація не була підписана народними комісарами кримсько-татарської національності.

Декларація, очевидно, була написана за участю Л. Б. Каменєва, який до 6 травня знаходився у Сімферополі. Не пояснюючи причин, Декларація проголосила Крим соціалістичною радянською республікою без згадки про його автономну залежність від РСФРР або УСРР (у противному разі втрачався б смисл утворення республіки як буфера проти Антанти). Робітничо-селянський уряд Криму заявив про братерський нерозривний зв'язок з радянськими республіками Росії, України і країн Європи. Їхні вороги оголошувалися ворогами радянського Криму до повної перемоги всесвітньої комуністичної революції. У викладеній в Декларації програмі діяльності Кримський уряд насамперед вказував, що в умовах воєнних дій з білогвардійцями, підтримуваними збройними силами Антанти, він «особливу увагу приділить питанням формування Робітничо-Селянської Червоної Армії». Головними завданнями уряду проголошувалися зняття блокади Криму Антантою, створення апарату пролетарської влади, передача засобів виробництва «соціалістичній» державі — націоналізація промисловості та інших галузей господарства, одержавлення заготовок продовольства і торгівлі, конфіскація поміщицьких земель, сприяння колективним і громадським формам обробки землі з метою організації комуністичного виробництва і розподілу, переходу від капіталістичного ладу до комуністичного [47]. Ця економічна платформа Кримського уряду повністю відповідала Програмі РКП(б) — програмі воєнного комунізму, що була прийнята VIII з'їздом партії в березні 1919 р.

Декларація Кримського уряду проголошувала повне рівноправ'я всіх національностей Криму. Жодна з них не згадувалася в декларації і не могла претендувати на керівну роль на півострові. «Кримська республіка» створювалася не як національна, а як територіальна. Програма уряду була викладена і в телеграмі від 9 травня 1919 в Москву, Леніну (копії до Раднаркому в Киев, Будапешт, Мюнхен, Ригу, Мінськ і всім, всім, всім») [48].

До середини травня 1919 р. були створені і розгорнули роботу наркомати Кримської республіки. В Кримському обласному держархіві зберігається «Наказ № 1» від 9 травня наркома охорони здоров'я і соціального забезпечення Д. І. Ульянова, в якому говорилося: «Цього числа я вступив у виконання обов'язків Народного комісара охорони здоров'я і соціального забезпечення Кримської Радянської Федеративної Республіки» [49]. Слово «федеративна» підкреслювало її рівноправність з іншими радянськими республіками, в тому числі з РСФРР.

Найважливіша роль в уряді належала наркомату воєнних і мор-

---

[46] Борьба за Советскую власть в Крыму: Сб. док.— Т. 2.— С. 144—148.

[47] Там же.— С. 145—146.

[48] ЦДАЖР у Москві, ф. Р—130, оп. 3, спр. 598, арк. 5.

[49] Борьба за Советскую власть в Крыму: Сб. док.— Т. 2.— С. 152; ЦДАК, ф. Р—1733, оп. 1, спр. 171, арк. 220. Назва «федеративна» зустрічається у Постанові Кримського Раднаркому про організацію Статистичного бюро, у зверненні останнього до місцевих радянських органів, у наказах № 5 і № 8 наркомздоров'я Д. І. Ульянова і повній назві Артилерійського управління наркомвоєнмора («Известия» Временного Рабоче-крестьянского правительства Крыма и Симферопольского

ських справ, яким керував П. Ю. Дибенко. Частини 1-ї Задніпровської дивізії, які знаходилися в Криму під його командуванням, були перейменовані в «Кримську Червону Армію». Створені в повітах, містах і волостях військомати провели облік і мобілізацію робітників і селян в Кримську Червону Армію. 15 травня було створено Реввоєнраду Кримської республіки, перейменовану 5 червня у Реввоєнраду Кримської Червоної Армії [50].

В офіційних документах і декретах Кримська республіка (як і республіка Тавриди в 1918 р.) не називалася автономною. Адже смисл полягав у тому, щоб воєнні дії з антантівськими інтервентами вела незалежна від РСФРР республіка. Однак, щоб запобігти рецидивам місцевого сепаратизму, 28 травня 1919 р. Політбюро ЦК РКП(б) (присутніми були лише Ленін, Каменєв і Крестинський) прийняло спеціальне рішення про статус Кримського уряду і Кримського обкому партії. Рішення було таємним, протокол цього засідання Політбюро вперше опублікований у 1989 р. В ньому вказувалося: «Прийнято як директива, що уряд діє на правах губвиконкому, підпорядковуючись ВЦВК і відповідним Наркомам за приналежністю, а обласний партійний комітет прирівнюється до губкому, зв'язаному безпосередньо з ЦК РКП». Згідно з цією директивою керівництво всіма комісаріатами Криму належало відповідним наркомам РСФРР, розпорядження яких були обов'язковими для наркомів Кримської республіки. Кримська Червона Армія, як частина Червоної Армії, підпорядковувалася Південному фронту «на правах дивізії». Ніяких самостійних дій не допускалося [51].

28 травня Політбюро ЦК РКП(б) розглянуло також «Питання про кандидата у голови Кримського уряду» і постановило «направити відкликаного з Казані т. Малютіна» [52]. Однак і цей кандидат з невідомих причин у Криму не з'явився. Неодноразовий розгляд на Політбюро питання про голову Раднаркому Кримської республіки свідчить про прагнення ЦК партії, В. І. Леніна знайти «надійну» людину, яка не припускалася б місцевого сепаратизму і керувалася директивами центру.

Отже, рішення Політбюро ЦК РКП(б) від 28 травня свідчать, що Кримська Радянська Республіка створювалася «зверху», як фіктивне, буферне утворення. В присутності лише трьох чоловік Політбюро прийняло постанову, що понизило статус республіки, виключаючи навіть урізану автономію для Криму. До цієї постанови партійні й радянські органи Кримської республіки підпорядковувалися ЦК КП(б)У і Раднаркому України. 28 травня «трійка» в особі Леніна, Каменєва, Крестинського вивела їх з-під цього підпорядкування, включивши до централізованої структури РСФРР. Спроба Києва зберегти Крим у своєму розпорядженні не вдалася.

Про маніпуляції ЦК РКП(б), В. І. Леніна з радянськими республіками, навіть національними, свідчить і ухвалене 28 квітня 1919 р. рішення Політбюро «Про злиття України з Радянською Росією», підкріплене відомою постановою ВЦВК від 1 червня 1919 р. про воєнно-політичний «союз» усіх радянських республік.

Отже, Кримська Радянська Республіка була створена в 1919 р. за вказівкою ЦК РКП(б). Рішення про це приймалося у вузькому колі членів Політбюро на чолі з Леніним. Раднарком Кримської республіки був сформований членом Політбюро Л. Б. Каменєвим разом з облас-

Совета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов.— 1919.— 3, 7 июня; Известия Ялтинского военно-революционного комитета.— 1919.— 14 июня; ЦДАРА, ф. 40705, оп. 1, спр. 39, арк. 2).

[50] Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопед. довідник.— К., 1987.— С. 294.

[51] Из архивов партии // Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 12.— С. 164.

[52] Там же.— С. 163. Малютин Д. П.— член РКП(б) з 1912 р. З 1918 р.— голова Казанського губвиконкому.

ною партійною «конференцією», а не всекримським з'їздом Рад. Членами цього органу були тільки комуністи, які підпорядковувалися всім директивам ЦК РКП(б). Постанова Політбюро від 28 травня 1919 р. повністю визначила фіктивний характер Кримської республіки, позбавленої навіть автономних прав.

Не обійшлося без «розігрування» кримсько-татарської «карти»: до Раднаркому було допущено кілька кримських татар—комуністів. Кримсько-татарська демократична партія «Міллі-Фірка» повірила у відродження кримської державності, прийняла платформу радянської влади, обіцяла підтримку Кримському Раднаркому і була ним легалізована [53].

Створення Кримської республіки в 1919 р. збіглося з посиленим впровадженням примітивної політики воєнного комунізму. На відміну від голодної Росії, в неї знайшлося набагато менше прибічників на півдні, в тому числі в Криму. Тому влітку 1919 р. Кримська «республіка» (як і всі інші, крім РСФРР) припинила своє існування.

Одержано 27.11.91.

Освещается недемократический, кулуарный процесс создания республики на территории Крыма в 1919 г., показан ее фиктивный, буферный характер.

[53] Жизнь национальностей.— 1919.— 28 дек.

О. І. Киян (Кіровоград)

М. П. Драгоманов і російський лібералізм

Розповідається про співробітництво М. П. Драгоманова з журналом «Вестник Европы», що видавався в Петербурзі. Висвітлюється його боротьба за національні й соціальні інтереси українського народу.

Співробітництво М. П. Драгоманова в російських періодичних виданнях ліберального гатунку становить істотну частку його літературно-публіцистичної діяльності і дає багатий матеріал для роздумів над еволюцією його суспільно-політичного світогляду. Звернення до російської журналістики певною мірою було типовим явищем для переважної більшості українських громадських та культурних діячів другої половини XIX ст., які відстоювали національні та соціальні інтереси свого народу в умовах українофобської політики царизму.

Після успішного здійснення буржуазних реформ 60-х рр. російський лібералізм, перетворившись в одну з найбільш впливових політичних течій в країні, перебував у стані ейфорії з приводу блискучого розвитку молодого російського капіталізму і водночас вороже ставився до українського національного руху, навіть до тієї його течії, представники якої висловлювали лояльність щодо існуючих порядків. Ніякі красномовні звернення М. І. Костомарова до російської інтелігенції, що лунали із сторінок петербурзьких журналів, не могли переконати її в об'єктивній необхідності цього руху для широко мусованої серед російського суспільства ідеї «великої і неділимої Росії». Для російського ліберала більш прийнятними були «патріоти» на кшталт великодержавного шовініста і запеклого прихильника «обрусіння» України М. Н. Каткова, які на сторінках «Русского вестника» галасували про «українську небезпеку», або ті з українців, хто намагався втиснути український рух в прокрустове ложе «культурництва».

Драгоманов займає своєрідне місце в історії українського громадського руху. Діяч з послідовним, чітко вираженим суспільно-політичним світоглядом, орієнтований на кращі прояви західноєвропейського демократизму він, як ніхто з своїх земляків-сучасників, відчував на собі великодержавний шовінізм найбільш впливових представників російського лібералізму в особі видавців і редакторів центральних газет та журналів. Епістолярна спадщина Драгоманова, проливаючи світло на його стосунки з редакцією ідейного натхненника російського лібералізму другої половини XIX ст. — журнала «Вестник Европы», може дати багатий матеріал для дослідження такої зовсім невивченої теми, як історія взаємовідносин української демократичної інтелігенції з найбільш впливовими колами російського лібералізму.

Заснований у 1866 р. відставним професором загальної історії Санкт-Петербурзького університету М. М. Стасюлевичем, журнал «Вестник Европы» в перший рік свого існування привернув до себе увагу української наукової громадськості. Певною мірою цьому сприяла та обставина, що співредактором видання значився видатний історик України М. І. Костомаров. Участь його у «Вестнике Европы» відкривала перспективу публікації матеріалів українознавчого характеру. Певну роль відіграло і місце видання. Зорієнтований на західноєвропейський кшталт, Петербург завжди був лояльнішим до українства, ніж скажімо, Москва, що традиційно плодила «катковців». Це добре розумів і Драгоманов. У листі до В. Навроцького він констатує: «Петербурзька журналістика, як живуча на добру долю монополією, теж тяжка на наші справи. Та як не важко з нею лагодити, а все таки у Петербурзі маємо людей з європейським поглядом на справу» [1].

На час появи «Вестника Европы» Драгоманов був вже відомий в літературних і журналістських колах Росії своїми гострими політичними памфлетами в газеті «С.-Петербургские ведомости», в яких він, всупереч офіційній школі, відстоював принцип народності в освіті й вихованні. Перші публікації Драгоманова викликали широкий громадський резонанс і злостивість російської шовіністичної преси (досить зазначити, що М. Н. Катков на сторінках «Московского вестника» від 17 квітня 1866 р. проводив пряму паралель між виступами Драгоманова і замахом Д. Каракозова на Олександра II). За Драгомановим встановилася репутація радикального суспільного діяча, гострослова, здатного до неадекватної з «власть предержащими» оцінки внутріполітичної ситуації в країні. Неординарний журналіст міг бути корисним для будь-якого видання, що прагнуло завоювати прихильність російського читача.

Під час літніх вакацій 1866 р. Драгоманов здійснив поїздку до С.-Петербурга, де зустрівся з представником редакції «Вестника Европы», відомим російським літератором і етнографом О. М. Пипіним і домовився про співробітництво в журналі. У той час він поєднував наукову роботу з викладацькою в Київському університеті. Перші драгоманівські наукові студії присвячені античній історії: «Про становище жінки у першому столітті Римської імперії», «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит».

У 1868 р. Драгоманов надсилає статтю «Падіння римської імперії з точки зору клерикалів і німецьких філософів історії» до «Вестника Европы». Як він зазначив у супроводжувальному листі, ця праця становила витяг з дисертації на звання магістра. М. М. Стасюлевичу стаття молодого автора здалася дещо академічною і малопридатною для видання. Втім, не лише академізм змусив редакцію «Вестника Европы» відхилити драгоманівський матеріал. Значною мірою на це рішення вплинула негативна оцінка змісту дисертації професором російської історії В. А. Більбасовим на сторінках «Русского вестника», який гостро

[1] Студинський Кирило. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким: З початків соціалістичного руху в Галичині // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України.— К., 1927.— Кн. 1.— С. 116.

критикував Драгоманова за його позитивне ставлення до праць М. Г. Чернишевського і «розцінив деякі місця в дисертації як схвалення царевбивства» [2].

В 1869 р. Драгоманов вдруге намагається пробитися на сторінки елітарного журналу, надіславши рецензії на праці свого полтавського вчителя О. І. Строніна (в 1863 р. засланого в Архангельську губернію за «малорусский сепаратизм»). Проте й вони в журналі опубліковані не були.

Ці невдачі не збентежили Драгоманова. Він посилено займається дослідженням українського епосу і невдовзі пропонує «Вестнику Европы» принципово нову тему: «Малоросія в її словесності». Ця стаття одержала схвальний відгук О. М. Пипіна і з'явилася у вересневій книзі журналу за 1870 р. Вона і поклала початок тісним відносинам редакції «Вестника Европы» з українським громадським діячем.

Слід зазначити, що в 1870 р. Драгоманов мав ще не досить чіткі життєві й наукові плани. З одного боку, його приваблювала викладацька діяльність, а з іншого, він відчував великий потяг до журналістики, мріючи про амплуа політичного оглядача одного з центральних органів преси Росії. Перебуваючи на роздоріжжі, не зовсім впевнений в позиції адміністрації Київського університету щодо закріплення за ним кафедри загальної історії, в листах до О. М. Пипіна він зондує грунт на випадок можливої відставки і переїзду до С.-Петербурга. В одному з них він пише: «Міністерство не бажає бачити мене в сонмі київських вчених. Тоді прийдеться volens nolens або виносити далі своє безправне становище в Києві, або мовити: пробачте, «греки» і «латини», і звернутися до дослідження більш нових речей — і без Петербурга справа не обійдеться. Тільки в цьому випадку мені б бажалося з'явитися на поле публіцистики більш підготовленим, — що частково могло б трапитися після поїздки за кордон» [3].

Побоювання Драгоманова виявилися безпідставними. В 1870 р. він одержав дозвіл на трирічне наукове відрядження до Західної Європи, яка справила на молодого Драгоманова велике враження. «Перебування у Західній Європі, — напише він згодом, — остаточно переконало мене, що саме європеїзм, або космополітизм, який не заперечує окремих національних варіацій загальних ідей і форм, — і є краща основа для українських автономних прагнень, і що тепер всяка наукова, як і політична, діяльність повинна бути заснована на інтернаціональному фундаменті» [4].

Під час перебування у Гельдельберзі восени 1871 р. Драгоманов, вперше у загальноєвропейському контексті, пише для «Вестника Европы» одну з кращих своїх праць російською мовою: «Німці, поляки і Росія». Вже під час її підготовки його брали сумніви щодо можливості публікації статті в Росії. Про це він відверто написав видавцеві журналу: «Я дещо хвилююсь, чи буде стаття у вас надрукована, бо деякими сторонами вона не зовсім узгоджується з думкою редакції» [5].

Що ж так непокоїло Драгоманова? Квінтесенцією цієї об'ємної праці була думка, що слідом за об'єднанням Італії та Німеччини неминуче падіння Османської імперії і абсолютизма в Росії. Цей процес, як вважав учений, приведе до емансипації слов'ян, але він ускладнюється тією обставиною, що німецька раса рухається на схід і врешті-решт захоче встановити свою гегемонію над слов'янським світом. Російський абсолютизм, який багатьма сприймається як «визволитель» і конкурент

[2] Примечания к «Автобиографии» М. П. Драгоманова // Былое.— 1906.— Кн. 6.— С. 188.

[3] Дорошкевич О. Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна // За сто літ.— 1928.— Кн. 3.— С. 69.

[4] Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867—1877). Огляд на моє українство // Літературно-публіцистичні праці.— К., 1970.— Т. 1.— С. 164.

[5] М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке.— СПб.— 1913.— Т. 5.— С. 188.

войовничому германізму, є, по суті, союзником останнього, особливо коли намагається наслідувати Прусію і вимагає «обрусіння» поляків, українців та інших слов'янських народів. Ця політика, на думку Драгоманова, безперспективна, вона ослабляє місцевий елемент, роблячи його менш стійким проти цього натиску із заходу. Висновок публіциста зводився до того, що значно перспективнішою є політика самоуправління областей і національностей, заснована на демократичному, федералістському принципі.

Отже, фактично перший з громадських діячів того часу, прогнозуючи неминучість постановки національного питання в такій етнічно строкатій країні як Росія, Драгоманов звертається до здорового глузду адептів російського лібералізму. Для тих часів це було надто категоричне, сміливе звернення. М. М. Стасюлевич майже рік зволікав з публікацією статті у «Вестнике Европы». Він звинуватив Драгоманова у «немцеедстве» і висловив сумнів щодо правомірності його підходу до оцінки дій російського уряду в південно-західних губерніях. Однак Драгоманову вдалося переконати видавця «Вестника Европы» в актуальності цієї публікації. Виступаючи проти поверхової ділетантської інтерпретації змісту статті, він відзначав у листі до Стасюлевича: «Написав я статтю, вам надіслану, не лише для того, щоб доповісти публіці, як у нас готуються відхопити кусок території, але значно більше для того, щоб порозмовляти про внутрішню національну політику» [6].

Врешті-решт, після тривалих консультацій у петербурзьких політичних колах Стасюлевич наважився надрукувати статтю Драгоманова. Однак при цьому він вжив превентивних заходів проти можливого втручання цензури, скоротивши заключну частину публікації та, всупереч побажанням Драгоманова, назвавши її «Східна політика Німеччини і обрусіння».

Слід відзначити, що стаття була підписана автором псевдонімом «Толмачов», який він потім вживав, коли торкався національного питання на сторінках видання. З цього приводу Драгоманов писав О. М. Пипіну: «Як мені сумно з'являтися з псевдонімом. Це все таки крадіжка. Для мене це не питання про авторство, а питання про рід занять» [7].

Ця велика стаття Драгоманова друкувалася в 2—5 книгах «Вестника Европы» за 1872 рік і викликала неоднозначну реакцію в Росії. «Яка хороша стаття «Східна політика Німеччини й обрусіння», — писав у захваті один з дописувачів журналу О. О. Головачов, — признаюся, я не можу без жовчі думати про тупу самонадіяність німців, яка так і пре з них, починаючи з саратовського колоніста і кінчаючи Бісмарком» [8].

Проте зовсім інакше оцінила зміст статті «офіційна критика» — російська урядова цензура. На спеціальному засіданні С.-Петербурзького цензурного комітету від 17 травня 1872 р. контролюючий цензор Ратинський одержав попередження за допуск на сторінки «Вестника Европы» «сумнівних з політичної точки зору натяків Драгоманова». Насамперед це стосувалося «різкого засудження прийнятого урядом засобу дій в царстві Польському і висвітлення у несприятливому світлі елементів російської переваги у цьому краї» [9].

Національну тематику Драгоманов планував розвинути у циклі своїх подальших розвідок. В одному з листів до О. М. Пипіна він писав, відповідаючи на його запит з приводу планів співробітництва у «Вестнике Европы»: «Вважаю на своїй совісті дві статті: одну про український рух, іншу — записку про студентське і взагалі навчально-універ-

[6] Там же.— С. 190.

[7] Центр. наук. бібліотека АН УРСР. Відділ рукописів, ф. 53 (В. В. Данилов), спр. 267, арк. 33. (далі — ЦНБ АН УРСР).

[8] М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке.— Т. 5.— С. 236.

[9] Центр. держ. історичний архів СРСР у Ленінграді, ф. 776, оп. 5, спр. 124, арк. 39 зв. (далі — ЦДІА СРСР).

ситетське життя в Києві 1859—63 рр., час, в який поміщається і польське повстання. Але для підготовки цих статей потрібен час, бо я не бажаю являтися до друку з відкритим забралом» [10].

Збираючи матеріал для нового публіцистичного виступу з національної проблеми, Драгоманов між тим друкував у «Вестнике Европы» статті, присвячені західноєвропейській історії. В 1872 році він інтенсивно листується з редакцією журналу з приводу публікації нарису «Про відносини церкви і держави у європейській історії». Звичайно, Драгоманов не збирався обмежуватися суто історичними сюжетами. Вони потрібні були йому як ширма від пильного ока цензури. Насправді він прагнув дати російському читачеві свою інтерпретацію стосунків церковної і світської влади в сучасній йому Росії. «Я взявся писати тільки тому, — відзначав Драгоманов у листі до редактора «Вестника Европы», — що ніхто не пише в нас на цю тему, а між тим варто енергійніше взятися за розхитування таких старомодних відносин церкви і держави, як наші» [11].

Хоча побоювання негативної реакції з боку російського духовенства за антиклерикальні мотиви статті і змусили Драгоманова «обминати найбільш гострі мотиви і багато істотних питань», він розумів, що «статті не минути духовної цензури і таким чином не бачити друку» [12].

Згодом думки Драгоманова знову повертаються до малоперспективної для публіциста тих часів національної тематики. Він прагнув шляхом теоретичних міркувань переконати редакцію «Вестника Европы» в тому, що як «чорт зв'язав Росію східну і західну з Польщею міцною мотузкою, то і петербуржцям не втекти від цих (польських) справ, як, доречі, і взагалі справ слов'янських. Так краще для всіх, якщо про ці справи буде говорити «Вестник Европы», ніж «Русский вестник» чи «Москвич» [13].

У 1872 р. Драгоманов надсилає в журнал публіцистичну статтю «Русские в Галиции», в якій намагається привернути увагу широкої російської громадськості до національних проблем краю. Цілком зрозуміло, що вибраний Драгомановим сюжет мав дати багато матеріалу для роздумів і над життям українців по цю сторону кордону. Автор відзначав: «Я побачив фатальну необхідність написати про це, як для того, щоб не розкидати зібраного тепер матеріалу і відомостей, так і для того, щоб завершити розпочате статею про «обрусіння» у нас. Не знаю лише, чи не здасться вашим читачам ця матерія у великій кількості річчю нетерпимою. Розумію врешті петербурзьких читачів, бо на півдні я знаю, що мій результат «грез молодых и сердца горестных утрат» здасться майже рівно однаковим як адептам «обрусіння», так і так званим «сепаратистам», — а тому і захоплюючим» [14].

Драгоманов не дуже тішив себе ілюзіями з приводу того, що ця публікація викличе інтерес з боку еліти російської інтелігенції. У преамбулі до статті він зазначає, що «не без вагання приступили ми до передачі результатів наших спостережень над деякими сторонами суспільного і літературного життя у галицьких руських, не без побоювання за цікавість нашого предмету для російського читача» [15]. У російського суспільства, як вважає публіцист, «ледве чи не в більшості його, існує крижана холодність до слов'янських справ, яка з часом прориваеться рішучою відразою не лише до формул про слов'янське єднання, а й до всякого роду розмов про наших західних братів, навіть таких

---

[10] Дорошкевич О. Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна.— С. 69.
[11] М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке.— Т. 5.— С. 198.
[12] И. И. Новые материалы из переписки М. П. Драгоманова // Украинская жизнь.— 1913.— Июнь.— С. 88.
[13] М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке.— Т. 5.— С. 204.
[14] Там же.
[15] Т-ов М. Русские в Галиции: Литературные и политические заметки // Вестник Европы.— 1973.— Кн. 1.— С. 115.

близьких, як галичани»[16]. Знаючи про надмірну полохливість «петербурзьких європейців», коли йшлося про конфлікт з владою, Драгоманов намагався переконати редакцію «Вестника Европы», що рано чи пізно, але цю проблему доведеться порушити. Її небажання втягуватися в дискусію з махровими московськими шовіністами є свідченням політичної недалекоглядності, нерозуміння ситуації в країні. «Потрібно першими завдати удару, — пише він О. М. Пипіну, — час саме придатний для розгрому катковщини»[17].

Політичні сентенції Драгоманова, очевидно, далися взнаки і редакція «Вестника Европы» розпочала публікацію його праці, щоправда дещо змінивши її структуру. Стаття була поділена на дві частини: «Росіяни в Галичині. Літературні і політичні замітки» (Вестник Европы.— 1873.— Кн. 1—2) і «Літературний рух у Галичині» (Там же.— Кн. 9 — 10).

Як і прогнозував Драгоманов, цей публіцистичний виступ у «Вестнике Европы» викликав негативну реакцію з усіх боків. Російська шовіністична преса докоряла йому за нерозуміння «великої історичної місії Росії» в слов'янському світі, в той час як львівський кореспондент газети «Голос» (1873. — № 167), не поскупився на інсинуації з приводу національної належності автора публікації. Драгоманов у зверненні до редакції «Вестника Европы» гідно відбивав усі нападки своїх опонентів, переконливо довівши, що його позиція в національному питанні зумовлена політичним прагматизмом, реаліями тогочасного життя як в Австро-Угорщині, так і Росії. Публіцист робить висновок: «Чутки про слов'янську солідарність, про слов'янське покликання Росії по відношенню не лише до руської, а й польської Галичини (бо і вона зв'язана з нами через Польщу) зачіпає інтереси значно серйозніші, ніж на перший погляд здається і любителям і противникам цих чуток, і що всі ці чутки, звичайно, можуть у деяких виливатись у пусту фразеологію, або вести до шовінізму, шкідливого і для нас, і для наших одноплемінників, — але можуть послужити серйозно нашому розвитку внутрішньому, улагодженню незначних національних непорозумінь. Тільки для цього потрібно, щоб преса найчисленнішого і так чи інакше, але єдино самостійного слов'янського народу поставилася до свого покликання серйозно, — щоб обговорювала слов'янські справи, виходячи з таких засад, які б були ширше всіх спорів слов'янських з чужими і між собою»[18].

Другу частину цього висловлювання можна розцінити як своєрідний реверанс російському лібералізму і офіційній владі. Проте слід пам'ятати, що стаття була вміщена у підцензурному виданні і будь-яке необережне слово могло призвести до принципових купюр в її змісті, а навіть і до її заборони. Крім того, Драгоманову необхідно було зважати і на політичні амбіції хазяїв «Вестника Европы» — провідників російського лібералізму, які прагнули поставити під свій контроль дослідження національної проблеми в Росії. У той час Драгоманов вже не міг говорити відверто про свою позицію, він дедалі частіше змушений був вдаватися до езопової мови.

Саме такий, езопівський стиль помітний в його працях, вміщених на сторінках «Вестника Европы», починаючи із середини 70-х років. В одній з них, під суто академічною назвою «Ново-кельтський і провансальський рух у Франції»[19] Драгоманов порушує ключову проблему в сфері національних взаємовідносин — централізації і децентралізму в житті західноєвропейських народів. Для кожного серйозного читача роздуми над цією проблемою легко переносилися на російський грунт. Драгоманов вдавався до історичних екскурсів для того, щоб донести до передової російської громадськості ідеї прудонівського федералізму,

[16] Там же.— С. 116.
[17] ЦНБ АН УРСР, В. Р., ф. 53, спр. 267, арк. 39.
[18] Вестник Европы.— 1873.— Кн. 10.— С. 716.
[19] Там же.— 1875.— Кн. 8.— С. 688—740.

показати його переваги над постулатом «єдинодержавної Росії», що на той час посилено пропагували творці теорії «офіційної народності», і до якої став виявляти певну лояльність і російський лібералізм.

Варто зазначити, що із середини 70-х років ставлення редакції «Вестника Европы» до Драгоманова починає досить помітно змінюватися. Якщо в перші роки співробітництва вона певною мірою крізь пальці дивилася на камуфляж автором головних ідей статей і навіть допомагала йому в деяких випадках боротися з цензурою (як це було, наприклад, із заміткою «З приводу київських застольних промов», спрямованою проти реакційної політики царизму в галузі освіти), тозгодом таке доброзичливе ставлення помітно змінилося. Це виявлялося у зволіканні з розглядом статей, всілякими дріб'язковими причіпками до їх змісту. Стає зрозумілим, що емігрант Драгоманов, який відкрито заявив: «Доки в Росії не буде конституції, я до неї не повернуся», вже не міг бути симпатичним петербурзьким лібералам, які неухильно еволюціонували в бік «Русской мысли», поступово зливаючись з войовничим шовінізмом Каткова та його послідовників.

Цю зміну добре відчув і Драгоманов. «Видавці наших петербурзьких літературно-вчених і навіть наукових журналів, — писав він, — забувають те, що третину всіх їх передплатників дають південні губернії, і не розуміють значення українського, навіть усного, матеріалу, опрацьованого і неопрацьованого, не розуміють української мови, нарешті бояться звинувачень в малоросійському сепаратизмі» [20].

Кожна нова спроба Драгоманова пробитися на сторінки «Вестника Европы» зустрічала також протидію цензури, що добре була поінформована про те, хто був автором гостраполітичних статей, підписаних псевдонімом «Толмачов». У 1874 р., коли Драгоманов вирішив розвинути національну тематику «Нарисами новітньої літератури малоросійської говірки», С.-Петербурзький цензурний комітет вдався до рішучих дій. Так, у вересневій книзі «Вестника Европы» з'явилася перша частина нарису, але продовження вже не було.

Статтю «Євреї і поляки у Південно-Західному краї» [21] цензура допустила до друку, але зробивши в ній цілий ряд купюр. Були викреслені місця, де під сумнів ставилася теорія «офіційної народності», яку в той час проводив царизм. У статті помітні нові тенденції. Якщо раніше Драгоманов полемізував з московськими «катковцями» від імені «європейських петербуржців», то тепер, переконавшись, що політичний прагматизм великоросійських лібералів не йде далі визнання права лише говорити про національні потреби, він з усім своїм полемічним запалом обрушився на їхні політичні доктрини. Насамперед він звинуватив російський лібералізм за відродження згубної для багатонаціональної країни доктрини державного централізму як запоруки її процвітання. З цього приводу Драгоманов писав: «Відроджені ідеї офіційної народності, з'єднавшись з ідеями національно-державного централізму на пруський зразок, які принесла з собою частина західників-гегельянців, і утворили політичну доктрину досить змішаної і суперечливої властивості» [22]. Навмисне ігнорування ідеї федералізму як досить вагомої альтернативи централістським тенденціям, на думку публіциста, слід розцінювати не лише як політичну легковажність, а як прояв імперських амбіцій. «Наше західництво, — пише він, — яке було б краще назвати російським гуманізмом, являє до сих пір більшість культурних сил Росії, головний фактор її прогресу, літературного і суспільного, — воно у чистому своєму вигляді не виступало ніколи активно

[20] Інститут російської літератури АН СРСР, В. Р., ф. 265 (Русская Старина), оп. 1, спр. 18, арк. 320 зв.

[21] Вестник Европы.— 1975.— Т. 4.— Кн. 7.— С. 133—179.

[22] Там же.— С. 166.

з питань західних країн через столичне незнання і через петербурзько-великоросійський шовінізм»[23].

З кожним роком напруженість у стосунках Драгоманова з «Вестником Европы» відчувалася дедалі більше. Редакція респектабельного журналу не хотіла ризикувати, надаючи його сторінки радикалу з провінції, який висловлював думки з національного питання. Цю приховану протидію Драгоманов гостро відчув. В одному з листів до редактора «Вестника Европы» він не без іронії пише: «Втішаю вас і себе, що разом покінчив з багатьма питаннями і що не скоро повернуся до наших «братів-русинів», оскільки, очевидно, надовго закінчив свою службу на цьому полі російської преси»[24].

Однак, незважаючи на останню фразу, Драгоманов ще не зовсім облишив надію публікуватися у «Вестнике Европы». Він надсилає редакції додаткові відомості про шкільну освіту в Галичині, пропонує нові статті з цих питань. «Вмістивши попередні статті з національних проблем, — стверджує він в одному з листів до М. М. Стасюлевича, — редакція «Вестника Европы» потрапила на похилу площину. Втім, присягаюсь, що я далі тягнути вас по ній не буду,— потягнуть вас події...»[25]. Проте дальший перебіг подій розвіював драгоманівські ілюзії. Під цензурну сокиру потрапляє його стаття «Десять років української белетристики». Вже надрукована в 9—10-й книгах «Вестника Европы» за 1875 р., вона була вирізана за вказівкою цензури і побачила світ вже по смерті Драгоманова[26]. Коли ж у травні 1876 р. було видано указ про заборону всього українського, редакція «Вестника Европы» вирішила остаточно відмежуватися від українського публіциста, який ставав надто небезпечним. Яскраво це проявилося, коли Драгоманов надіслав влітку 1876 р. до редакції нову статтю «Нові матеріали малоросійської етнографії й необхідність їх порівняльного вивчення». Він передбачав зволікання з публікацією. «Нещодавно, — пише він до редактора, — сталася дика заборона українських книг, вона, звичайно, прямо не відноситься до таких статей, як моя, але я добре знаю російські публічні звичаї, щоб бути впевненим, що моя стаття не буде надрукована в російському журналі»[27].

Передбачення Драгоманова повністю підтвердилося. Тривалий час стаття, незважаючи на обіцянки редактора «Вестника Европы», не друкувалася. Коли ж на сторінках інших видань стали без відома автора з'являтися фрагменти цієї праці, терпінню Драгоманова прийшов кінець. У досить емоційних листах до М. М. Стасюлевича і О. М. Пипіна він пише, що вирішив «підвести риску під старими відносинами у світі літературних хазяїв», і доходить невтішного висновку, що «скоріш за все, співробітництву моєму у «Вестнику Европы» кінець»[28]. Йдучи на такий крок, Драгоманов добре усвідомлював, що він втрачає останню можливість звертатися із сторінок легального органу до широких кіл російської громадськості. «Щодо багатьох дорогих мені сюжетів, — пише він із сумом, — «Вестник Европы» був для мене один, і раптом опинитися мені в океані «безкрайому» зовсім без човна було нелегко»[29].

Після 1876 р. Драгоманов у «Вестнике Европы» не співробітничав. Тільки в 1892 р. в 11-й книзі журналу з'явилася невелика його стаття, підписана літерами Р. Я., «Нові рухи серед руських галичан»[30]. Важко сказати, чи знала редакція, що під криптонімом було приховане різ-

---

[23] Там же.
[24] ЦНБ АН УРСР, В. Р., ф. 53, № 267, арк. 46.
[25] М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке.— Т. 5.— С. 210.
[26] Див.: Літературно-науковий вісник.— 1912.— Кн. 10—12.
[27] ЦНБ АН УРСР, В. Р., ф 53, спр. 267, арк. 44.
[28] Там же, Ф. X, спр. 17305, арк. 54—55.
[29] М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке.— Т. 5.— С. 217.
[30] Авторство установлено на основі листа М. Драгоманова до М. Павлика. Див.: Переписка М. Драгоманова з М. Павликом.— Львів.— 1907.— Т. 7.— С. 105.

вище одного з найталановитіших за всю історію видання «Вестника Европы» кореспондентів журналу.

Та незважаючи на всі колізії, а часом і драматизм стосунків Драгоманова з редакцією «Вестника Европы», слід констатувати, що публікаторська діяльність у провідному виданні російського лібералізму є одним з важливих компонентів його науково-публіцистичної роботи. Умови цього співробітництва, коли, за виразом українського громадського діяча, «доводилося підганяти зміст статей під обставини часу», своєрідно позначилися на авторському стилі. Езопова форма викладу політичних думок превалює у більшості опублікованих на сторінках «Вестника Европы» статей Драгоманова і свідчить про його неабиякий публіцистичний хист і журналістську майстерність. Вперше в Росії із сторінок одного з найбільш впливових легальних журналів до свідомості широкої громадськості була донесена думка про важливість розв'язання національної проблеми. Цю обставину змушений був визнати навіть один з ідеологів російського лібералізму П. Б. Струве, який на сторінках «Освобождения» писав: «Драгоманов перший блискуче й докладно роз'яснив російському суспільству зміст і значіння конституційного ладу, особливо ж прав особи та принципів самоуправління» [31]. Однак це було запізніле визнання. В 70-ті роки всі доводи Драгоманова, його блискуча аргументація натикалися на глуху стіну мовчання російського лібералізму, що, як і передбачав український громадський діяч, неухильно сповзав на позиції державного шовінізму, зливаючись поступово з найбільш реакційними силами країни.

Одержано 25.05.91

Рассказывается о сотрудничестве М. П. Драгоманова с журналом «Вестник Европы», издававшимся в Петербурге. Освещается его борьба за национальные и социальные интересы украинского народа.

[31] Цит. за: Довбищенко Як. Михайло Драгоманов. Його життя, наукова, політична та громадська діяльність.— Харків, 1919.— С. 59.

ЗАМІТКИ

П. В. Свєжинський (Львів)

Чернихівська трагедія 1908 р.

Розповідається про один з трагічних епізодів боротьби трудящих Галичини за своє соціальне й національне визволення — сутичку громади с. Чернихова з властями, що виникла у травні 1908 р. на грунті економічних утисків селянства поміщиками.

В історії українського народу є події, які, виходячи за певні часові і локальні межі, ніби фокусують у собі життя багатьох поколінь. До таких подій належить, на наш погляд, і кривава трагедія, що розігралася в мальовничому селі Чернихів на Тернопільщині у травні 1908 р. і яка поки що не знайшла належного висвітлення й оцінки в українській історіографії [1].

В основі того, що трапилося в Чернихові, лежать глибокі причини, зумовлені соціально-економічними, зокрема аграрними, відносинами, які панували в Галичині — тодішній колонії Австро-Угорщини. Безперечно, приводом до розглядуваних тут подій, були, як писала газета «Діло», «замотані сервітутські * відносини» [2] між селянами і дідичами, які під час скасування кріпацтва в Галичині в 1848 р. пограбували селян. «Спори між двором і громадою, поміщиками і селянами,— зазначалося в цій газеті,— вічна рана наших відносин, а вирішують їх надто часто жандармські кулі» [3].

Хоч після скасування кріпацтва до подій, про які йдеться, минуло шістдесят років, все ж, як наголошувалося на першому українському просвітному конгресі у Львові (1909 р.), «дідичі селян визискують немного менше, як за часів панщини» [4]. Тоді ж посол від селянської курії В. Стефаник на віче в Тернополі казав, що «селянська доля зовсім не покращала, вона стала хужче, ніж була коли-небудь давніше» [5].

До буржуазної реформи 1848 р., яка поклала початок розвитку капіталізму в галицькому селі, селяни мали право брати в поміщицькому лісі деревину, хмиз та пасти худобу на пасовиськах і луках дідича, а останній користувався громадським лісом і пасовищем. Після скасування кріпацтва австрійський уряд і поміщики позбавили селян такої можливості. Вони не могли змиритися з цим і мужньо відстоювали своє право на сервітути. «Ліс бог дав для всякого,— говорили селяни,— що само виросло, того й узяти не гріх». Тільки в 1850—1879 рр. відбулося 798 активних сервітутських виступів [6]. Борючись за свої економічні права, галицькі селяни часто зверталися до суду з позовами на поміщиків. Вони провели 32 000 сервітутських процесів і, хоч виграли тільки 2000 з них, відступати не збиралися [7]. «Наш закон бук, бери його до рук»,— дедалі частіше чулося по селах.

---

[1] Короткі згадки про ці події див.: Свежинський П. В. Аграрні відносини в Західній Україні в кінці XIX — на початку XX ст.— Львів, 1966.— С. 167; Історія селянства в УРСР.— К., 1967.— Т. 1.— С. 523.

* Від лат. servitus — повинність. В експлуататорському суспільстві обмежене право користуватися чужою річчю. Відомі земельні та особисті сервітути.

[2] Діло.— 1908.— 28 н. ст. (15 ст. ст.). мая.

[3] Там же.— 27 (14) мая.

[4] Пропамятна книга: Перший український просвітно-економічний конгрес, уможений Товариством «Просвіта» в сороколіття заснування у Львові 1 і 2 лютого 1909 р.,— Львів, 1910.— С. 145.

[5] Галичанин.— 1908.— 14 (27) июня.

[6] Кравець М. М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині XIX ст.— Львів, 1964.— С. 235.

[7] Свежинський П. В. Назв. праця.— С. 144.

Крім «сервітутських справ», австрійський уряд і галицький сейм прийняли цілу низку інших законів, які всім тягарем лягли на селян. Так, у 1866 р. галицький сейм прийняв першу, а в 1885 р. другу Уставу дорожну. Відповідно до її параграфа 12-го від кожного будинку, розташованого в громаді, та від кожної родини, яка вела самостійне господарство, на будівництві доріг належало відробляти 6 днів «шарварку». До того ж з людей стягувався ще й додатковий грошовий податок. Дорожний закон, або «шарварки», селяни розглядали як «повернення панщини» і рішуче проти нього боролися [8].

Австрійський уряд прийняв закон про мисливство, згідно з яким поміщикам дозволялося полювати на селянських ланах. «Всі ці закони,— констатувала газета «Діло»,— інтерпретовано на шкоду селян, а на користь дідичеві» [9]. Прогресивний громадський діяч, посол від селянської курії Євген Олесницький, виступаючи 1908 р. в австрійському парламенті, говорив: «Знущання над селянами — явище постійне. В Галичині після скасування панщини ні економічна, ні політична залежність селян не зменшилась. Економічне становище... навіть погіршилося. Проводиться постійна експропріація селян. Селян позбавили права полювання на дичь. Риболовецький закон позбавив їх права ловити рибу та вживати воду в господарських цілях. При регулюванні річок у селян конфісковували їх землі і пасовища. Селяни не можуть погодитися, що вони загубили ці права» [10].

Риболовецький закон («риболовецька устава»), про який говорив парламентар, було прийнято галицьким сеймом 31 листопада 1887 р.[11] До його запровадження в Галичині існувало природне, або дике рибальство. Рибу в озерах, ставках, річках ловили жителі прибережних сіл собі, а поміщики — собі. Селяни робили це примітивними засобами, а поміщики — більш досконалими.

З прийняттям закону води річок були поділені на ревіри (ділянки): р. Стир — на 7 ревірів, р. Буг — на 20, р. Прут — на 18, р. Черемош — на 16, р. Дністер — на 76, р. Сян — на 78, р. Бистриця — на 20, р. Золота Липа — на 8, р. Серет — на 21 ревір. Ділянки були досить великі. Так, один з ревірів р. Серет тягнувся від джерела села Греблі до межі між громадами Гладке та Івачів [12].

Рибальські ділянки здавалися в оренду на 10 років тим, хто давав під час ліцітації найбільшу ціну. Прибутки від ліцітації, як зазначалося в законі, розділялися між селянами та поміщиками [13]. Однак відразу після прийняття цього закону поміщики почали забороняти селянам ловити рибу, вимочувати в річках коноплі, льон та використовувати воду в господарських цілях. «Народ,— писала газета «Діло»,— не може зрозуміти, як можна заказувати те, що він робив від віків, як можна заказувати комусь ловити рибу при його березі, коли ту рибу ніхто не вигодовував, ані не вложив ні жодних коштів, ні труду, щоб її в ріці тримати. Це так само не зрозуміло селянинові, як коли б хто хотів заборонити йому уживати воду з криниці, що знаходиться на його подвір'ї». Отже, рибальський закон «відібрав одним махом одвічне право хлопів, зовсім незважаючи на хлопські інтереси. В дуже багатьох околицях сотки людей утримувалися з риболовлі, а багато холопнуків, що не раз і бараболі не мають, мали в рибі одиноку поживу» [14].

Крім того, хоч закон формально й надавав право оренди і поміщикам, і селянам, ділянки, як правило, отримували поміщики. 90%

---

[8] Червона Русь.— 1888.— 24 (12) січ.
[9] Діло.— 1908.— 28 н. ст. (15 ст. ст.) мая.
[10] Основа.— 1908.— 17 лип.
[11] Вісник законів державних для королівств і країв, в державній думі заступлених. Рочник.— 1890.— Ч. 37.
[12] Діло.— 1908.— 30 (17) мая.
[13] Вісник законів державних...— 1890.— Ч. 37.
[14] Діло.— 1908.— 30 (17) мая.

усіх риболовецьких ділянок були в їхніх руках [15]. У Бродівському повіті ревіри № 1 і № 3 на р. Стир тримав німецький барон Вільгельм Шмідт, який узяв їх в оренду за 20 крон, ревір № 2 — граф Бавировський з Топорова (20 крон), ревір № 4 — поміщиця Горонська, власниця Лопатина і т. д.

Коли мешканці с. Монастирки Бродівського повіту довідалися, що згаданий барон В. Шмідт орендував ревір на річці Стир, селяни «рішуче заявили, що того одвічного права не дадуть собі видерти і скоріше умруть, ніж уступлять» [16]. Поміщик змушений був відступити.

Граф Юліан Коритовський, землі якого знаходилися в Тернопільському повіті, володів українськими селами Чернихів, Янковець, Масловець, Івачева, Інсилово, Плотичі [17]. Він не тільки забороняв селянам ловити рибу, а й використовувати в господарських цілях воду, а «головне — мочити коноплі, котрих там в тих околицях управляють дуже багато, бо земля мало урожайна» [18]. Серед селян поширювалися чутки, що вони також не мають права поїти у річці худобу, випускати туди плавати качок, брати мул або пісок [19]. У зв'язку з цим 27 червня 1907 р. селяни послали в цісарське королівське намісництво протест, але чиновники з цього відомства навіть не відповіли на нього.

10 березня 1908 р. староста Тернопільського повіту Завадський оголосив про орендування графом Коритовським права риболовлі в р. Сереті [20]. Громада с. Чернихів, вважаючи свої споконвічні права покривдженими, вирішила «за всяку ціну надати собі відібрати посідання ріки, без котрої громада просто не може існувати» [21]. Тому один з членів громади вніс таку велику суму грошей, яка значно перевищувала всі інші, в тому числі й ту, що її запропонував граф Коритовський. Проте староство визнало право риболовлі за поміщиком, який орендував його за 10 крон [22]. Це переповнило чашу терпіння «всіх хлопів, без різниці народності, так українців, так і поляків, бо всіх має досягнути однакова доля» [23]. «Тому,— говорив у згаданій вище промові на віче Василь Стефаник,— ми були примушені взятися за насильні міри» [24].

У понеділок 25 травня жандарм і лісничий, які охороняли панський риболовецький ревір, заарештували чернихівську селянку, котра прала білизну в р. Сереті (причому жінці одягли наручники), та її сина, що вудив у річці рибу. Довідавшись про це, жителі с. Чернихів вирішили звільнити своїх заарештованих товаришів.

Як доповідав повітовий комісар поліції Г. Тремболович у своєму звіті від 26 травня на ім'я намісника Галичини графа Бобжинського, «декілька сот селян», озброєних мотиками і буками, на чолі з Михайлом Карачком збіглися на подвір'я до хати війта, куди привели затриманих, і вимагали негайно звільнити їх [25]. Вони кричали, що «не дадуть собі відібрати риболовство на ріці, що будуть там і далі прати білизну та що не пустять двірської служби, котра їм шкоди робить, переходячи берегом ріки, над которою знаходяться селянські луки» [26]. Селяни почали вимагати, щоб війт пояснив їм, за що заарештували людей. Війт, однак, не вийшов, а жандарми твердили, що його немає, що він,

---

[15] Там же.
[16] Там же.
[17] Громадський голос.— 1908.— 2 черв.
[18] Свобода.— 1908.— 4 черв.
[19] Львів. Центр. держ. іст. арх. України, ф. 146, оп. 4, спр. 5071, арк. 108 (далі — ЛЦДІА).
[20] Там же.
[21] Там же, арк. 107.
[22] Там же.
[23] Земля і воля.— 1908.— 4 черв.
[24] Галичанин.— 1908.— 14 (27) июня.
[25] ЛЦДІА, ф. 146, оп. 4, спр. 5071, арк. 15.
[26] Діло.— 1908.— 27 (14) мая.

мовляв, у полі. У цей час з поля приїхав син війта і сказав, що батько вдома. Це викликало загальне обурення. Налякані грізною поведінкою селян, війт і лісничий причаїлися у хаті. Чоловіки й жінки, озброєні холодною зброєю, оточили її і камінням повибивали вікна. З 5 год. 30 хв. до 8 год. 30 хв. вечора команда жандармів, яка прибула сюди, стримувала натовп. Щохвилини становище ставало дедалі загрозливішим. Староста негайно викликав ще жандармів. Їх зустріли градом каміння. З вигуками «ура» селяни накинулися на жандармів і поранили двох з них [27]. У цей час жандарми почали стріляти по селянах.

«По першому залпові,— говорив міністр крайової оборони Георгієв в австрійському парламенті,— стало ще небезпечніше. Селяни з мотиками і буками напали на жандармів, так що комендант дав наказ другий раз стріляти, а на кінець і третій» [28]. Дев'ять залпів було зроблено по селянах. Внаслідок звірячої розправи, за офіційними даними, загинули 5, дістали тяжкі поранення 3, легкі — 4 чол.[29]

Вбиті були Михайло Карачко — 60 років, куля розбила йому голову, залишив трьох дітей; Микола Шагедін — 40 літ, залишив шестеро дітей; 14-річний Семко Лалик; вагітна жінка Марія Мандзій — 40 років, залишила дитину; Настя Сидорак — 37 років, залишила трьох дітей.

Тяжкі поранення дістали Василь Лалик — 18 років, Купріян Недопитальський — 46, Андрій Хмельницький — 52, Юрко Гесяк — 35, Настя Цьвок — 42 роки.

Легко поранені були Катерина Глинська — 13 років, Юрко Гвоздик — 30, Настя Гамак — 25, Ілько Притуляк — 35, Настя Симирак, Михайло Прокіп — 11 років [30].

«Страшна вість,— писала газета «Свобода»,— громом рознеслася по цілій Тернопільщині. Всюди пройшла грозою хлопські груди, кожний нагадав собі: «Ось завтра, або коли й мене таке чекає» [31]. Довідавшись про звірства австрійських властей, жителі сусідніх сіл з холодною зброєю рушили до Чернихова на допомогу своїм товаришам. Боячись, що пожежа селянського заворушення може перекинутися на інші села, австрійський уряд наказав негайно послати на місце подій «пильнувати порядку» загін жандармів (40 чол.) і два військові ескадрони кінноти [32].

За наказом намісника Галичини графа Бобжинського до Чернихова прибув спеціальний радник намісника Чижевич, якому наказали за будь-яку ціну придушити виступ селян. Одночасно з Тернополя до Чернихова виїхала комісія з суддею і слідчим. В селі почалися масові арешти. Було схоплено 38 чол., звинувачених у «насильстві і опорі урядові» [33]. На допомогу владі прийшли консервативні представники селянства в парламенті. До Чернихова спішно виїхали їх ставленики — Постригач і Микита. Останнім вдалося трохи заспокоїти розлючених людей і підготувати їх «до сумного похоронного акту» [34]. У похороні загиблих взяло участь близько 10—15 тис. селян та сільськогосподарських робітників [35]. Вони обіцяли помститися за своїх товаришів.

---

[27] ЛЦДІА, ф. 146, оп. 4, спр. 5071, арк. 15.

[28] Земля і воля.— 1908.— 10 лип.

[29] ЛЦДІА, ф. 146, оп. 4, спр. 5071, арк. 16. Газета «Громадський голос» від 2 червня 1908 р. писала, що наслідком розправи жандармів було «невинних сім трупів, 15 ранених». Власті явно неточно подають число жертв. Насправді убито було 5, тяжко поранено не 3, а 5, легко поранено не 4, а 6 чол. Див. поіменний список у газетах «Свобода» від 4 червня 1908 р. та ін.

[30] Див.: Свобода.— 1908.— 4 черв.; ЛЦДІА, ф. 146, оп. 4, спр. 5071, арк. 16.

[31] Свобода.— 1908.— 4 черв.

[32] Там же.

[33] ЛЦДІА, ф. 146, оп. 4, спр. 5071, арк. 186—187.

[34] Громадський голос.— 1908.— 2 черв.

[35] Громадський голос.— 1908.— 2 черв. Газета «Основа» 4 червня 1908 р. писала, що на похороні убитих було «понад 15 000 селян. Прибули селяни навіть з Зборова».

Чернихівська драма викликала неоднозначний громадський резонанс як у Галичині, так і в усій Австро-Угорщині. Події, що сталися на Тернопільщині, розглядалися в Державній раді та парламенті Австро-Угорщини. Представники панівних верств, які займали в цих державних установах домінуюче становище, та їх так зване «польське коло», проливали «крокодилячі сльози», а міністр внутрішніх справ барон Бенерт заявляв, що «в Галичині все благополучно». Проте прем'єр-міністр барон Бекк змушений був визнати, що сучасна адміністрація краю «не зовсім вірно функціонує» [36].

Об'єднані в українському клубі селянські посли Е. Левицький, С. Вітик, П. Старух, В. Стефаник, Е. Будзиновський та інші засуджували звірячі дії уряду і жандармів, вказували на безземелля селян, важкі податки та інші тягарі, що їх терпіли галицькі селяни [37].

Свою солідарність із селянами, що боролися, та рішучий протест проти дій властей висловили робітники на віче, скликаному у Відні 9 червня 1908 р. з ініціативи українських соціал-демократів Пасічника і Вітошинського. На ньому були не тільки українські робітники, а й польські, чеські, австрійські. В одностайно прийнятій резолюції говорилося: «Робітники засуджують якнайостріше брутальний морд, доконаний на беззбройних селян, взивають парламент, щоб розглянув серед галицьких відносин і їх оздоровив, взивають соціал-демократичних послів, щоб справу слідства не спускали з ока..., взивають австрійську соціал-демократичну партію, щоб повела рішучу акцію серед робочих мас в цілі зреформування галицької адміністрації» [38].

Австрійська адміністрація, староста Тернопільського повіту твердили, що селяни Чернихова виступили під «впливом агітації соціалістичного посла Остапчука» [39], а польська поміщицька преса і кореспондентське бюро намагалися представити подію, як «бунт хлопів, організований і масовий». Газета «Діло» спростовувала подібні твердження [40]. І справді, це був масовий стихійний виступ, один з виявів мужньої боротьби галицького селянства за своє соціальне й національне визволення, боротьби, яка розхитувала Австро-Угорську клаптикову монархію та прискорювала її розпад. В цьому й полягає історичне значення подій у Чернихові.

Одержано 14.12.90

Рассказывается об одном из трагических эпизодов борьбы трудящихся Галиции за свое социальное и национальное освобождение — стычке общины с. Чернихова с властями, возникшей в мае 1908 г. на почве экономических притеснений крестьянства помещиками.

---

[36] Діло.— 1908.— 26 (13); 28 (15) мая.
[37] ЛЦДІА, ф. 146, оп. 4, спр. 5071, арк. 356.
[38] Діло.— 1908.— 11 черв. (29 мая).
[39] ЛЦДІА, ф. 146, оп. 4, спр. 5071, арк. 106, 107.
[40] Діло.— 1908.— 27 (14) мая.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Б. М. Гаврилів (Івано-Франківськ),
В. В. Грабовецький (Івано-Франківськ)

Кабінет історії України в навчальному закладі (методичні рекомендації)

Методичні рекомендації й текст на допомогу викладачам і вчителям історії по створенню кабінету історії України підготували старший викладач кафедри історії України Б. М. Гаврилів і завідуючий кафедрою історії України Івано-Франківського державного педагогічного інституту ім. В. С. Стефаника, доктор історичних наук, професор В. В. Грабовецький.

Автори зробили спробу в ілюстративно-тематичному і хронологічному плані, з використанням краєзнавчого матеріалу наочно показати багатовіковий процес історичного розвитку України.

Навчально-методичний кабінет історії України розрахований для проведення семінарських занять, уроків, засідання наукових та історико-краєзнавчих гуртків, читання лекцій невеликій аудиторії.

Експозиція кабінету при допомозі ілюстрацій і лаконічних текстів дає уявлення про історичний розвиток українського народу, становлення його національної самосвідомості, про деякі особливості етнографії, культури, історії рідного краю. Структура кабінету дає можливість на основі експозиції організовувати тематичні екскурсії.

Художнє оформлення кабінету й обладнання передбачає таке їх розташування. Вздовж стін можна розмістити меблі типового чи індивідуального виготовлення стенди з інформацією, які можуть доповнюватися горизонтальними вітринами. На передній торцевій стіні можна розмістити меблі з технічними засобами навчання. Задню торцеву стіну можна використати для виготовлення панно чи планшету «Історико-етнографічна карта України» з нанесенням географічних назв обласних центрів з гербами і датами заснування, найважливіших пам'яток історії та культури, зокрема архітектури. Крім карти, тут можна розмістити кольоровий ілюстрований стенд «Українська національна символіка» і фотовиставку з 12 портретів «Дослідники історії України». В разі зберігання технічних засобів у підсобному приміщенні передню торцеву стіну (5—6 м) можна використати для художньо-декоративного панно з портретами гетьманів України, а центральну частину стіни— для стендів до теми «Київська Русь».

Далі, в хронологічному порядку на центральній стіні можна розташувати планшети ілюстрованої історії України з найдавніших часів і до наших днів.

Вікна можна прикрасити порт'єрами і шторами з українською національною вишивкою та гаптуванням. В Івано-Франківському педагогічному інституті ім. В. Стефаника в кабінеті історії України більшість художніх робіт по його оздобленню виконали студенти-дипломники художньо-графічного факультету цього ж вузу.

При кабінеті комплектуються навчальні посібники: карти, в тому числі саморобні, схеми, таблиці, бібліотеки методичної і монографічної літератури, хрестоматії, книги для читання з історії України, колекції відеокасет, магнітофонних плівок, платівок, діафільмів, слайд. При вузівському кабінеті історії України, особливо там, де є історичні факуль-

тети необхідно створювати в окремому приміщенні, що примикає до кабінету, українську історичну наукову бібліотеку з грунтовним бібліографічним каталогом історичної літератури.

Кабінет історії України навчального закладу покликаний стати центром краєзнавчої, пошукової роботи молоді, яка бажає вивчати історію рідного краю. Це дасть можливість виготовити ілюстрований матеріал і провести конкурс, приурочений історичним датам «Люби і знай свій рідний край», а також тематичні вечори й наукові конференції, присвячені призабутим іменам української історії.

Методичні рекомендації підготовлені авторами виключно на досвіді створеного ними кабінету історії України на історичному факультеті Івано-Франківського педагогічного інституту ім. В. Стефаника. Вони висловлюють вдячність за допомогу в розробці змісту експозиції проф. О. Ю. Карпенку, старшому викладачу І. Т. Кочкіну і викладачу В. М. Курдуланюку.

Разом з тим зміст і структура кабінету цілком відповідають новим шкільним програмам з історії України. І ще кілька методичних рекомендацій до тематики кабінету. Якщо в навчальному закладі є краєзнавчий музей, а в ньому відповідно висвітлено історію первісного суспільства, то організатор кабінету може не розробляти першу тему «Україна в давнину».

Період історії України в ІІ-й світовій війні доцільно доповнити місцевими матеріалами, зокрема про участь жителів краю не тільки в радянських збройних формуваннях, але й у національних. Вимагає уточнення й доповнення післявоєнний період історії України.

В цілому пропонований тематико-експозиційний план кабінету та його зміст є примірним варіантом ілюстрованої історії України, тому організатор має можливість вносити необхідні зміни і доповнення.

Структура і тематика кабінету історії України

Викладачі вузів і вчителі історії України в школах працюють в умовах, коли історична наука ще не розробила наукову періодизацію історії України та концепцію її вивчення, дослідники не торкалися ряду сторінок національної історії, а окремі з них висвітлені поверхово або суб'єктивно. Але навіть у таких надзвичайно складних умовах є можливою діяльність вчителя по створенню предметного кабінету, оформлення і поповнення якого має сприяти ілюстрованому та емоційному усвідомленню молодими громадянами республіки істини, що український народ сформувався історично, що він створив самобутню матеріальну і духовну культуру, суспільно-політичну думку, виробляє свою державність, що його складний і героїчний історичний шлях гідний великого європейського народу.

Тематична експозиція кабінету, яка може бути частково змінною, має в хронологічному порядку розкривати історію України, рідного краю за такою схемою:

І. Київська Русь — утворення феодальної держави

1. Періодизація української держави (таблиця).
2. Князі Київської Русі (список).

ІІ. Галицько-Волинське князівство

1. Пам'ятки стародавнього Галича.

ІІІ. Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи (1490 — 1492 рр.).

IV. Виникнення українського козацтва

1. Гетьмани України (список їх 16 портретів).

V. Національно-визвольний рух на Україні

1. Видатні національні герої в боротьбі за волю України (список).
2. Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького.

VI. Антифеодальна боротьба карпатських опришків. Національний герой України — Олекса Довбуш

1. Літопис життя і діяльності О. Довбуша (таблиця).
2. Карта походів О. Довбуша.
3. Історичні праці про карпатських опришків.

VII. Розвиток культури на Україні

1. Діячі української культури (списки та фотоілюстрації): а) літописці і книгодрукарі; б) письменники; в) композитори, драматурги і діячі театру; г) художники, скульптори, архітектори; д) вчені; е) дослідники історії України.

VIII. Україна доби капіталізму

1. Західноукраїнські землі в період зародження капіталізму.

IX. Боротьба за українську державність (УНР та ЗУНР)

1. Українська діаспора.
2. Бої за визволення Прикарпаття (1944 р.) (Карта).

X. Україна між двома світовими війнами.

XI. Україна на шляху національного відродження і державного суверенітету

Додатки:

1. Історико-етнографічна карта України.
2. Дослідники історії України (12 портретів).
3. Пам'ятники історії та культури Прикарпаття (карта).
4. Національна символіка України (див. ілюстрації в журналі «Українська культура», № 1, 1991 р.).

I. КИЇВСЬКА РУСЬ — УТВОРЕННЯ ФЕОДАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Таблиці:

1. Періодизація української держави:

княжа доба (IX—XIII ст.); козаччина:
Запорізька Січ середини XVI ст. — 1775 рр., Гетьманщина (1648 — 1764 рр.); УСРР (з 25.XII. 1917 р. до 30. XII. 1922 р.); проголошення УНР (22 січня 1918 р.); УНР з'єдналася із ЗУНР (22 січня 1919 р.); входження УСРР до складу СРСР (з 1922 р.); возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР (1939, 1940, 1945 рр.); прийняття Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.); Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.).

2. Князі Київської Русі (роки правління).

Олег (882—912)
Ігор (912—945)
Княгиня Ольга (946—969)
Святослав (969—972)
Володимир (978—1015)
Ярослав Мудрий (1019—1054)
Володимир Мономах (1113—1125)
Ярополк Мономахович (1132—1139)
Володимирко-Володарович (1140—1152)

Юрій Долгорукий (1149—1157)
Ярослав Осмомисл (1153—1187)
Роман Мстиславович (1199—1205)
Святослав Всеволодович (1180—1190)
Мстислав Романович (1204—1223)
Данило Галицький (1238—1264)
Лев Данилович (1264—1301)

Тексти:

1. «Київ (заснований у V ст.) три століття був столицею княжої доби (з 882 р.)».

2. «Київська Русь — це княжа доба, це історія України. Утворення української народності, мови, культури і державності здійснювалися за княжої доби. Це була найбільша за територією держава в середньовічній Європі».

II. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Пояснюючі тексти до стендів:

«Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти на своїм
Золотокованім престолі,
підперши гори угорські
своїми залізними військами...»

«Слово о полку Ігоревім»

2. «В середині XII ст. при князі Володимирку з династії Ростиславичів утворилося Галицьке князівство, найбільшої могутності яке досягло за князювання Ярослава Осмомисла (1153—1187 рр.).

У 1199 р. Галицька і Волинська землі об'єдналися в одне князівство. Галицько-Волинське князівство значно зміцніло за часів Данила Романовича Галицького (1238—1264 рр.), який заснував місто Львів (1256 р.)».

3. Пам'ятки стародавнього Галича

Текст: «На території с. Крилос Галицького району (нині — Івано-Франківська обл.) у XII—XIII ст. знаходився центр Галицько-Волинського князівства — один з визначних економічних і культурних центрів південно-західної Русі».

Істотну роль при оформленні стендів чи планшетів кабінету відіграє ілюстрований матеріал. До першої і другої теми необхідно подати малюнки чи фоторепродукції портретів князів, які можна запозичити з праць про історію України М. Аркаса і А. Лотоцького, з обкладинки журналу «Дзвін» за 1990 р. Карту-схему Київської держави X—XI ст. можна запозичити з історії України Івана Крип'якевича або інших видань. До першої теми можна використати фотознімки пам'яток стародавнього Києва, які збереглися до наших днів. Це фото реставрованих Золотих Воріт (ж. «Людина і світ», № 8, 1982 р., будівля всесвітньовідомого Софіївського собору (ж. «Україна», № 33, 1990 р.); пам'ятник на честь засновників Києва — Кия, Щека, Хорива та їх сестри Либідь; пам'ятника князю Володимиру Великому на Дніпрових схилах (ж. «Україна», № 28, 1969 р.).

До другої теми можна використати репродукції картин художника М. Фіголя «Галич, 1921 р. Данило Галицький і Новгородський князь Мстислав Удалий» та «Галицька трійця» (Авдій, Митуса, Тимофій). Необхідно розробити схему пам'яток стародавнього Галича, які збереглися, й подати фотоілюстрації або малюнки, могили Ярослава Осмомисла, церкви Пантелеймона (збуд. 1200 р.), каплиці XIV ст., Успенської

церкви XVII ст., а також фото сучасного (1986 р.) пам'ятника на честь стародавнього Галича, який встановлено при в'їзді в с. Крилос.

Ми подаємо примірний перелік ілюстрацій. Організатор кабінету може його змінити чи доповнити.

III. СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ НА ПРИКАРПАТТІ ПІД ПРОВОДОМ МУХИ (1490—1492 рр.)

1. Текст (цитата): «Найбільш голосний рух стався в 1490 р. під проводом Мухи. Видно, що рух справді був великий, тільки, на жаль, дуже мало звісний нам в подробицях. Сучасники оповідають, що «якийсь Муха з Волощини» збунтував Покутє, підняв тутешніх селян, так, що мав з собою дев'ять тисяч збройного війська з тутешнього селянства і з ними громив маєтності польської шляхти». — М. Грушевський.

2. Фоторепродукція плакату й афіші художника І. Деркача «500 років селянського повстання під проводом Мухи».

3. Репродукція картини художника І. Їжакевича «Повстання селян під проводом Мухи 1490 р.»

4. Таблиця: «Літопис селянського повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490—1492 рр.» (див. додаток).

5. Репродукція графіки художника І. Деркача «Соратник Мухи — Андрій Борула».

6. Репродукція картини художника І. Токарука «Селянський полководець Муха».

7. Фото руїн Галицького замку (сучасне).

8. Текст документа «Розповідь літописця...» (див. додаток).

9. Обкладинка монографії професора В. В. Грабовецького про селянське повстання під проводом Мухи 1490—1492 рр.

10. Фотокопії гравюр «Селяни Покуття» невідомого художника з книги Б. Гаке.

Таблиця:

ЛІТОПИС *
селянського повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490 — 1492 рр.

1490 р.

Березень — початок селянського повстання під проводом Мухи.

Квітень — здобуття повсталими селянами Снятина.

Травень — Муха здобув Коломию і визволив з-під гніту шляхти все Покуття.

Червень — антифеодальний похід повсталого загону Мухи на Галич — столицю Галицької землі.

Липень — загони Мухи переходять Дністер і направляються на Рогатин.

Кінець вересня — битва повсталих Мухи з шляхетськими загонами Миколи Ходецького, їх поразка і відступ до Дністра.

1492 р.

Повстання продовжує наступник Мухи Андрій Борула.

Грудень — загибель Андрія Борули на Буковині.

Весна — Муха підготовляє на Коломийщині нове селянське повстання.

Загибель народного полководця Мухи в казематах Краківської фортеці.

---

* Літопис життя й діяльності Мухи розроблений і складений доктором історичних наук, професором В. В. Грабовецьким.

Ілюстрації до теми можна використати з фотопутівника «Виставка історико-літературно-мистецьких творів, присвячених 500-річчю початку селянського повстання на Прикарпатті під проводом національного героя України Мухи». Івано-Франківськ, 1990 р.

Документ:

Розповідь літописця про антифеодальне повстання селян на Буковині і Покутті під проводом Мухи в 1491 р.

«Року 1491 якийсь Муха волошин, свавільник, зібрав собі таких же свавільних понад десять тисяч і прийшов з ними на Покуття, полонячи. Перемежений був нашими, так що ледве сам утік, а інших вибили; через деякий час і сам він був узятий і в Кракові у в'язниці помер».

Густинская летопись
П. С. русских летописей
т. II., ст. 360

Крім вищенаведених матеріалів, можна виготовити окремий планшет, який хронологічно доповнюватиме дану тему:

1. Карта-схема «Замки і фортеці на Прикарпатті в XIV—XVII ст.»

Умовні позначення: кордони з Угорщиною і Молдавією; королівський замок; замок магнатський; замок шляхетський; фортеця; міста укріплені; укріплені монастирі.

2. Пояснюючий текст: «Роксолана (Настя Лісовська) 1505—1561 рр.) — дружина турецького султана Сулеймана I Пишного» (див. текст на стор. 165 у кн. «З української старовини». К., Мистецтво, 1991).

Ілюстрації:

1. Невідомий художник. Портрет Роксолани. XVI ст. Дерево, олія. Львівський історичний музей.
2. Невідомий художник. Роксолана. 1596 (див. репродукцію в альбомі «З української старовини». К., 1991).
3. М. Фіголь. Роксолана. 1970. Полотно, олія.

IV. ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

1. Пояснюючий текст: «Запорізька Січ — як демократична республіка із своїм державним, суспільно-політичним ладом, як могутня твердиня українського козацтва над Дніпром у середині XVII ст. Козацтво мужньо стояло на шляху ворожих навал, а з 1648 р. під проводом Б. Хмельницького поклало початок національно-визвольній війні й утворенню української державності. В 1775 р. царські війська за наказом Катерини II зруйнували Січ».

2. Таблиця: **«Гетьмани України»** *

Дмитро Вишневецький — Байда (1550—1563 рр.)
Криштоф Косинський (1591—1593 рр.)
Петро Конашевич Сагайдачний (1606—1622 рр.)
Михайло Дорошенко (1622—1628 рр.)
Богдан Хмельницький (1648—1657 рр.)
Іван Виговський (1657—1659 рр.)
Юрій Хмельницький (1659—1663 рр.)
Петро Дорошенко (1665—1676 рр.)
Іван Самойлович (1672—1687 рр.)
Іван Мазепа (1687—1709 рр.)
Пилип Орлик (1710—1742 рр.)
Іван Скоропадський (1709—1722 рр.)

* Портрети гетьманів див.: ж. «Українська культура», № 1, 1991 р.

Павло Полуботок (1722—1724 рр.)
Данило Апостол (1727—1734 рр.)
Кирило Розумовський (1750—1764 рр.)

Ілюстрації:

1. А. Монастирський. Запорожець.
2. Фоторепродукції з гравюр «Запорізька Січ»; «Запорізька Рада»; «Запорожці споряджаються до морського походу»; «Козацькі клейноди», «Козачий табір», «Запорозька варта» (див. М. Аркас «Історія України — Руси». — К., 1990).
3. С. Васильківський. Чумацький Ромаданівський шлях. Олія. 1990.
4. Фоторепродукція графіки «Дмитро Вишневецький (Байда)» (див. обкладинки журналу «Дзвін» за 1990 р.).
5. Текст: «Чумацтво виникло на Україні в XVI ст. Чумаки возили сіль з Криму та Галичини. Так, хто їздив по сіль до Коломиї, звалися «коломийцями». Чумаки також торгували рибою, лісом, дьогтем, кустарними виробами. Для перевезення товарів використовували важкі, як у козацьких обозах, куті залізом вози. Здебільшого чумакували козаки і селяни. Чумацтво занепало у другій половині XIX ст. у зв'язку з розвитком промисловості і залізниць».
6. Невідомий художник. Сагайдачний. Гравюра. 1622 р.
7. Л. Крощопович. Схема Хотинської битви. Гравюра на металі. 1763 р. (див. альбом «З української старовини», К., 1991 р.).
8. Фортеця в м. Хотині Чернівецької області — пам'ятка архітектури XIII—XVI ст., свідок багатьох історичних подій (сучасне фото).
9. К. Устиянович. Козацька битва. 1890 р.
10. Невідомий художник. Здобуття Кафи.
11. О. Сластьон. Запорозькі судна.
12. Текст: «Кафа (нині — Феодосія) — перша з колоній, заснованих генуезькими купцями на Чорному морі у XIII ст. У XVI—XVII ст. — головний невільницький ринок у Криму.

Запорізькі козаки тричі (у 1616, 1628 та 1675 рр.) здійснювали морські походи на Кафу. Відомо, що запорожці вперше здобули Кафу 1616 р. під керівництвом гетьмана П. Сагайдачного, знищивши весь турецький гарнізон, потопивши багато турецьких суден-каторг і визволивши багато невільників».

13. С. Васильківський. Тип запорожця.
14. Т. Калинський. Український козак. 1778—1782 рр.
15. Ф. Красицький. Гість із Запоріжжя. Олія. 1901 р.
16. І. Репін. Запорожці пишуть листа до турецького султана. Олія. 1880—1891 рр.

Додаткові ілюстрації організатор кабінету може використати з наявних в нього матеріалів.

V. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ

Підзаголовок: **Боротьба українського народу за незалежність.**

Текст: «Починаючи з XIV ст., майже всі українські землі перебували під владою іноземних загарбницьких держав — Литви, Польщі, Угорщини, царської Росії, Молдавії і Кримського ханства. 146 років, починаючи з 1772 р., Галичина гнула спину під гнітом австро-угорських гнобителів. Український народ вів героїчну боротьбу за національне і соціальне визволення. Цей рух відомий з історії України — опришки (XVI ст.), гайдамаччина (30—40 рр. XVIII ст.), Коліївщина (1768 р.) та ін.»

Таблиця: **Видатні національні герої в боротьбі за волю України**

1. Муха і А. Борула.
2. Криштоф Косинський.
3. Северин Наливайко.
4. Петро Сагайдачний.
5. Іван Сірко.
6. Яків Остряниця.
7. Богдан Хмельницький.
8. Семен Височан.

9. Семен Палій.
10. Олекса Довбуш.
11. Іван Бойчук.
12. Василь Баюрак.
13. Максим Залізняк.
14. Іван Гонта.
15. Устим Кармелюк.
16. Лук'ян Кобилиця.

Кошові отамани:

Іван Сірко, Кость Гордієнко, Петро Калнишевський.

Портрети: Богдан Хмельницький, Прижиттєвий портрет. Художник невідомий; Яків Остряниця. XVIII ст. Художник невідомий; Северин Наливайко; Іван Сірко; Семен Палій.

Стенд № 1

1. Таблиця «Організаційна структура повстанського війська Б. Хмельницького за «Реєстром» 1649 р.» (див. газ. «Старожитності», № 1, 1991 р.).

2. М. Самокиш. Бій Максима Кривоноса з І. Вишневецьким. Олія. 1934 р.

3. Тексти: «Максим Кривоніс» (?—1648) — черкаський полковник, один з найближчих сподвижників Б. Хмельницького. Прославився в битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Львовом».

«У козацькому війську, особливо у XVIII ст., переважала кіннота. Кожен козак, звичайно, повинен був з'явитися до місця збору в похід з двома кіньми. Коня, підготовленого до походу козаком, старшина забороняла використовувати на важких роботах».

4. Фотографії зразків холодної і вогнепальної козацької зброї.

Стенд № 2

1. М. Івасюк. Богун під Берестечком.

2. Берестечко, місце битви військ Б. Хмельницького з польською шляхтою. Сучасне фото.

3. Тексти: «Битва під Берестечком на р. Стир відбулася 18 — 30 червня 1651 р. між військами Б. Хмельницького та короля Я. Казимира. Через зраду союзника, кримського хана, який захопивши в полон Б. Хмельницького, відступив на Крим, козацькі полки були оточені й змушені ціною великих втрат прориватися з оточення через болото й річку Пляшівку.

На могилах козаків, які полягли героїчною смертю у Берестецькій битві, в 1912—1914 рр. споруджено храм — пам'ятник, а в 1991 р.— меморіальний знак, скульптуру козака, селянина й юнака».

— «Іван Богун (? — 1664) — вінницький полковник, соратник Б. Хмельницького. Відзначився у багатьох битвах із шляхтою, зокрема під Берестечком. Навесні 1653 р. зумів з невеликим загоном (400 козаків) відстояти Монастирище, яке намагався захопити С. Чарнецький з польським військом, що у чотири рази переважало козацьке».

4. Пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві. Скульптор М. Микешин (фото).

5. М. Дерегус. Переяславська Рада.

6. Т. Шевченко. Смерть Богдана Хмельницького. Туш. 1836 — 1837 рр.

Пояснюючий текст: «На малюнку зображено момент передачі Богданом Хмельницьким гетьманської булави молодшому синові — Юркові Хмельницькому. Подія відбулася в квітні 1657 р. у Чигирині, у резиденції гетьмана, під час його тяжкої хвороби».

7. Церква Богдана Хмельницького у Суботові.

Стенд № 3

1. **Карта:** «Участь населення Прикарпаття у боротьбі українського народу проти шляхетської Польщі 1648 р.».

Умовні знаки: центри формування повстанських загонів; на-

прямки селянських наступів; села-учасники війни; шляхетські замки; групи селянських військ.

2. Проект реконструкції Пнівського замку XVI ст. або руїни цього замку (сучасне фото).

3. М. Фіголь. Полковник Семен Височан. Олія. 1978 р.

4. І. Деркач. Богдан Хмельницький вручає грамоту ченцям із Скита Манявського. Графіка.

Стенд № 4

1. Фотокопія тексту указу російської цариці Катерини II про скасування на Україні гетьманства з 1764 р.

2. Гетьман Іван Мазепа (див. ілюстрацію портрету та інших у кн. М. Аркаса «Історія України—Руси», К., 1990).

3. Будинок Мазепи у Чернігові.

4. Український козак часів Мазепи.

5. Руйнування Січі.

6. Могила кошового Петра Калнишевського.

7. Ковальов. Остання рада на Січі.

Стенд № 5

1. С. Васильківський. Уманський сотник Іван Гонта.

2. Невідомий художник. Титул літопису Самійла Величка. 1720 р.

3. Запорожець Максим Залізняк. Портрет.

4. Текст: «Максим Залізняк — один з керівників Коліївщини, народного повстання на Правобережній Україні проти шляхетського гніту, що вибухнуло в 1768 р. Замолоду був на Запорізькій Січі. Після Барської конфедерації та кривавих розправ поляків над українськими селянами Залізняк зібрав у Холодному Яру поблизу Мотронського монастиря загін повстанців. Після приєднання до загону Залізняка надвірних козаків Потоцького під керівництвом І. Гонти у червні 1768 р. гайдамаки здобули Умань, потім оголосили Залізняка гетьманом».

5. Гайдамаки біля монастиря перед походом (ілюстрація з книги М. Аркаса «Історія України—Руси». К., 1990).

6. В. Чеканюк. Кармелюк.

7. Лук'ян Кобилиця. Портрет роботи худ. М. Дерегуса.

Стенд № 6

1. Козак Мамай. Невідомий художник XIX ст.

2. Текст: «У XVII ст. перед кожним народним повстанням вирушали із Січі ватаги кобзарів і розходилися по всій Україні, щоб своїм співом, грою на кобзі, словами пісні роздмухувати іскри національної свідомості народу».

3. Амвросій Ждаха. Козак.

4. В. Розвадовський. Лірник.

5. Д. Безперчий. Бандурист. Олія. Кінець XIX ст.

VI. АНТИФЕОДАЛЬНА БОРОТЬБА КАРПАТСЬКИХ ОПРИШКІВ. НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРОЙ УКРАЇНИ — ОЛЕКСА ДОВБУШ

1. Цитата: «Хто був недавно князем і владикою гір, орлом повітря, оленем тих борів, паном тих ланів, аж ген по Дністрові води? Довбуш! Перед ким тремтіли сміливі і сильні, корились горді?
Перед Довбушем! На кого надіялись слабі, бідні і гноблені?
На Довбуша! Хто був красою наших гір, начальником наших легенів? Довбуш!»

Іван Франко

2. Художник Д. Іванцев. Володар синіх гір (Олекса Довбуш). Олія. 1956 р.

3. Карта походів Олекси Довбуша.

4. Цитата: «Не по гроші сюди прийшов, але по твою душу, щоб ти більше людей не мучив». — О. Довбуш.

5. Невідомий художник. Олекса Довбуш. Олія. XVIII ст.

6. Таблиця: «Літопис життя і антифеодальної діяльності Олекси Довбуша» (див. додаток).

7. Пам'ятник О. Довбушу в його рідному с. Печеніжині Коломийського району. 1971 р. (сучасне фото).

8. Цитата: «То наш Довбуш — наша слава...» — Ю. Федькович.

9. Обкладинка путівника професора В. В. Грабовецького «Стежками Олекси Довбуша». Івано-Франківськ. 1988 р.

10. Камінь Довбуша біля Яремчі (сучасне фото).

11. Пам'ятний знак на місці загибелі О. Довбуша в с. Космач Косівського району.

12. Скали Довбуша у с. Бубнище Долинського району.

Таблиця: **«Історичні монографії про карпатських опришків»**

Ю. Целевич. Опришки. Руська історична бібліотека. Т. XV. Львів, 1897 р.

В. В. Грабовецький:

— Народний герой О. Довбуш. Історичний нарис. Львів: Книжково-журн. вид-во, 1957. — 152 с.

— Олекса Довбуш — легендарный герой украинского народа. М., Союзгиз, 1959. — 89 с.

— Як Довбуш карав панів. Оповідання та легенди. — К., Дитвидав, 1960. — 50 с. Співавт.: М. Білий.

— Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. К., Вид-во АН УРСР. — 1962. — 212 с.

— Карпатське опришківство XVI—XIX ст. — Львів, Вид-во Львів. ун-ту, 1966, 252 с.

— Антифеодальная борьба карпатского опришковства XVI—XIX вв. // Автореф. дис. доктора ист. наук. — К.: Киев. ун-т им. Т. Г. Шевченко, 1968.— 44 с.

— Каменная сказка (скалы Олексы Довбуша в Бубнище). — М., Турист, 1979. — 8 с.

— Гуцульщина XIII—XIX ст. Іст. нарис.— Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1962. — 151 с.

— Стежками Олекси Довбуша. Путівник. — Івано-Франківськ. — Облполіграфвид. 1988. — 25 с.

Додаток

ЛІТОПИС

життя й антифеодальної діяльності Олекси Довбуша

Однією з домінуючих форм збройної класової боротьби селян західноукраїнських земель було опришківство, яке народилося в специфічних умовах Прикарпаття і відповідало тогочасним соціально-економічним умовам.

1529 р.	— Вперше зафіксована назва «Опришок»
XVI—XVII ст.	— Рух карпатських опришків, що був викликаний посиленням феодально-кріпосницького гніту, розгортався у гірських районах Прикарпаття, Закарпаття і Буковини.
XVIII ст.	— Період найвищого піднесення антифеодальної боротьби опришків. Серед ватажків опришківського руху першої половини XVIII ст. найбільше прославився Олекса Довбуш.
1700 р.	— *Народився Олекса Довбуш у с. Печеніжині (нині — селище Коломийського району).*

1738 р. — Вперше згадується про виступи братів Олекси та Івана Довбущуків.

1739 р.—1740 р. — Олекса Довбуш нападає на двори шляхтичів у селах Вербіж, Воскресінці.

1741 р. — Нападає на маєток шляхтича Карпінського в с. Голосків Коломийського повіту.

1742—1743 рр. — Основним місцем перебування Довбуша і його загону була гора Стіг у Чорногорі на пограниччі Галичини, Закарпаття і Буковини.

1744—1745 рр. — Період найактивнішої діяльності О. Довбуша. Народний герой робить походи на Поділля і Прикарпаття.

1744 р. травень — Олекса Довбуш здобуває в Борщові маєток-фортецю і карає лютого гнобителя й переслідувача повсталих опришків К. Золотницького.

1744 р. літо — Народний герой здобуває Богородчанську фортецю пана Романовського, захоплює скарби і знищує економічні книги феодалів Прикарпаття.

1744 р. — Народний герой пише письмові звернення до прикарпатської шляхти — т. зв. «Маніфести проти князів», в яких погрожує карати всіх, хто гнобить і мучить селян. Дії Довбуша активізують антифеодальні виступи селян Прикарпаття.

1745 р. 13.V. — Довбуш із загоном перейшов Дністер і з'являється в околицях Рогатина.

1745 р. кінець травня — О. Довбуш перебуває в с. Зелене і готується на Надвірну і Солотвину. Перелякана шляхта й орендарі готують свої фортеці до оборони.

1745 р. 23.VIII. — О. Довбуш, важко поранений кулею сільського глитая С. Дзвінчука, помирає 24 серпня в Космачі, передавши свою зброю побратимам Василю Баюраку і Павлу Орфеняку.

1745 р. VIII. — За наказом гетьмана Йосипа Потоцького тіло мертвого Довбуша виставляють спочатку в Коломийській ратуші, а потім розрубують на 12 кусків і виставляють у селах і містах з метою залякати народні маси.

Примітки: Літопис життя й діяльності О. Довбуша розроблений і складений доктором історичних наук, професором В. В. Грабовецьким. Ілюстрації до теми можна виготовити по фотопутівнику «Виставка творів історико-літературно-мистецької спадщини про Олексу Довбуша з колекції доктора історичних наук, професора В. В. Грабовецького».

VII. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНІ

Текст: «Долаючи важкий соціальний і національний гніт, український народ впродовж століть творив культурні цінності, спираючись на віковий досвід поколінь.

Культура Київської Русі зайняла визначне місце в розвитку світової культури.

З давніх віків і до сьогодення на Україні розвивалися писемність і освіта, літописання й книгодрукування, усна народна творчість і література, музика й театр, образотворче мистецтво й архітектура, наука та техніка».

1. ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

а) Літописці і книгодрукарі:

Нестор, книжник Тимофій, Самовидець, М. Гунашевський, Л. Боболинський, Г. Граб'янка, С. Величко, І. Федоров, П. Беринда.

б) Письменники:

Іларіон, Ф. Печерський, В. Мономах, автор «Слово про Ігорів похід», С. Зизаній, Христофор Філарет, М. Смотрицький, З. Копистенський, І. Борецький, І. Вишенський, Г. Сковорода, І. Котляревський, П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Основ'яненко, Е. Гребінка, М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький, А. Могильницький, Т. Шевченко, П. Куліш, Марко Вовчок, П. Мирний, П. Грабовський, Леся Українка, М. Коцюбинський, І. Франко, М. Павлик, Л. Глібов, С. Руданський, І. Воробкевич, Ю. Федькович, О. Духнович, В. Стефаник, Л. Мартович, Марко Черемшина, Н. Кобринська, О. Кобилянська, Є. Ярошинська, В. Винниченко, Г. Хоткевич, В. Самійленко, М. Вороний, О. Олесь, Б. Лепкий, Х. Алчевська, С. Яричевський, Б. Грінченко, П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, М. Хвильовий, А. Малишко, М. Бажан, Ю. Смолич, О. Гончар, І. Драч, В. Симоненко, Л. Костенко, Д. Павличко, В. Стус, Р. Федорів, Р. Іваничук, Р. Лубківський, Р. Братунь, П. Осадчук.

в) композитори, драматурги, діячі театру.

Митуса, М. Ділецький, М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель, С. Гулак-Артемовський, П. Ніщинський, П. Сокальський, М. Лисенко, М. Вербицький, А. Вахнянин, К. Стеценко, М. Леонтович, Д. Січинський, Г. Топольницький, Я. Лопатинський, С. Людкевич, Ф. Колесса, П. Майборода, А. Кос-Анатольський, М. Кропивницький, М. Старицький, І. Карпенко-Карий, М. Садовський, М. Заньковецька, П. Саксаганський, О. Бачинський, Й. Стадник, К. Рубчакова, О. Мишуга, М. Менцинський, С. Крушельницька, А. Бучма, Л. Курбас, Г. Юра, Н. Ужвій, Ф. Стригун, Н. Наум.

г) Художники, скульптори, архітектори.

Аліпій, Іван Кондзелевич, І. Рудкович, Д. Левицький, В. Боровиковський, І. Сошенко, Т. Шевченко, К. Устиянович, С. Васильківський, М. Пимоненко, С. Світославський, О. Мурашко, П. Мартинович, О. Сластіон, І. Їжакевич, І. Труш, Ю. Панькевич, М. Сосенко, Я. Пстрак, М. Івасюк, Ф. Красицький, О. Кульчицька, О. Новаківський, М. Бринський, М. Паращук, Г. Нарбут, В. Касіян, Авдій, С. Ковнір, І. Григорович-Барський, І. Левинський.

д) Вчені.

П. Беринда, І. Гізель, Ю. Дрогобич, Г. Сковорода, Ф. Прокопович, О. Павловський, М. Максимович, І. Срезневський, І. Франко, А. Кримський, В. Вернадський, Щасний Сельський, І. Пулюй, М. Горбачевський, І. Мечников, І. Сеченов, М. Гамалія, О. Потебня, М. Сумцов, В. Шухевич, П. Житецький, В. Гнатюк, Ю. Кондратюк, Є. Патон.

е) Дослідники історії України.

1. Володимир Антонович (1834—1908 рр.).
2. Микола Аркас (1853—1909 рр.).
3. Дмитро Багалій (1857—1932 рр.).
4. Михайло Грушевський (1866—1934 рр.).
5. Іван Гуржій (1915—1971 рр.).
6. Олександра Єфименко (1848—1918 рр.).
7. Михайло Драгоманов (1841—1895 рр.).
8. Микола Костомаров (1817—1885 рр.).
9. Іван Крип'якевич (1886—1967 рр.).
10. Михайло Максимович (1804—1873 рр.).
11. Юліан Целевич (1843—1892 рр.).
12. Дмитро Яворницький (1855—1940 рр.).

VIII. УКРАЇНА ДОБИ КАПІТАЛІЗМУ

1. Західноукраїнські землі в період зародження капіталізму

Текст: «Промисловість Галичини під владою Австро-Угорської імперії здебільшого перебувала в руках іноземців. Тут головним чином розвивалися нафто-добувна та лісопильні галузі. Населення західноукраїнських земель налічувало 6,5 млн. чол. Основну його масу становило селянство, яке наполовину складалося з бідняцьких господарств. Починаючи з кінця XIX ст., сотні тисяч українців з цих земель у пошуках праці подалися в Західну Європу та за океан — на Американський континент та в Австралію. В промисловості було зайнято 400 тис. чол. постійно й тимчасово найманих робітників».

1. Ілюстрація. Ручне добування нафти на Прикарпатті.
2. Дрогобич. Нафтопромисли (фото початку XX ст.).
3. Мирослав Січинський (1887—1979 рр.), який убив австрійського намісника в Галичині графа Потоцького і був засуджений до страти. (Фото 1908 р.).
4. Адам Коцко (1882—1910 рр.) — активний учасник визвольного руху Галичини (Фото 900-х років).
5. Початкова школа збудована в с. Ценява в 1900 р. (Рожнятівський район. Фото).
6. Селянські заворушення в Галичині 1906—1907 рр. Художник О. Данченко. Олія. 1955 р. (Фото).
7. Гуцульська хата (на Верховині). Початок XX ст. (Фото).

IX. БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ (УНР ТА ЗУНР)

1. Текст: «У жовтні-листопаді 1918 р. у результаті народної революції Австро-Угорська імперія була ліквідована. Західноукраїнські трудящі маси взяли активну участь у національно-демократичній революції й 1 листопада 1918 р. у Львові була встановлена влада Української Національної Ради, яка незабаром поширилася на всі українські землі імперії. 13 листопада було проголошено суверенну Західноукраїнську Народну Республіку. Головою Національної Ради став Євген Петрушевич, головою уряду Державного секретаріату — Кость Левицький, головою Центрального військового комітету був сотник УСС— Дмитро Вітовський, уродженець Прикарпаття».

2. Текст: «ЗУНР займала територію 70 тис. кв. км., де проживало 70% українців, 14% поляків, 16% інших національностей. ЗУНР підтримувала дипломатичні зв'язки з 10-ма країнами світу. Уряд ЗУНР знаходився у різний час у Львові, Тернополі, Станіславі.

3 січня 1919 р. Українська Національна Рада в Станіславі винесла постанову про злуку ЗУНР і УНР.

22 січня 1919 р. у Києві на площі Святої Софії відбулася церемонія урочистого прийняття «Акту злуки», який був ратифікований Декларацією УНР.

Віковічна мрія українського народу здійснилася».

3. Полковник Дмитро Вітовський (Фото).
4. Д-р Кость Левицький — голова Державного секретаріату ЗУНР (Фото).
5. Полковник Мирон Тарнавський, пізніше генерал, командуючий УГА (Фото).
6. Гурток кресової кварти в полку УСС. Зліва направо: Р. Купчинський, І. Іванець, В. Оробець, В. Дзіковський, Л. Лепкий, Т. Мойсейович (Фото).
7. Календар стрілецької звитяги.
8. Однострій старшини українських січових стрільців (малюнок).
9. Однострій стрільця-піхотинця (малюнок).

10. Павло Платонович Чубинський (27.01.1839—26.01.1884) — фоторепродукція.

11. Текст: Гімн «Ще не вмерла Україна». Слова національного гімну написав у 60-х роках XIX ст. відомий український поет, етнограф, фольклорист Павло Чубинський. Музику написав галицький композитор Михайло Вербицький (1815—1870).

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА

Ще не вмерла Україна, ні слава, ні воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Станем, браття, в бій кровавий від Сяну до Дону
В ріднім краю панувати не дамо нікому:
Чорне море ще всміхнеться, дід Дніпро зрадіє,
Ще у нашій Україні доленька наспіє.

А завзяття, праця щира свого ще докаже,
Ще ся волі в Україні пісня гучна розляже,
За Карпати відоб'ється, згомонить степами,
України слава стане поміж народами.

Приспів:

Душу, тіло ми положим за нашу свободу.
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

X. УКРАЇНА МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

Текст: «І світова війна привела до значного погіршання становища трудящих, загострення економічної кризи. В результаті Лютневої революції була провалена монархічна влада в Росії, а на Україні 4 березня 1917 р. виникла Українська Центральна Рада. Головою цієї Ради був обраний видатний історик і політичний діяч Михайло Грушевський, головою уряду — Генерального секретаріату — відомий письменник Володимир Винниченко. 7 листопада Центральна Рада своїм III Універсалом проголосила утворення Української Народної Республіки, а IV — проголосила її незалежною самостійною державою. 25 грудня 1917 р. І Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив Україну Радянською республікою.

29 квітня 1918 р. була проголошена гетьманом П. Скоропадським Українська держава. 15 грудня 1918 р. до влади прийшла Директорія, і відновила попередню назву держави — Українська Народна Республіка.

У грудні 1922 р. УСРР за рішенням 7-го Всеукраїнського з'їзду Рад ввійшла до складу СРСР. У жовтні 1939 р. Українські Народні Збори у Львові проголосили возз'єднання Західної України в єдиній Радянській українській державі».

1. Львів. Державний академічний театр опери та балету ім. І. Франка. Тут у жовтні 1939 р. відбулися Українські Народні Збори, де було проголошено возз'єднання Західної України та УРСР, а в лютому 1991 р. проведено І Галицьку асамблею. (Фото).

2. Декларація про входження Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної республіки (Фотокопія).

3. Карта смертності по областях УРСР, охоплених голодом у 1933 р. (з книги «Міністерство закордонних справ і голод. Британські документи про Україну і великий голод 1932—1933 рр.» США—Канада. 1938 р.). Підзаголовок стенду: «В боях за визволення Прикарпаття» (карта).

Текст: «Хроніка визволення Івано-Франківської області від фашистських загарбників (1944 р.).

4 березня 1944 р. згідно з планом ставки Верховного Головнокомандування розпочалася Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція 1-го Українського фронту.

21 березня введена в наступ 1-а танкова армія. Сміливо вирвавшись вперед, армія на третій день вийшла до Дністра.

21 березня 1-а гвардійська танкова бригада і 21 механізована бригада 8-го гвардійського механізованого корпусу, оволодівши селом Семаківці, до 16.00. визволили від ворога м. Городенку.

27 березня передовий загін 1-ої гвардійської танкової бригади був направлений для визволення Коломиї. На світанку 28 березня. зламавши опір противника, танкісти повністю визволили Коломию від ворога й оволоділи переправами через ріку Прут.

29 березня 40-а гвардійська танкова бригада звільнила місто Снятин. Противник продовжував відступ і був вибитий із Заболотова.

31 березня загін у складі двох танків і двох взводів автоматників визволив місто Косів.

13 липня перейшли в наступ війська 1-го Українського фронту. Розпочалася Львівсько-Сандомирська операція.

21 липня перейшли в наступ на Станіславському напрямі війська 1-ої гвардійської армії.

24 липня 74-й стрілецький корпус форсував річку Дністер. 147-а та 155-а стрілецькі дивізії при допомозі 276-ої стрілецької дивізії штурмом оволоділи містом Галичем.

26 липня війська 1-ої гвардійської армії, ведучи важкі бої з противником, який відходив на північний захід від Станіслава, просувалися вперед і зав'язали бій за місто Калуш. Цього ж дня частини 151-ої стрілецької дивізії звільнили селище Богородчани.

27 липня до 3.00. з'єднання 18-го гвардійського та 30-го стрілецьких корпусів 1-ої гвардійської армії штурмом оволоділи Станіславом (тепер — Івано-Франківськ).

29 липня частини 351-ої стрілецької дивізії о 10.30, подолавши вогневий опір противника, почали активний наступ на місто Долину. Після тривалих боїв, які точилися до 4 серпня, місто було повністю звільнене від ворога.

З 26 по 30 липня продовжувалися жорстокі бої за місто Калуш. 30 липня 141-а стрілецька дивізія при допомозі 395 та 161 стрілецьких дивізій з боєм оволоділи Калушем.

Жорстокі бої точилися на Карпатських перевалах. 2-а гвардійська повітряно-десантна дивізія при допомозі 138-ої стрілецької дивізії, що вибила фашистів з Красноїлова та Жаб'є. 22 вересня оволоділа могутнім опорним пунктом противника — Ворохтою, Татарським перевалом.

За мужність і відвагу тисячі бійців, командирів і політпрацівників були нагороджені орденами й медалями, а 55 воїнам присвоєно звання Героя Радянського Союзу».

Умовні позначення (до карти): «Напрями ударів радянських військ».

— Рейди партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака (1943 р.) та місця найважливіших боїв ковпаківців.

— Лінія фронту на 1 вересня 1944 р.

— Підпільні антифашистські групи й організації.

27.VII. — Дата визволення населеного пункту від ворога.

XI. УКРАЇНА НА ШЛЯХУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ І ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ

Текст: 1. «Сьогодні стає очевидним, що вирішальну роль у піднесенні національної самосвідомості на Україні відіграв створений восени 1989 р. Народний рух України за перебудову. Це масовий гро-

мадсько-політичний рух, що виник як вияв народної ініціативи за докорінне оновлення, тобто побудова на Україні демократичної і незалежної держави, відродження української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп».

Текст: 2. «16 липня 1990 р. Верховна Рада Української РСР дванадцятого скликання прийняла Декларацію про державний суверенітет України. З 385 зареєстрованих на ранковому засіданні депутатів за Декларацію проголосувало 355 народних обранців, проти — 4, не голосувало — 26».

3. Лідер Народної Ради І. Р. Юхновський (фото).

4. Зліва в центрі лідер Руху України, поет Іван Драч (фото).

5. У Києві відбулася Установча конференція українського добровільного історико-просвітнього товариства «Меморіал» (кольор. ілюстрації).

6. Дзвони Чорнобиля (фото, ілюстрації).

II-й стенд ілюстрації:

— Республіканське свято рідної мови.
— Козацький великдень.
— Капулівка. Мітинг поблизу могили І. Сірка.
— Освячення кургану пам'яті.
— Листівка — плакат співробітника журналу «Сучасність» (США) митця Богдана Певного — найпопулярніша з аналогічних у 1990 р.
— Хрест свободи в Теребовлі (Канада, провінція Альберта).
— Пам'ятний знак на честь української писанки у Вегревіллі (Канада, провінція Альберта (знімки Івана Івахіва, США).
— Копія прапора Війська Запорізького низового зберігається у фондах Державного історичного музею УРСР. Оригінал — у Ермітажі Ленінграда.
— Український науковий інститут Гарвардського університету (США).
— Львів. До пам'ятного знака на місці, де громадськість пропонує встановити пам'ятник Т. Шевченку, за новою традицією наречені приходять вклонитися.
— Монумент на честь тисячоліття хрещення України, відкритий 8 жовтня 1988 р. Вест Йоркшир. Англія. Архітектор М. Лащук.

Пояснюючий текст: «Не зафарбовано території, що не входили до складу УРСР до 1939 р.

Проценти зменшення населення, 1929—1933 рр. — 25 відсотків і більше».

1. Державний кордон на 1959 р.
2. Кордони республік на 1959 р.
3. Обласні кордони на 1959 р.
4. Етнолінгвістичні межі розселення українців.

Стенд № 3.

Підзаголовок: «24 серпня 1991 р. проголошено самостійну державу — Україна».

Акт проголошення незалежної України:

Текст: «Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною в зв'язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 р.
— Продовжувати тисячолітню традицію державотворення на Україні.
— Виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами.
— Здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України на створення самостійної української держави — України.

Територія України є неподільною і недоторканою. Від нині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей Акт набирає чинності з моменту його схвалення.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України».

— Загальний вигляд будинку Верховної Ради у Києві (фото).

Стенд № 4

Підзаголовок: «Українська діаспора».

Текст: «На всіх континентах світу, включаючи колишні республіки СРСР, проживає близько 10 млн. українців. Це становить 20% всіх українців світу (50 млн. чол.). Українці є однією з найбільших національних діаспор. Близько 6 млн. їх налічується за межами України, в СРСР, 4 млн. чол. — у зарубіжних країнах».

Цитата: «Еміграція селян із Галичини — се не нова річ. Вона невідлучна товаришка зубоження, пролетаризації галицького селянства, якій знесення панщини в 1848 р. широко відчинила ворота» — І. Франко. Еміграція галицьких селян 1892 р.»

1. Переселення українців у Канаду (фоторепродукція з картини).
2. Своє життя як спільності українців в Австралії почали з будівництва церков. І біля кожної — пам'ятник жертвам голоду 1932 — 1933 рр. на Україні (фото).
3. Камінний хрест, поставлений у Русові С. Дідухом (фото).
4. Прототипом головного персонажа твору «Камінний хрест» послужив селянин з Русова Степан Дідух, який емігрував до Канади (фото).
5. Таблиця: «Розселення українців у зарубіжних країнах» (див. Ф. Д. Заставний. Українська діаспора. Львів, 1991 р., стор. 94—97).

Додатки:

1. «Історико-етнографічна карта України».

Умовні позначення:

1. ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІ РАЙОНИ УКРАЇНИ

1. Галичина. Підрайони: Гуцульщина, Бойківщина, Покуття, Опілля.
2. Волинь.
3. Буковина.
4. Закарпаття.
5. Полісся.
6. Поділля.
7. Подніпров'я.
8. Донбас.
9. Крим.
10. Таврія.
11. Слобожанщина.

2. ВИЗНАЧНІ МІСЦЯ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА

1. Хортиця (біля Запоріжжя).
2. Лубни (ур. Солониця) 1596 р. (Полт. обл.).
3. Жовті Води. 1648 р. (Дніпропетровська обл.).
4. Корсунь. 1648 р. (Черкаська обл.).
5. Пилявці. 1648 р. (Волинська обл.).
6. Збараж-Зборів. 1649 р. (Тернопільська обл.).
7. Берестечко. 1651 (Волинська обл.)
8. с. Пляшева (Ровенська обл.).

3. ФОРТЕЦІ

1. Кодак (Запорізька обл.).
2. Кам'янець-Подільський (Хмельн. обл.).
3. Хотин (Чернівецька обл.).
4. Пнів (Ів.-Франківська обл.).

4. ГЕТЬМАНСЬКІ СТОЛИЦІ

1. Чигирин (Черкаська обл.).
2. Батурин (Чернігівська обл.).
3. Глухів (Сумська обл.).

5. МОГИЛИ КОШОВИХ ОТАМАНІВ

1. Могила І. Сірка — 1680, с. Капулівка (Нікополь, Дніпропетровська обл.).
2. Могила К. Гордієнка — 1734, с. Олешки (Херсонська обл.).

6. СПИСОК ОБЛАСНИХ ЦЕНТРІВ

	Дата заснування
1. Київ	482 р.
2. Львів	1256 р.
3. Чернівці	XII ст.
4. Ужгород	IX ст.
5. Луцьк	1085 р.
6. Тернопіль	1540 р.
7. Рівне	XIII ст.
8. Хмельницький	1493 р.
9. Вінниця	1363 р.
10. Житомир	1240 р.
11. Чернігів	IX ст.
12. Харків	1655 р.
13. Одеса	VIII ст.
14. Херсон	1778 р.
15. Миколаїв	1784 р.
16. Кіровоград	1754 р.
17. Суми	XVII ст.
18. Запоріжжя	1710 р.
19. Дніпропетровськ	1783 р.
20. Луганськ	1796 р.
21. Сімферополь	1784 р.
22. Полтава	1174 р.
23. Донецьк	1869 р.
24. Івано-Франківськ	1662 р.
25. Черкаси	XIV ст.

Стенд з гербами: II. «УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА СИМВОЛІКА»

1. Український національний герб-тризуб.
2. Київщина
3. Чернігівщина.
4. Переяславщина.
5. Сіверщина.
6. Волинь.
7. Поділля.
8. Запоріжжя.
9. Таврія.
10. Одещина.
11. Херсонщина.
12. Крим.
13. Слобожанщина.
14. Холмщина.
15. Полісся.
16. Донеччина.
17. Кубань.
18. Закарпаття.
19. Буковина.
20. Белзщина.
21. Перемишльщина.
22. Галичина.
23. Львівщина.

Зображення гербів див. у журн. «Українська культура», № 1, 1991 р.

Заголовок карти: III. «ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ»

Умовні позначення:

Дати заснування населених пунктів або першого згадування в історичних документах.

Пам'ятники і пам'ятні місця, зв'язані з іменами славетних людей.

Могили Січових стрільців.

Пам'ятники і пам'ятні місця історичних подій.

Братські могили радянських воїнів та односільчан, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни.

Музеї.

Народні художні промисли.

Археологічні пам'ятники.

IV. СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ІСТОРИЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ

Організатори кабінету мають подбати, щоб при ньому була обов'язково створена бібліотека як для навчальної, так і для наукової роботи молоді. Джерелом формування фонду може бути благодійний внесок книг вчителями, батьками, студентами, учнями і т. д. з дарчими написами, печатками домашніх бібліотек. Одночасно кабінет має постійно поповлюватися через бібліотеку навчального закладу.

Тематика розділів:

I. Історія України — монографії, збірники документів, підручники, хрестоматії і т. д.

II. Краєзнавча історична література — путівники, брошури, буклети, листівки, тези і програми обласних конференцій.

III. Художня історична література.

IV. Рукописний відділ — дисертації, дипломні роботи, наукові і курсові студентські роботи.

V. Бібліографічний каталог:

1. Картотека книг з історії України.
2. Іменний і тематичний каталог наявної у навчальному закладі історичної україніки.
3. Картотека публікацій праць викладачів навчального закладу.
4. Каталог української історичної літератури в домашніх бібліотеках викладачів.

VI. Відділ преси — історико-публіцистичні журнали, брошури, газети.

Одержано 20.12.91.

Методические рекомендации и содержание в помощь преподавателям и учителям истории по созданию кабинета истории Украины подготовили старший преподаватель кафедры истории Украины Б. М. Гаврылив и заведующий кафедрой истории Украины Ивано-Франковского государственного педагогического университета им. В. С. Стефаника, доктор исторических наук, профессор В. В. Грабовецкий.

Авторы попытались в иллюстративно-тематическом и хронологическом плане, с использованием краеведческого материала наглядно показать многовековой процесс исторического развития Украины.

Мар'ян Штарський (Польща, Варшава)

Юзеф Пілсудський. Факти і міфи

Розповідається про життєвий шлях Юзефа Пілсудського (1867—1935 рр.). Наводяться численні факти про його участь у боротьбі за незалежність Польщі, а після її здобуття — у політичному житті II Республіки, диктатором якої він став у 1926 р. Спростовуються вигадки та розвінчуються міфи й легенди, пов'язані з особою цього діяча, а також розкривається механізм їх творення.

ВСТУП

Прізвище Юзефа Пілсудського добре відоме не тільки в Польщі, а й у колишньому СРСР, а особливо на Україні. Його визначна, але суперечлива постать викликала до життя багато міфів, вигадок і легенд, які в Польщі навіть і тепер розуміють по-різному. Не дивно, що, незважаючи на багато книжок на цю тему, написаних дослідниками у передвоєнній Польщі, а також пізніше в еміграції у Західній Європі (найважливіші з них перелічені наприкінці цієї статті), замовчування його постаті, а тим більше негативне, однобічне її висвітлення в ПНР дало наслідки, протилежні очікуваним. Яскравим підтвердженням цього був показаний по телебаченню в 1981 р. зміст транспарантів протестуючих студентів у Любліні, які вимагали впровадження в Польщі «демократії, як за часів Пілсудського».

Ця історична напівосвіченість покоління поляків, народжених уже в ПНР, а також пом'якшення, а пізніше ліквідація цензури зумовили появу в Польщі 80-х років цілого ряду праць, які поверталися до опису життя й діяльності Ю. Пілсудського (вони також перелічені в бібліографії цієї статті). Найбільш визначною і єдиною вичерпною монографією можна вважати працю А. Гарліцького, перше видання якої з'явилося в 1988 р., а третє — в 1990 р. (11). * Успіх цієї книги, що налічує 700 сторінок і де зроблено 1073 посилання на джерела (отже, важкої для непідготовленого читача), переконливо свідчить про популярність Пілсудського.

Протягом свого життя Пілсудський мав у Польщі багато фанатичних прихильників, головним чином, вихідців з організованих ним легіонів, а пізніше Польської військової організації (ПОВ), на підтримку яких він спирався після перевороту в 1926 р. Вони утрималися в Польщі при владі й по його смерті завдяки створеній про нього легенді, що становила для них свого роду захисний дах. Мав Пілсудський і лютих супротивників, причому не тільки серед лівих сил, а й серед селянських, демократичних і правих партій. Ці люди не щадили його в своїх публікаціях, не зупиняючись перед наклепами і вигадками. Після смерті Пілсудського в 1935 р. його супротивники замовкли, однак легенда зберігалася аж до трагічного вересня 1939 р., коли збудована ним держава розсипалася як горезвісний «картковий будиночок», та ще й пізніше.

Класичним прикладом створюваної після смерті Пілсудського легенди є запис у виданій незадовго до війни 1939 р. «Сучасній ілюстрованій енциклопедії» за редакцією М. Аркта. Там твердиться, що

* Цифрою в дужках позначено номер, під яким та чи інша праця, на яку прямо або опосередковано посилається автор цієї статті, фігурує у списку літератури, що подається наприкінці даної публікації.

«...Ю. Пілсудський першим після 1863 року відродив традиції збройної боротьби за незалежність. Він відродив національну армію і створив військовий флот. Народ віддав посмертну шану *Творцю Незалежності* і поховав його тіло серед королівських могил у Вавелі. Під Краковом, на Совинці, закінчується спорудження кургана Юзефа Пілсудського, насипаного руками народу».

Для радянського читача, вихованого на зовсім іншому зображенні Ю. Пілсудського, перед подальшим викладом його біографії наведемо для порівняння найбільш характерні трактування його постаті в СРСР. Наприклад, Сталін у своєму короткому курсі «Історії ВКП(б)» називає Ю. Пілсудського «буржуазним контрреволюційним націоналістом». Найбільш обширну інформацію в такому ж стилі можна прочитати у т. 33 «Большой Советской Энциклопедии» (2). Вміщена в ній стаття про Пілсудського є рідкісним шедевром фальсифікації і невігластва, оскільки її автор, як видно із змісту, не розуміє навіть такого поняття, як «фашизм».

Перш ніж приступити до розповіді про життєвий шлях та діяльність Пілсудського, хотів би зауважити, що кращому їх розумінню сприяло б бодай елементарне ознайомлення читача з історією Польщі (як шляхетської республіки, так і II республіки, що виникла в 1918 р.).

ДИТИНСТВО І МОЛОДІ ЛІТА Ю. ПІЛСУДСЬКОГО

Юзеф Пілсудський народився 5 грудня 1867 р. на Віленщині в маєтку своїх батьків Зулові за 60 км від Вільно (нині — Вільнюс). Він був четвертою дитиною і другим хлопчиком. Його батьки належали до небагатої сполонізованої литовської шляхти. Початки роду Пілсудських сягають XV ст., коли староста Варфоломей Станіславович Гінейтович назвав себе Пілсудським: від назви свого маєтку Пілсуди. Деякі біографи пов'язують цей рід з легендарними предками — Гінетами, яких ще називають Гінвілдами і вважають родоначальниками Литви. Але доказів, що свідчили б на користь цього припущення, немає (22).

Батьки Пілсудського були не дуже заможними шляхтичами — поміщиками, які з часом потрапляють у дедалі скрутніше становище. Тому через кілька років після народження Юзефа вся родина переїздить із заборгованого Зулова до Вільно. Слід зазначити, що це була багатодітна родина, бо мати Юзефа мала 12 дітей. Народжені 1882 р. близнята незабаром померли. Через два роки померла й мати, яка походила з роду Білевичів, одного з найстаріших шляхетських родів на Жмуді (стародавня назва Литви), і мала домінуючий вплив на патріотичне виховання «Зюка» (так називали малого Юзефа) в дитячі роки. Батько також мав що оповідати хлопцеві про свою боротьбу з царизмом під час трагічного повстання 1863 р., коли він був комісаром Ковненського повіту.

Вдячний син ніколи не забував, яку роль у його вихованні відіграла мати. Про ставлення Пілсудського до неї свідчить заповіт останнього, де він просив перенести після його смерті тіло матері з ковненської землі до Вільно і поховати разом з його серцем. Рівно через рік після того, як Пілсудського не стало, заповіт було виконано. Мармурову труну матері і серце її сина поховали разом на кладовищі у Вільно в оточенні могил польських солдатів, які загинули під час визволення міста в 1919 і в 1920 рр., а згодом і могил «почесної солдатської варти» — бійців, що загинули під час захоплення Вільно Червоною Армією в 1939 р. На цій могилі завжди лежать живі квіти.

Після переїзду до Вільно в 1874 р., коли пожежа знищила будинок у Зулові, велика родина Пілсудських почала терпіти дедалі більші нестатки. Вона змушена була переселятися до все гірших помешкань. До того ж час від часу виникали труднощі з одягом для дітей-школярів. «Зюк» переживав це дуже болісно, бо пам'ятав, яким до-

татком він був оточений у Зулові. Ще серйознішим випробуванням стало для нього знайомство з Віленською гімназією, де більше дбали про русифікацію молоді, ніж про її навчання, а вчителі нагадували швидше поліцаїв, ніж педагогів (34).

Через певний час, у 1903 р. Пілсудський напише: «...Для мене період перебування в гімназії був свого роду каторгою... Мене обурювала несправедливість і політика педагогів, втомлював і нудив виклад наук. Волової шкіри не вистачило б на опис постійних попираючих людську гідність чіплянь учителів, які ганьбили все, що я звик шанувати й любити». Далі Пілсудський стверджував, що, хоч він пройшов тюрму й Сибір, подібну ж роль для нього відіграють і спогади про віленських педагогів (27). Під час навчання в гімназії він був покараний навіть за те, що випадково вжив польську мову.

Ті шкільні переживання Пілсудського нагадали мені переживання молодшого від нього на 10 років Фелікса Дзержинського (1877—1926 рр.). Він також походив із зубожілої багатодітної (8 дітей і 2 вихованці) родини шляхтичів, яка проживала в селищі Дзержиново Ошмянського повіту колишньої Віленської губернії. В цій родині, як і в родині Пілсудських, намагалися дати дітям освіту, щоб вони були спроможні утримувати себе самостійно. Вихований у патріотично-релігійній атмосфері дому молодий Фелікс у 1887 р. вступив до Віленської гімназії. Він пережив там такий самий шок, як і колись Пілсудський. Навіть більший: за погане опанування ненависної російської мови Фелікса у першому класі залишили на другий рік. Мабуть, радянські читачі здивуються, коли довідаються, що протягом певного часу Фелікс не тільки старанно виконував релігійні обов'язки віруючого, а й навіть був членом нелегального учнівського товариства «Серце Ісуса» та мав намір стати ксьондзом. Пізніше цей протест проти несправедливості і царського гноблення знайшов собі зовсім інший вияв, але мав ті самі корені.

Пілсудський закінчив Віленську гімназію в 1885 р. Він не відзначився під час навчання чимось особливим, крім зацікавленості історією Наполеона (написав два нариси про його битви) та участю в молодіжному таємному товаристві самоосвіти «Spójnia» («Єдність»). Коли настав час вирішувати, що робити далі, Юзеф не керувався якимось особливим інтересом до чогось і, зрештою, вибрав для себе медичний факультет Харківського університету. Там він зустрівся із студентами-конспіраторами, але швидко зневірився в них через те, що до товариства належали «...майже самі москалі і тільки декілька поляків». Не підлягає сумніву той факт, що, як пише Гарліцький, «...патріотизм, в якому був вихований Пілсудський, мав сильне націоналістичне забарвлення. Він не прагнув розрізняти росіян — просто вони були для нього завойовниками, гнобителями» (9).

Після закінчення першого року навчання Пілсудський повернувся до Вільно. По дорозі заїхав у Петербург, де відвідав свого старшого брата Броніслава. Той вчився в місцевому університеті і брав активну участь у студентському революційному русі. Можливо, саме ці відвідини позначилися на всьому дальшому житті Юзефа. Він залишився у Вільно й після початку нового навчального року в 1886 р., маючи намір перейти вчитися до іншого університету. Однак це йому не вдалося.

У Вільно Пілсудський взяв участь у діяльності таємної організації, до складу якої входили його старі друзі, що проживали в цьому місті й навчалися у Петербурзі. Згадана організація не мала якогось конкретного політичного характеру. Її діяльність обмежувалася дискусіями, але все ж вона ставила перед собою мету — запобігти «денаціоналізації народу» царським урядом. Пізніше Пілсудський свідчив, що він мав «соціалістичні переконання» (27). Однак тогочасна молодь розглядала соціалізм як ідеологію боротьби проти царизму

сприймаючи такі демократичні гасла, як «рівність, справедливість і незалежність». Суть наукового соціалізму як програму класової боротьби вона або відкидала, або взагалі не брала до уваги.

Через студентів із Петербурга віленська організація потрапила в орбіту діяльності терористичної фракції партії «Народна воля», яка планувала замах на царя Олександра III. Програму цієї фракції опрацював Олександр Ульянов (старший брат Леніна). Її було надруковано у петербурзькому помешканні Броніслава Пілсудського (9). Учасників замаху через кілька місяців було заарештовано (13 березня 1887 року). Сталося це цілком випадково, коли вони вже готувалися кинути бомбу в царський екіпаж. Усіх їх засудили на смерть. Страчено було п'ятьох російських революціонерів разом з Ульяновим, а Броніславу Пілсудському смертну кару замінили на 15 років каторги.

Як обвинувачуваний проходив у цьому процесі і Юзеф Пілсудський, заарештований у Вільно. Він жодною мірою не був причетний до замаху, але в його віленській квартирі одного разу випадково ночував один з учасників цієї акції. Тому в «профілактичних» цілях Юзефа ще перед судом над організаторами замаху покарали на 5 років заслання до Східного Сибіру. Це була трагедія для молодої людини, яка щойно входила в життя. Під час багатомісячної подорожі під конвоєм до місця покарання він пережив справжнє пекло зневаги і знущання в багатьох етапних в'язницях, пройшов крізь бруд, холод і голод.

На засланні Пілсудський перебував 5 років, до 20 квітня 1892 р. Там він багато читав, дискутував з революціонерами, що відбували покарання. Власні роздуми, соціалістична література, дискусії привели його до висновку, що «...соціаліст у Польщі повинен прагнути завоювати незалежність держави, а незалежність є необхідною умовою перемоги соціалізму в Польщі» (25). Він також зрозумів, що «...швидко зростаючий кількісно пролетаріат становить велику потенціальну політичну силу» (27). Повернувшись із заслання до Вільно, Пілсудський почував себе нікому непотрібною людиною, банкротом без засобів до існування та професії.

«ТОВАРИШ ВІКТОР» — ОДИН З ОРГАНІЗАТОРІВ ПОЛЬСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ

За п'ять років перебування Пілсудського в засланні на польських землях, підвладних царю, багато чого змінилося. Разом з кількісним збільшенням робітничого класу почала наростати хвиля його демонстрацій і страйків у Білостоку, Варшаві, Лодзі, вугільних регіонах. Створюються нові робітничі організації, зокрема в 1893 р. виникають дві найважливіші з них: Польська соціалістична партія (ППС) і Ліга народова, якою керував Роман Дмовський. Остання з самого початку мала націоналістичний характер, виступала за капіталістичний розвиток, протиставляла себе ідеям соціалізму і боротьбі за незалежність. Її діячі головним своїм ворогом вважали Німеччину, тому були прихильниками союзу з Росією в боротьбі проти німецької експансії. Це й не випадково, оскільки Ліга народова мала велику підтримку на польських землях, що входили до складу Німеччини, і її діячі відчували тиск німців та небезпеку асиміляції польської нації. Виникненню Польської соціалістичної партії передував з'їзд у Парижі в 1892 р. представників різних організацій, які стояли на платформі соціалістичного інтернаціоналізму і не висували вимог незалежності держави. На ньому було створено Закордонний Союз польських соціалістів. Його представник визначний діяч робітничого руху Станіслав Мендельсон, повернувшись після з'їзду до Варшави, в 1893 році започаткував тут Польську соціалістичну партію. Того ж року була заснована майбутня Соціал-демократична партія королівства Польщі і Литви.

У 1893 р. Вільно, куди повернувся Пілсудський, ще не мало робітничого класу і не відігравало значної ролі в політичній боротьбі. Нечисленні прихильники ППС з приїздом до Вільно Станіслава Войцеховського — учасника з'їзду в Парижі — заснували організацію ППС у Вільно. Пілсудський під іменем «Віктор» став одним з чотирьох її засновників. Нараду, що відбувалася поблизу Вільно, почали називати першим з'їздом ППС. Перші кроки Пілсудського в організації розпочалися з написання статей, які були надруковані в еміграційному виданні «Przedświecie» («Світанок»). «Безробітний» Пілсудський почав займатися письменницькою діяльністю, про яку мріяв з дитинства.

В утвореній партії Пілсудський з самого початку відігравав значну роль. Це підтверджується тим, що вже через рік, під час II з'їзду ППС у Варшаві (лютий 1894 р.), він, як представник Литовської секції, був обраний до складу Центрального робітничого комітету, що складався з 5 чол. Пілсудському, враховуючи його літературні здібності, було довірено організацію друкарні і видавництво газети «Robotnik» («Робітник»). Друкарські машини Войцеховський закупив у Лондоні, а друкарня була організована на Віленщині, де вже в липні того ж року Пілсудський надрукував перший номер першої в королівстві партійної газети «Роботнік». Незабаром після арешту членів Центрального робітничого комітету в руках Пілсудського зосередилася вся влада в ППС, а мав він тоді 27 років.

Потрібно, однак, підкреслити, що назва «партія» для тієї групи людей — інтелігентів, які входили до складу ППС, чи навіть засновників інших партій, є досить умовною. ППС спиралася на кількох кадрових діячів, які займалися головним чином видавництвом і розповсюдженням «Роботніка» (тираж 1200 примірників), а також на сотню прихильників, що перебували в товариських взаєминах, збирали й поширювали серед своїх знайомих, головним чином студентів, «крамолу» і водночас збирали пожертвування на видання наступних номерів газети та утримання її видавців. Жоден історик не зможе навести будь-яких конкретних даних про кількість членів цих «партій». Адже завдяки добре побудованій мережі політичної поліції всюди аж роїлося від її агентів, наслідком чого були часті арешти, і кількість членів партій постійно мінялася. Як зазначає В. Побуг-Малиновський, з 1893 по 1899 р. 289 прихильників і діячів ППС були покарані на 998 років ув'язнення (25). Тільки Ленінові пізніше вдалося заснувати організацію, яку ми тепер називаємо політичною партією.

Видання «Роботніка» на Віленщині за співробітництвом Пілсудського тривало аж до 1898 р., тобто до його одруження у Вільно з Марією Юшкевич. Такий тривалий час виходу «Роботніка» на Віленщині (Пілсудський з Войцеховським спільно видали 26 номерів), де через відсутність промисловості робітничого класу практично не існувало, пояснюється тим, що тут і шпики та поліцейські агенти майже не орудували, бо в краї не було страйків та інших акцій, спрямованих проти царату. До того ж місцем видання газети фігурувала Варшава, що дезінформувало поліцію.

На жаль, шлюб у Вільно деконспірував Пілсудського, і він був змушений разом з дружиною переїхати до Лодзі, де у власному будинку знову починає видання «Роботніка». Говорячи про цей шлюб, треба зауважити, що вороги Пілсудського пізніше докоряли йому тим, що він змінив своє віросповідання з римо-католицького на евангеліко-лютеранське. Це пояснювалося тим, що тоді не існувало інституції цивільних шлюбів, а старша од нього на 2 роки красуня Марія була розлучена й мала дочку. А ще до того ж до неї залицявся й Роман Дмовський, найсерйозніший політичний противник Пілсудського від початку його кар'єри.

У 1899 р. до Варшави повертається двадцятидворічний Фелікс Дзержинський, який утік з місця заслання, і розпочинає свою ді-

яльність по відновленню Соціал-демократії королівства Польського і Литви (СДКПіЛ). Ця партія, яка стояла на платформі спільної боротьби за соціальне визволення всіх пригноблених царатом народів, незважаючи на подальші арешти, почала набирати силу. Вона активно співробітничає з російськими революціонерами.

Пілсудський у Лодзі встиг видати тільки один номер «Роботніка», коли під час несподіваного обшуку взимку 1900 р. в його квартирі, на подив самої поліції, було знайдено друкарню, частину тиражу «Роботніка» за номером 36, а також печатки та багато документів ППС. Пізніше цей номер газети в Англії видав Войцеховський і переслав до Києва разом із закупленою там друкарською машиною. Київ, як і Вільно, був безпечнішим, ніж центральні регіони.

Щоб врятувати Пілсудського, ув'язненого в політичній тюрмі Варшавської цитаделі, де про втечу не могло бути й мови, йому порадили симулювати божевілля. У цьому випадку з'являлася можливість перевести його до спеціальної лікарні, звідки втекти було легше. Російські лікарі-психіатри, які, хоч і не займалися політикою, але з гуманних міркувань, допомогли перевести його в лікарню до Петербурга. Звідти через кілька місяців він і справді втік.

Через Таллінн, Полісся, Київ і Замостя Пілсудський добрався через кордон до Львова. Звідти він мав поїхати відпочивати в Швейцарію, куди його запрошував Ігнацій Мосціцький — закордонний прихильник ППС. На жаль, відсутність достатньої кількості грошей робить це неможливим, і протягом двох місяців він відпочиває в Закопане, де пізніше, у 1912 р., в Пороніно перебував Ленін. Смілива втеча Пілсудського відбилася луною не тільки в Росії, а й у Європі.

Галичина порівняно з Росією була оазою свободи. Тут розвивалася польська література, переживав епоху розквіту польський театр, і, що найважливіше, вирувало політичне життя. Деякі партії, наприклад, Польська соціал-демократична партія Галичини і Чеської Сілезії вже мали своїх депутатів у парламенті. Однак домінуючу роль у житті Галичини відігравали консерватори, які лояльно ставилися до існуючих порядків, але розуміли, що злиденне життя в краї вимагає реформ. За таких умов чутки про «романтичних конспіраторів, які борються з царизмом», розпалювали уяву галицької молоді, пробуджували в ній бажання діяти. Молодь зустрічала конспіраторів з великою шаною, майже з ідолопоклонством, тому популярність Пілсудського потрапила на добрий грунт.

Через кілька місяців відпочинку в новій атмосфері Пілсудський восени 1901 р. переїздить до Лондона, де вже проживав Войцеховський та інші діячі ППС. Тут, ознайомившись з повідомленнями, які надходили з батьківщини, Пілсудський зрозумів, що ППС переживає кризу, і настав час розпочинати діяльність на більш високому рівні. Він вирішив під фальшивим прізвищем повернутися до Вільно і взяв участь у VI з'їзді ППС у Любліні (червень 1902 р.).

На цьому з'їзді було проведено реорганізацію структури партії, зокрема, запроваджено поділ на округи і відділи. Пілсудського знову обирають до Центрального робітничого комітету, який складався з 3 чол. Однак на цьому з'їзді вперше заявили про себе два самостійні напрями боротьби за незалежність, які пізніше призвели до розколу ППС. Частина діячів вважала, що «незалежність треба здобути шляхом збройного повстання, підготовленого і керованого своєрідним військовим комітетом. Гегемоном цього повстання мав бути робітничий клас на чолі з ППС. Однак мета його полягала не в будівництві соціалістичного ладу, а в утворенні республіки, яка поволі буде соціалізуватися» (10). Це був відхід від класових позицій, що викликало протест тих діячів, які визнавали нероздільність класових і національних цілей. З ППС полемізував і Ленін, який писав, що відбудова Польщі перед занепадом капіталізму є найбільшою мірою неправдоподібною,

але не можна стверджувати, що вона неможлива (18). Перша концепція, за яку виступали «старші діячі» — Пілсудський та інші, дедалі енергійніше критикується «молодими», для яких «соціалізм» не був пустою фразою.

Після люблінського з'їзду Пілсудський, крім виконання своїх обов'язків, видав три номери часопису «Walka» («Боротьба») — спеціального видання для Литви, а також перебазував у 1903 р. керівний центр ППС до Галичини. Тут його й застало повідомлення про російсько-японський конфлікт, який він хотів використати в інтересах Польщі. З цією метою Пілсудський встановив контакти з японськими посольствами у Відні, Парижі й Лондоні. Найбільш результативними виявилися контакти в Лондоні, що дало можливість Пілсудському поїхати до Японії. Військовий аташе лондонського посольства полковник Таро Утсуномія почав регулярно виплачувати 90 фунтів щомісяця людям Пілсудського за розвідувальні донесення. Пілсудський хотів більшого. Він намагався створити з польських полонених і добровольців з Америки польський легіон у Японії, а також отримати гроші для розвідувальної та диверсійної роботи на території Росії. До цієї діяльності він хотів залучити не тільки поляків, а й литовців, білорусів, євреїв. Перебування Пілсудського в липні 1904 р. в Токіо не дало сподіваних результатів, бо Японія не бажала політичного знищення Росії, а прагнула тільки обмежити її далекосхідні апетити. Крім того, діяльність Пілсудського в Токіо успішно паралізував Дмовський, його політичний противник, який доводив, що всі збройні виступи проти царизму будуть жорстоко придушені, і, як наслідок, кількість царських військ на Далекому Сході тільки збільшиться.

Конкретним успіхом Пілсудського було те, що до кінця російсько-японської війни він отримував грошові субсидії в розмірі близько 20 000 фунтів, а також певну кількість зброї, амуніції та вибухівки. Це дало можливість групі Пілсудського незалежно від Центрального робітничого комітету ППС проводити власну політику. Для нього це було важливо, бо в керівництві партії починають переважати «молоді», нові діячі ППС, які хотіли організувати спільні страйки з російським пролетаріатом, тимчасом як «старі» вважали, що цілі польського й російського пролетаріату різні. Класовий характер виступів польських робітників вони розглядали як шкідливий, такий, що міг відштовхнути від боротьби з царизмом інші соціальні верстви.

ПІЛСУДСЬКИЙ — КЕРІВНИК БОЙОВОГО ЗАГОНУ ЗМОВНИКІВ У ППС. ВИНИКНЕННЯ В 1906 р. РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ФРАКЦІЇ ППС

У середині 1904 р. стало ясно, що надії на перетворення російсько-японської війни у європейську марні, а тому немає жодних шансів здобути незалежність. З другого боку, зростала радикалізація робітничого класу, яка шокувала керівництво ППС. Ця радикалізація посилюється у зв'язку з оголошеною царським урядом мобілізацією резервістів. 28 жовтня 1904 р. відбулися перші демонстрації. Виникають і сутички козаків з маніфестантами, після чого залишалося багато поранених і вбитих. Організуються перші бойові групи, які мали охороняти маніфестантів від поліції та козаків. Перша така бойова акція відбулася під час демонстрації на Гжибовській площі у Варшаві 13 листопада 1904 р., де бойовики відігнали поліцію, хоч 6 демонстрантів було вбито, а 27 — поранено.

Після «кривавої неділі» у Петербурзі 22 січня 1905 р. Польщу охопили стихійні страйки, ініціаторами яких були різні робітничі організації. ППС почала утворювати регулярні бойові групи. Ними керували Олександр Пристор і Валерій Славек. В той час вони належали

до «молодих», і їхня діяльність мала на меті охорону робітничих демонстрацій. 23 червня 1905 р. демонстрація в робітничому місті Лодзь перетворилася на справжню революцію. На вулицях було збудовано понад 100 барикад, загалом тут бої тривали з 18 до 25 червня. Після запровадження воєнного стану війська придушили революцію, при цьому загинуло більше 200, а поранено було понад 800 робітників (11). Наростаюча революційна хвиля в Росії викликала зростання впливу в ППС «молодих», які вимагали докорінного перегляду програми партії з тим, щоб гасло незалежності привести в тісну взаємодію з російською революцією.

Пілсудському та його прихильникам — «старим» — ще вдалося утримати відособленість від керівництва ППС, створити особливу ієрархію в керованих ними бойових загонах, а також офіційно дістати згоду на використання бойових груп не тільки для охорони робітничих маніфестацій, а й для організації терористичних актів, головним чином для пограбування державних банків, щоб мати гроші на зброю. В ніч з 5 на 6 серпня 1905 р. відбулися перші такі акти, і хоч не всі вони вдалися, до каси бойовиків надійшли перші кошти. Арешти бойовиків змусили їхніх ватажків посилити режим конспірації, що вело до ще більшої незалежності від керівництва ППС. Пілсудський стає вже офіційним керівником цих загонів. Восени, після страйку 20 жовтня 1905 р. в Московських залізничних майстернях, розпочалися страйки в Польщі, які паралізували залізничний рух, а незабаром переросли в загальний страйк. Ленін тоді писав: «...Геройська Польща знов вже стала до лав страйкарів, немов глузуючи з безсилої злоби ворогів, які гадали, що розіб'ють її своїми ударами і які тільки кували міцніше її революційні сили» (18). Пілсудський громадив ці сили, купуючи велику кількість зброї, створюючи курси для бойовиків, де навчалося близько 100 чол. Зброю переправляли до Росії і ховали її на конспіративних складах. Організацією останніх займалася Олександра Щербінська, яка пізніше стала зв'язковою, коханкою і дружиною Пілсудського.

Зростаюча організаційна і фінансова незалежність бойового загону не сподобалася новому керівництву, внаслідок чого Пілсудський уперше 5 липня 1906 р. організував у Кракові з'їзд бойової організації ППС, що поклало початок створенню «революційної фракції ППС», до складу якої входили члени бойового загону та їх прихильники. Усіх їх виключили з ППС 19 листопада 1906 р. на IX з'їзді партії у Відні. Офіційно ж створення «ППС — революційної фракції» було проголошене на її I з'їзді в Кракові у березні 1907 р.

Протягом 1906 р. її бойовий загін організував кілька терористичних актів. Під час підготовки до одного з них (було це поблизу Варшави, під Мілянувком) передчасний вибух бомби мало не розірвав на шматки Валерія Славека, але зробив його калікою на все життя. Найбільш відомою акцією тих часів було визволення без жодного пострілу 10 засуджених на смерть політичних в'язнів з варшавської тюрми Павіак. Наступна акція також закінчилася успішно. Вона відзначалася тим, що у її здійсненні 15 серпня 1906 р. брали участь усі бойові загони. Того дня у Варшаві, Лодзі та інших місцевостях були зроблені замахи на поліцейських і жандармів. У результаті тільки вбитими виявилося 80 чол. «Кривава середа» мала велике психологічне значення.

В той же час «старші», тобто люди Пілсудського, заснували теоретичне видання «Трибуна». До його фундаторів належав і Леон Василевський (батько відомої письменниці Ванди Василевської), який приятелював з Пілсудським з кінця дев'яностих років (35). У першому номері «Трибуни» Пілсудський надрукував свою статтю «Політика активної боротьби». У ній він ще раз підтвердив програму «старих», що вело до утворення окремої від ППС ієрархічної військової організації з невизначеною соціальною базою. Він стверджував, що страйки й демонстрації мають менше значення, ніж активні дії, зокрема терори-

стичні акти, виразом яких був масовий погром поліції. Царизм, писав він, може повалити не масова політична акція, якій передує агітаційна робота, а збройне повстання, що потребує кваліфікованих кадрів, здатних керувати діями проти війська.

Нагромадження зброї та підготовка нових кадрів бойовиків вимагали значних коштів, і тому Пілсудський, щоб отримати їх якнайбільше, починає готувати напад на державний банк. У зв'язку з тим, що в Польщі поліція мала досвід боротьби з терористами, він вирішив здійснити свій задум там, де такого не чекали. Вибрав Київ, куди поїхав у товаристві з уже відомою нам О. Щербінською. Це місто він знав, бо тут протягом певного часу друкувався «Роботнік», тут він переховувався у 1901 р. після втечі з тюремної лікарні. Вивчивши ситуацію в Києві, Пілсудський дійшов висновку, що успіху тут досягти неможливо, і вирішив перенести експропріаційну акцію на залізничну станцію Бездани, другу після Вільно у Петербурзькому напрямі. Він вважав, що тут поліція не чекатиме замаху. Цією акцією, здійсненою у вересні 1908 р., керував особисто Пілсудський. Завдяки їй до партійної каси надійшло близько 200 тис. крб. То був останній замах, тому що царизм опанував ситуацію, і треба було розпочинати тривалу підготовку до його повалення.

ПІЛСУДСЬКИЙ — ОРГАНІЗАТОР ПІДГОТОВКИ ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ КАДРІВ. 1908—1914 рр.

Вже в 1906 р. Пілсудський помітив зростаючу конкуренцію між Росією і Австро-Угорщиною на Балканах, у зв'язку з чим вирішує розпочати співробітництво з австрійською контррозвідкою. 29 вересня 1906 р. він мав з цього приводу розмову з полковником Францом Каніком, шефом штабу 10 корпусу в Перемишлі. За розвідницькі послуги Пілсудський домагався сприяння у здобуванні зброї, терпимості місцевих властей щодо її таємних складів та просив про охорону бойовиків, які переховувалися в Галичині. І хоча пропозиція Пілсудського була тоді відкинута, все ж в Австрії вже мали право існувати легальні польські воєнізовані формування.

Щоб розширити соціальну базу майбутніх військових кадрів, Пілсудський висунув ідею утворення в Галичині, крім існуючих уже загонів Бойової організації Революційної фракції ППС, ще й Союзу активної боротьби. Цей задум було втілено в життя наприкінці червня 1908 р. Казимиром Соснковським, а Маріан Кукель у теоретичних положеннях Союзу окреслив, що його метою є здобуття незалежної демократичної республіки. Як стверджував Кукель, соціальною базою Союзу має бути не тільки робітничий клас, а й селяни та буржуазія (9).

Спочатку нова організація розвивалася повільно: в 1908 р. до неї входили 64, а в 1909 р. — 147 чол. (у її складі були дві невеликі групи під керівництвом Сікорського та Садовського). Сам Пілсудський, маючи більше вільного часу, лікувався, вивчав теорію воєнного мистецтва, в тому числі досвід невдалого повстання 1863 р. та інших воєнних кампаній, включаючи й походи Наполеона. У 1910 р. Союз активної боротьби утворив легальні воєнізовані організації у Кракові («Стрілець») та Львові («Стрілецька спілка»). В Галичині почали формуватися й інші воєнізовані організації, утворювані наявними там партіями.

Про приватне життя Пілсудського в той час писав С. Жеромський: «Я застав його сидячим біля столу, він розкладав пасьянс. Сидів у кальсонах, бо єдину пару штанів, яку мав, віддав кравцеві, щоб залатати дірки». Пілсудський сказав йому тоді: «Я загадав, якщо цей пасьянс вийде, то я буду диктатором...» (22).

Вибух у 1912 р. першої балканської війни відроджує надії на незалежність. Цей конфлікт розглядали як початок швидкого зіткнення

Антанти з центральними державами, що відкривав сприятливі можливості для утворення незалежної Польщі. У зв'язку з цим у Галичині з'явилося багато охочих вступити до воєнізованих організацій, у тому числі й тих, що підпорядковувалися Союзу активної боротьби. Кількість членів цих організацій — стрілецьких спілок і стрілецьких дружин, створених правими партіями, зросла в той час майже до 10 000 чол. У червні 1913 р. тільки «Стрілецька спілка» налічувала 6657 членів і 1240 дружин (34).

Для координації дій, спрямованих на здобуття незалежності, у Галичині була створена Тимчасова комісія організацій у боротьбі за незалежність, які входили до її складу на конфедеративних правах (її ще коротко називають Тимчасова комісія). Остання в разі потреби мала виконувати функції головної влади. В її конкретні функції входила організація нагляду за Національним скарбом, а на випадок війни вона повинна була перетворитися в національний уряд чи створити такий. Ця комісія призначила на посаду Головного коменданта Пілсудського. В результаті йому підпорядковувалися всі польські воєнізовані організації в Галичині, що було великим успіхом героя нашої розповіді. Секретарем Польської військової скарбниці, заснованої з грошових пожертвувань поляків у краю і за кордоном, став В. Славек, також людина Пілсудського. Штаб очолив К. Соснковський, але в його роботі брали участь і офіцери з резерву австрійської армії, такі як Ридз-Смігли, Сікорський та ін. (14). Було розпочато роботу над статутами та іншими штабними документами, розроблялися види мундирів тощо (14). Ця діяльність проводилася за згодою військових властей, причому все, що вимагало погодження з ними, брав на себе безпосередньо Пілсудський. Власті постачали цим організаціям невелику кількість зброї й амуніції, обіцяли взяти на повне постачання на випадок війни.

Розповідаючи про цей період життя Пілсудського, потрібно згадати ще дві проблеми. Перша стосується його співробітництва з військовими австрійськими властями. Всі біографи Пілсудського, в тому числі й професор Гарліцький, згадують про це дуже лаконічно або взагалі не згадують. Докладніше про цей епізод розповів у своїх щоденниках генерал Рибак. Вони були надруковані в 1954 р., і, можливо, професор Гарліцький про них не знав. У 1908 р. австрійський Генеральний штаб створив у Перемишлі, Львові і Кракові розвідницькі організації, які називалися «Haupt Kundschaft Stellen» («Головні розвідницькі центри»). До їх обов'язків входило збирання розвідувальних даних про російські війська в Росії, а також, на випадок війни, організація саботажу й диверсій. Керівником такого центру в Кракові став поручик Юзеф Рибак, поляк за походженням. Утворення зазначених центрів стало наслідком тих пропозицій, що їх у 1906 р. у Львові Пілсудський подав Францу Каніку. Рибаку, який жив у Кракові, повідомили, що до нього прийде «агент S», але спочатку завітав «Стафан» (як пізніше стало відомо, ним був Славек). Невдовзі після нього прибув і «агент S», ним виявився Пілсудський. Рибак завів на обох візитерів картотеки і регулярно одержував від них розвідувальні донесення з усіх питань, що його цікавили. З наближенням війни вже капітан Рибак отримує на вимогу Пілсудського 3000 гвинтівок, 300 кг вибухівки і 20 000 крон з метою використання їх у перший час після її виникнення.

Про другу проблему пише один з керівників російських есерів Віктор Чернов у своїх спогадах, надрукованих 1952 р. (5). Він стверджує, що Пілсудський під час лекції у Франції 21 лютого 1914 р. сказав, що «...майбутня війна скінчиться побиттям Росії Австрією й Німеччиною, але вони, в свою чергу, будуть побиті англо-французькими силами (або англо-американсько-французькими)». Цю заяву деякі історики піддають сумніву, однак не виключено, що подібними думками Піл-

судський міг ділитися з деякими своїми прихильниками. Слід зазначити, що він їздив до Швейцарії і Франції з метою інспекції там польських стрілецьких загонів.

БРИГАДИР ПІЛСУДСЬКИЙ. 1914—1917 рр.

Після початку першої світової війни кордон Росії 6 серпня 1914 р. о 3 годині 30 хвилин ранку перейшла рота, яка налічувала 144 чол. Це були слухачі офіцерських шкіл Союзу активної боротьби та члени стрілецьких дружин. Керував ротою Тадеуш Касприцький (майбутній міністр військових справ). До речі, всі солдати цього підрозділу, які залишаться живими, пізніше стануть генералами або займуть високі посади в II республіці. У своїй напутній промові Пілсудський сказав: «Солдати! Для вас це велика честь, що ви першими підете до Королівства і перейдете російські кордони. На чолі колони війська польського ви йдете боротися за визволення вітчизни. Всі ви можете загинути, ви — солдати. Тут немає чинів. Я наказую, щоб найдосвідченіші з вас командували вами. Військові чини здобудете в бою. Кожен з вас може стати офіцером, як і кожен офіцер може знову стати рядовим. Я дивлюся на вас, як на кадри, з яких розвинеться майбутня польська армія. Вітаю вас як першу кадрову роту!» (27).

За першою кадровою ротою рушили наступні, а з ними й Пілсудський. Штаб його містився у Кельцях. На жаль, весь план організації за допомогою загонів Пілсудського народного повстання у тилах царських військ виявився фікцією, тому що ці загони не зустріли підтримки серед місцевого населення. Воно розглядало їх як складову частину австрійського окупаційного війська. Не знаходилося й охочих ставати під знамена Пілсудського. Австрійські власті та їх німецькі союзники також не бачили необхідності підтримувати ці загони, на які надходили постійні скарги, що вони реквізують продовольство.

В цій ситуації було вирішено, не відмовляючись у майбутньому від використання повстанців у своїх військових цілях, утворити з них складову частину австрійського «ландштурму» — народне ополчення під назвою «польські легіони». Ополченці були одягнуті в польські мундири з австрійською чорно-жовтою стрічкою на рукаві. Розмовляли по-польськи, команди також віддавалися польською мовою. Офіційно польські легіони були створені за наказом ерцгерцога Фрідеріка Габсбурга 27 серпня 1914 р. Було сформовано 2 легіони — Західний і Східний, командуючим призначили австрійського генерала польського походження Раймунда Бачинського.

Із загонів, організованих у Західній Галичині, спочатку було укомплектовано один полк, командиром якого став Пілсудський. Цей полк незабаром виріс у першу бригаду, до складу якої входило два полки піхоти, ескадрон кавалерії і дивізіон артилерії. Командувати бригадою призначили Пілсудського. У серпні 1915 р. легіони складалися з трьох бригад: перша налічувала 5500 солдатів, друга — 5 тис., третя — 6 тис. (34). На початку вересня 1914 р. Пілсудський і легіонери були зобов'язані присягнути на вірність цісарю австрійському, королю Угорщини і Польщі. Значна більшість солдатів сформованого у Львові Східного легіону, який перебував під впливом ендеків (народних демократів) Дмовського, відмовилася від такої присяги (близько 5,5 тис. чол.). Тому цей легіон було розформовано, а з інших утворено 3-й полк легіонерів.

Бригада, якою командував Пілсудський, провела кілька звитяжних кривавих битв. У них і народився культ вождя. Називали Пілсудського «комендантом» або «дідом». Його легіонери були на 20—30 років молодші від свого командира, і той дуже вміло творив собі легенду. Тримався він добре, був одягнутий у сірий стрілецький мундир. У кашкеті, який називали «конфедератка», ходив аж до смерті. Але нове по-

коління «придворних істориків» не згадує про те, що на стрілецьких кашкетах орли не мали корони, така символіка з'явилася нещодавно.

Епопея легіонів закінчилася восени 1916 р. після кривавих битв, що розгорнулися в ході наступу російського генерала Брусілова. Царські війська відійшли з польських земель, але нові окупанти не квапилися виконувати обіцянок з наданням Польщі незалежності. В цій ситуації Пілсудський подав у відставку і почав стримувати вступ добровольців до легіонів, бо не хотів, щоб вони й надалі виконували роль найманого війська. Відставка Пілсудського викликала замішання як серед легіонерів, так і в австрійських та німецьких урядових колах, які розраховували набрати з польських земель 1,5 млн. рекрутів. Це для них було особливо важливим у зв'язку з невдачами Німеччини на Західному фронті, а передусім — великими втратами під Верденом. За таких умов 5 листопада 1916 р. варшавський і люблінський губернатори від імені обох цісарів обнародували маніфест, у якому проголошувалося утворення на польських землях самостійного Польського королівства з конституційним устроєм і власною армією. Своє повернення до легіонів Пілсудський обумовив вимогою створення польського уряду, під протекцією якого могла б відбуватися мобілізація до польського війська. Тоді окупанти вирішили створити маріонетковий уряд — Тимчасову Раду Польського королівства, яка розпочала свою діяльність 15 січня 1917 р. До складу Ради ввійшло 25 представників польського суспільства, призначених самими окупантами. Пілсудський одержав у ній посаду референта військової комісії. Оскільки цей «уряд» не мав жодних прав, його мобілізаційна діяльність проходила дуже повільно. Кінець діяльності Пілсудського у Раді та його дальшому співробітництву з Німеччиною поклала так звана «криза присяги» у липні 1917 р. Німеччина зажадала, щоб підпорядковані їй свого часу легіони присягнули на вірність німецькому кайзеру. Ця присяга майже не відрізнялася від присяги 1914 р. і стосувалася лише тих легіонерів, які в минулому були царськими підданими, бо були завербовані до «польського вермахту» на польських землях, приєднаних до Росії.

Однак на той час політична і воєнна ситуація докорінно змінилася. Передусім у лютому 1917 р. вибухнула революція в Росії, цар відмовився від трону, а Тимчасовий уряд визнав право Польщі на незалежність. Цей факт, а також зростаюча під впливом революції радикалізація народних мас у Польському королівстві ставила під дальшим співробітництвом з Німеччиною знак запитання. Пілсудський у Росії був обраний почесним головою з'їзду військових поляків і навіть збирався нелегально влітку 1917 р. перейти через лінію фронту в Росію. Тому він та легіони, де його авторитет був надзвичайно високим, відмовилися приймати присягу. З цієї причини легіонерів роззброїли й інтернували. Пілсудського та Соснковського в ніч з 21 на 22 липня заарештували й ув'язнили у військовій тюрмі в Магдебурзі. Хоча легіони були розформовані, але Пілсудський залишив у Польщі своє таємне військо — створену ще в 1914 р. у королівстві і на Україні Польську Військову організацію (ПОВ), яка в 1917 р. охоплювала своїми структурами 17 округів, 77 областей і 250 місцевих організацій (загалом близько 13 тис. членів). Німці викрили цю організацію, а після арешту Пілсудського репресували й частину її активу. Сам Пілсудський перед арештом говорив: «Ми ще слабі, щоб зарізати ворога; але ми достатньо сильні, щоб його дорізати». Прагнучи уникнути дальших арештів, ПОВ знову перейшла на нелегальне становище, а її штаб перемістився до Кракова. На чолі штабу став полковник Едвард Ридз-Смігли.

(Закінчення буде)

ЛІТЕРАТУРА

1. Anusz A. Rola Józefa Piłsudskiego w życiu narodu i państwa.— Warszawa, 1985.
2. Большая Советская Энциклопедия.— Т. 33.— М., 1955.
3. Borkowski J. Józef Piłsudski o państwie i armii.— Warszawa, 1985.
4. Cepnik H. Józef Piłsudski twórca niepodległego państwa polskiego : Zarys życia i działalności.— Warszawa, 1935.
5. Чернов В. К русско-польским отношениям // Новый журнал (Нью-Йорк).— 1952.— № 28.
6. Czubiński A., Topolski J. Historia Polski.— Warszawa, 1988.
7. Dzierżynski F. Pisma wybrane.— Warszawa, 1955.
8. Dybczyński T. Józef Piłsudski jako publicysta i historyk.— Warszawa, 1934.
9. Garlicki A. U źródeł obozu belwederskiego.— Warszawa, 1983.
10. Garlicki A. Z Sulejówka do Belwederu.— Warszawa, 1989.
11. Garlicki A. Józef Piłsudski. 1867—1935 / 3 wyd.— Warszawa, 1990.
12. Giertych J. O Piłsudskim.— Londyn, 1987.
13. Jędrzejewicz W. Józef Piłsudski. 1867—1935.— Warszawa, 1935.
14. Jędrzejewicz W. Kronika życia Józefa Piłsudskiego.— Londyn, 1977.
15. Komarnicki T. Piłsudski a polityka wielkich mocarstw zachodnich.— Londyn, 1952.
16. Kozłowski E. O przewrocie majowym. 1926.— Warszawa, 1984.
17. Kozłowski E. Józef Piłsudski w opiniach polityków i wojskowych.— Warszawa, 1985.
18. Lenin o Polsce i polskim ruchu robotniczym.— Warszawa, 1955.
19. Lepecki M. Pamiętniki adjutanta Marszałka Piłsudskiego.— Warszawa, 1987.
20. Michalski Z. J. Siwy strzelca strój : Rzecz o J. Piłsudskim.— Łódz, 1988.
21. Micewski A. W cieniu marszałka Piłsudskiego : Szkice z dziejów myśli politycznej II Rzeczypospolitej.— Warszawa, 1969.
22. Nałęcz D. i T. Legendy i fakty.— Warszawa, 1986.
23. Ochmański J. Historia Litwy.— Warszawa, 1982.
24. Olech U. Wojna Polsko-sowiecka 1919—1921 : Materiały do bibliografii.— Warszawa, 1990.
25. Pobóg-Malinowski. Najnowsza historia polityczna Polski.— Londyn, 1983.
26. Próchnik A. Pierwsze pietnastolecie Polski niepodległej.— Warszawa, 1957.
27. Piłsudski J. Pisma zbicrowe.— Warszawa, 1937.
28. Sieroszewski W. Marszałek Józef Piłsudski.— Warszawa, 1935.
29. Sławoj-Składkowski F. Strzępy meldunków.— Warszawa, 1939.
30. Smoliński T. Rządy Józefa Piłsudskiego w latach 1926—35.— Poznań, 1985.
31. [Сталин И.] История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков) : Краткий курс.— М., 1945.
32. Stolarzewicz L. Marszałek Piłsudski — budowniczy Polski.— Poznań, 1939.
33. Urbankowski B. Józef Piłsudski : Myśli, mowy i rozkazy.— Warszawa, 1984.
34. Walter-Janke Z. Józef Piłsudski w moich oczach // Rzeczywistość.— 1982.— nr. 25.
35. Wasilewski L. Józef Piłsudski jakim go znałem.— Warszawa, 1935.
36. Wojtecki A. Zadania mocarstwowe Rzeczypospolitej Polskiej w świetle poglądów i czynów Józefa Piłsudskiego.— Warszawa, 1936.
37. Wójcik W. Legenda Piłsudskiego w polskiej literaturze międzywojennej : Nadzieje i złudzenia.— Katowice, 1986.

Одержано 10.01.92

Рассказывается о жизненном пути Юзефа Пилсудского (1867—1935 гг). Приводятся многочисленные факты его участия в борьбе за независимость Польши, а после ее достижения — в политической жизни II Республики, диктатором которой он стал в 1926 г. Опровергаются измышления и развенчиваются мифы и легенды, связанные с личностью этого деятеля, а также раскрывается механизм их создания.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Розкуркулення в УСРР *

Док. № 8

Вирок надзвичайної сесії Артемівського окружного суду про розкуркулення й позбавлення волі селян с. Парасковіївки Гришинського району за нездачу лишків хліба з урожаю 1929 року

12 січня 1930 р.

Вирок

Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки 1930 року січня 12 дня надзвичайна сесія Артемівського окружного суду по карному відділу в складі: головуючого Бермана, членів Фесенка і Петровського в присутності секретаря Березницької, з участю прокурора Гампера, розглянула на закритому судовому засіданні справу по обвинуваченню:

1. Гр. Труфанова Якова Петровича, 25 років, походив із селян с. Парасковіївки Аннівської сільради Гришинського району Артемівського округу, який працює з 1927 р. на Червоноармійському руднику вибійником і має разом з батьком 17 дес. землі, жонатого, з нижчою освітою, українця, безпартійного, несудимого, члена спілки гірників;

2. Перепечаєнка Павла Івановича, 50 років, нині заможного середняка, який до революції мав з братами 110 дес. власної землі, експлуатував 5 наймитів, колишнього дяка, українця, хлібороба, жонатого, несудимого, з нижчою освітою, майно якого продано весною 1929 р. за невиконання весняної хлібозаготівлі, живе у с. Парасковіївка Аннівської сільради Гришинського району Артемівського округу;

3. Перепечаєнка Леонтія Івановича, 60 років, українця, жонатого, який займався сільським господарством. До революції з братами мав 110 дес. власної землі, експлуатував 5 наймитів, тепер заможного середняка, майно якого продано за злісне невиконання хлібозаготівлі весною 1929 р., несудимого, грамотного.

В тому, що брати Перепечаєнки Іван ** і Леонтій, будучи незадоволеними заходами радянської влади в галузі хлібозаготівлі, підпоїли Труфанова Якова з метою здійснення терористичного акту над представниками радянської влади на селі, тобто у злочині, передбаченому ст. 54—8 КК УСРР.

Надзвичайна сесія, розглянувши матеріал попереднього слідства, допиту обвинувачених, заслухавши висновок прокурора, встановила, що Перепечаєнко Павло Іванович, Перепечаєнко Леонтій Іванович були незадоволеними заходами радянської влади, зважаючи на те, що в них обох весною 1929 р. описали і продали майно, як злісних нездавачів хлібних лишків, 26 жовтня 1929 р. Перепечаєнко Леонтій Іванович підпоїв односільчанина Труфанова Якова Петровича з метою здійснення останнім терористичного акту над працівниками сільради. Труфанов, підпоєний Перепечаєнко Леонтієм, з'явившись 26 жовтня 1929 р. у сільраду, побив секретаря сільради Т. Терещенка,

* Продовження. Початок див.: УІЖ.— 1992.— № 3.

** У тексті помилка, слід читати Павло.

а також представника робітничої бригади Висоцького. Під час побиття представників влади Труфанов вигукував: «Гадів — комуністів перевішаю. Ви грабуєте селян, забираєте хліб і майно. Я вам покажу як грабувати». В цей час у сільраді був присутній Перепечаєнко Павло Іванович, який, користуючись тим, що в сільраді зібралися селяни, почав підбурювати їх, говорячи: «Що ви знущаєтеся над п'яним, навіщо ви його берете? Ми самі його заберемо додому, досить, що ви нас пограбували». І тоді Труфанова заарештували й почали виводити із сільради. Перепечаєнко Павло серед селян вигукував: «Навіщо знущаться над людиною, яка правду каже» і т. д. Беручи до уваги все вищевикладене, надзвичайна сесія вважає пред'явлене обвинувачення всім трьом звинуваченим досить доказовим, що передбачено ст. 54—8 КК УСРР. Керуючись 7 ст. КК і [ст.] 297 КПК *, приговорила: Труфанова Якова Петровича, 25 років, Перепечаєнка Павла Івановича, 50 років, Перепечаєнка Леонтія Івановича, 60 років, на підставі ст. 54—8 КК із санкцією ст. 54—2 КК піддати позбавленню волі із суворою ізоляцією **строком по вісім років** кожного з конфіскацією всього особистого їх майна. На підставі 32 ст. КК позбавити їх, всіх трьох, громадянських прав по пунктах А, Б і В 29 ст. КК строком **по п'ять років** кожного. На підставі 33 ст. КК визнати всіх трьох засуджених соціально небезпечними для даної місцевості й після відбуття покарання виселити за межі Артемівського, Сталінського і Луганського округів строком **на три роки** кожного. На основі 27 ст. КК зарахувати засудженим попереднє ув'язнення: Труфанову Якову й Перепечаєнку Павлу з 26 жовтня 1929 р. і Перепечаєнку Леонтію з 29 листопада 1929 р. Запобіжним заходом щодо всіх засуджених обрати — утримання під вартою. Судові витрати по справі віднести за рахунок республіки. Вирок може бути оскаржений у Верхсуд через окрпрокурора в 48-годинний строк з часу його оголошення.

Вирок винесений 12 січня 1930 р. у м. Артемівську о 14 год. 30 хв. **

(БЕРМАН, ПЕТРОВСЬКИЙ, ФЕСЕНКО)

Вірно: секретар (підпис)

ЦДАЖР України, ф. 24, оп. 13, спр. 68, арк. 67.

Засвідчена копія.

* Карно-процесуальний кодекс.

** Кримінально-касаційна колегія Верховного суду УСРР 20 березня 1930 р., розглянувши касаційні скарги засуджених, скоротила термін позбавлення волі Труфанову до 5 років, а братам Перепечаєнкам вирок залишила в силі.

Док. № 9

З інформаційного бюлетеня Наркомзему УСРР про розкуркулення та опір селян у ході суцільної колективізації

січень— лютий 1930 р.

29 січня 1930 р. ...Розкуркулювання на Україні вже почалося. І перший найрішучіший крок в цьому зробило Криворіжжя. Тут протягом декількох днів цілком провели розкуркулювання глитая. На глитая наступало все трудове селянство. Розкуркулювання, що організаторами його були сільради та комнезами, проводили на базі якнайширшої масовості. Загальні збори бідноти, незаможників, середняків та жінок, вітаючи суцільну колективізацію, виносили постанови про одбирання у глитаїв всіх засобів виробництва. Після цього накреслюва-

ли певний день та годину розкуркулювання і розподіляли актив бідняків та середняків по кутках і кварталах, де містяться глитайські господарства. В зазначений термін актив приходив до глитая і описував все його майно. Це майно негайно ж збиралося, бралося на облік та передавалося до усуспільненого фонду колективів. Тим часом на селі проходили безперервні зібрання й тривав запис до колективів. Треба підкреслити, що розкуркулювання викликало таке піднесення серед трудящого селянства, що подекуди протягом 2-х днів % усуспільнених господарств збільшився в 5 разів.

На Полтавщині трудове селянство Залінійного ухвалило негайно відібрати майно від 18 глитаїв та виселити їх за межі України. Постанову про виселення 23-х глитаїв ухвалили також незаможники села Руський Орчик.

На Одещині збори бідняків і середняків багатьох сіл Червоноповстанського р-ну ухвалили, у відповідь на розбазарювання глитаями насіння, виселити їх з території району та конфіскувати їхнє майно. В селі Біляївка трудове селянство ухвалило конфіскувати будинки і реманент 5 глитаїв, що систематично підривали роботу колгоспів. В селі Червоний Маяк біднота і колишні червоні партизани розкуркулили 5 глитайських господарств. Такі ж відомості надходять і з інших районів Одещини.

13 лютого 1930 р. ...Переходячи на рейки колективного господарювання, трудове селянство рішуче наступає на глитая, категорично вимагаючи остаточного знищення його як класу. Про це щоденно повідомляють з різних сіл, районів та округів України, що переходять на суцільну колективізацію. На Сумщині за останні 3 дні лютого колективізовані наймити, біднота та середняцтво, в кількох тільки селах ухвалили виселити за межі округи 64 глитаї. Щодня надходять відомості про перехід цілих сіл на суцільну колективізацію та про постанови цих сіл конфіскувати майно глитаїв і виселити їх за межі округи. Село Іскорость на Коростенщині, перейшовши на суцільну колективізацію, ухвалило виселити 30 глитаїв, а їхні господарства забрати до колгоспу. В Березівському р-ні на Одещині розкуркулили 350 глитайських господарств. Конфіскували у них майно і передали його колгоспам майже на 135 тис. крб., але ще й досі багато глитаїв в цьому р-ні не виселено з конфіскованих будинків. Те ж спостерігається і в Овідіопольському районі, де у Каламійській сільраді розкуркулили 9 глитаїв, але насіння в них не конфіскували і залишили їм реманент.

Але треба зазначити, що подекуди спостерігається абсолютно неприпустиме перекручування партійних директив щодо розкуркулювання. Деякі місцеві організації забувають про те, що розкуркулювати треба тільки в процесі самої колективізації, тільки за умов масової організації наймитства, бідноти і середняцтва. Забуваючи цю чітку установку партії, подекуди [на] місцях намагаються підміняти масовий рух трудового селянства недозволеним адмініструванням. Чим же інакше можна пояснити ті випадки прикрого перекручування лінії щодо розкуркулення, які трапилися, зокрема, на Артемівщині. До неколективізованого села Васильївка в Артемівському районі приїхала робітнича бригада з заводу «Перемога праці». По її приїзді вирішили негайно почати розкуркулення. На зборах це питання розв'язали в присутності самих глитаїв. Ухвалено таке: коли якого розкуркулювати не слід, то його треба оштрафувати на 300 крб., причому штрафувати на 3-ю позику індустріалізації. До списку включали й окремих середняків. Ще неприпустиміше поставилися до цього у селі Луганському. Село велике — 1430 дворів. На закритих зборах КНС, бідноти та червоних партизанів, де були присутні 200 чоловік, порушили питання про колективізацію і розкуркулення. На зборах записалися до колгоспу тільки 70 селян. Проте ухвалили негайно розпочати розкуркулення і другого ж дня зранку вже розкуркулили 29 господарств, серед

них такі, що їх ніяк не можна вважати глитайськими. Треба зазначити, що місцевий партосередок швидко визнав авантюризм таких дій. Бюро окружного парткомітету передало справи комуністів, винних у цих подіях, до контрольної комісії.

Спостерігаються також випадки, коли низові організації по-примиренському ставляться до глитаїв. Так, на Мелітопольщині в Догмарівській сільраді, де розкуркулили 18 глитаїв і за вимогами бідноти мали виселити 9 злісних глитаїв за межі округи, вони знайшли захисників в особі голови сільради Войнарівського і секретаря сільради Косинського. Ці глитайські поплічники на пленумі сільради поставили питання так: «Розкуркулили і досить, а виселяти нічого. Це недоцільно».

У Новому Бузі на Миколаївщині глитаї так вміли використати для своєї мети секретаря сільради Лихолата, що він споював бідноту, і під п'яну руку збирав підписи, що «такий-то глитай чесний, його не треба розкуркулювати». Лихолата заарештовано.

На Миколаївщині трапилися поодинокі випадки, коли до списків тих господарств, які мали розкуркулити, включали і середняків. Так трапилося в селі Володимирівці. Тут під час зборів ухвалили розкуркулити 76 господарств, серед них багато середняцьких. Пристрасті розпалилися. До списку додали ще 35 чоловік, до яких записали і вчителів, що мають господарства, середняків, тощо. Звичайно, таких списків не затвердили навіть самі збори. В селі Ново-Юр'ївка скликали закриті збори бідноти, а потім пленум сільради. Отже, обійшли середняка. Голова КНС, коли його запитали про це, відповів: «Нам середняк непотрібний, бо він може піти за куркулем».

Клас, що вмирає, всіма засобами намагається врятувати, що можна, йде на все, щоб залякувати бідноту і середняцтво, відштовхнути їх від переходу на колективістичні рейки господарювання. Не припиняється глитайський терор. Цими днями на Богодухівщині глитаї в лісі напали на селянку-активістку Панченко і намагалися її задушити. В селі Сморщинах на Шепетівщині глитай Камінський підпалив хату голови сільради і під час пожежі стріляв, не даючи гасити. Особливо визначається глитайськими виступами Новобузький р-н на Миколаївщині. Тут за короткий час зареєстровано 15 підпалів, кілька замахів на представників влади тощо. В селі Шаманівці на Одещині глитаї підпалили будинок колишнього дідича, де тепер міститься управа СОЗу, намагалися також знищити колгоспну стайню.

Але глитай бачить, що терором він бідноту та середняка не залякає. У відповідь на глитайський терор бідняцько-середняцькі маси села усюди ухвалюють постанови про негайне розкуркулення та відібрання у глитаїв їхнього майна для колгоспів та про виселення їх за межі села, округи і навіть України.

Отже, глитайня вдається до різних маневрів, особливо широко використовуючи провокацію з єдиною метою — відштовхнути бідняка і середняка від колективу. Ось чому на Кам'янеччині, наприклад, глитаї переодягаються на жебраків, ходять по селах, просячи милостиню, і в той же час ширять всілякі наклепи на колективи. Ось чому в Новобузькому р-ні глитайня перша цілими пачками вступала до СОЗів, здаючи все майно, але потім пачками ж виходила з колгоспів, тягнучи за собою середняків. В цьому ж районі в СОЗі ім. Ворошилова викрили навіть підпільні збори глитайні, де обговорювалися плани розкладу СОЗу. Ледве не зірвали глитаї суцільну колективізацію села Гвоздівка на Первомайщині. Тут внаслідок шаленої агітації глитаїв 120 бідняцьких господарств подали заяву про вихід із артілі. Але глитаям не пощастило. До колгоспу прибули на постійну роботу робітники з Донбасу, які негайно ж зібрали селянство і нещадно викрили перед ним всі махінації глитаїв. Збори ухвалили розкуркулити та виселити глитаїв, а бідняки взяли назад свої заяви.

Подекуди, передбачаючи свою остаточну загибель, глитай намагається піти на «саморозкуркулення». Яскраві приклади в цьому дає Чернігівщина. Тут в Березнянському р-ні глитай Жук передав до колгоспу «Червоний Плугатар» свою пасіку з бджолами та приладдям і надіслав до редакції газети листа, де закликає «піти за його прикладом всіх пасічників р-ну». В селі Городищі глитаї добровільно віддали свою землю СОЗу з умовою, щоб їх прийняли до членів колгоспу.

На Дніпропетровщині в селі Петриківка глитаї, колишні жандарми та інші позбавленці з червоним прапором підійшли до приміщення, де відбувалися збори КНС і почали вимагати, щоб їм повернули виборчі права і прийняли до СОЗу. Але це крутійство глитаям не вдалося.

24 лютого 1930 р. ...Знищення глитайні як класу стає бойовим гаслом на колективізованому селі. З Ізюмщини, Бердичівщини, Миколаївщини, Криворіжжя та багатьох інших округ повідомляють, що села, переходячи на суцільну колективізацію, ухвалюють конфіскувати майно глитаїв, передати його до колгоспів, а самих глитаїв виселити за межі села, округи і навіть за межі України. Ось, приміром, на Куп'янщині збори колгоспників, бідноти і середняків села Сватова заявили: «Ми переходимо на суцільну колективізацію. Але глитаї стали нам на перешкоді. Тому ми ухвалюємо негайно розкуркулити всіх глитаїв, а їхнє майно передати колгоспові». Тут таки на зборах записалося 35 добровольців, що взялися виконати цей наказ та пильнувати, щоб глитаї тим часом не розбазарили свого майна.

Але при розкуркулюванні на місцях подекуди припускають грубі перекручування. Іноді роблять неприпустимі помилки. Приміром, в селі Безугляках на Білоцерківщині призначили до розкуркулювання 21 господарство. А коли перевірили, то виявилося, що 20 з них — середняцькі. На Луганщині Новомиколаївська сільрада внесла до списку глитаїв колишнього червоного партизана. В ряді місць це робили, безперечно, під впливом глитая, що з усіх сил намагався, щоб до списків потрапили середняки. Ось на Конотопщині вдалося через своїх агентів добитися, що в селі Корюківці до глитайні віднесли багато середняків.

Вживають ще подекуди адміністративних методів щодо розкуркулювання, не організуючи навколо цього маси, забувають про головну директиву партії — «колективізуючись — розкуркулювати».

Чим же інакше пояснити, що в селі Тютюнниці на Конотопщині, де масової колективізації нема, а організовано тільки ініціативну групу, почали розкуркулювання, причому записували на розкуркулення середняків. В селі Успінці тієї ж округи ні разу не обговорювали на зборах бідняків і середняків цю важливу справу. Почали розкуркулювати адміністративним методом, причому і тут розкуркулювали навіть таких середняків, що платять податку по 7—16 крб. В комісіях, що розкуркулювали, брали участь колишні бандити і самогонщики.

На Миколаївщині були випадки, коли розкуркулювання проводили вночі, без належної організованості. Доходило до головотяпства. Приміром, в одного глитая знайшли 5000 крб. радянськими грішми і багато романівських і керенок. Останні «заарештували» і відібрали, а 5000 крб. радянськими грішми глитаєві повернули назад.

На Київщині в селі Мала Березанка сільрада доручила проводити розкуркулювання тільки одній людині — старому партизанові. Бідняки, наймитство і середняки стояли осторонь. Отже, цей колишній партизан фактично перетворився в так би мовити «завідуючого класовою боротьбою на селі». В Грушівській сільраді на Криворіжжі брав участь у розкуркулюванні злісний глитай, що його грушівська біднота давно домагається виключити з СОЗу. Але з ним нічого робити не можна, бо він в пошані у голови сільради.

Глитай йде на різні маневри, щоб врятуватися. Дуже характерно в цьому своєрідне «змагання», що спробують почати глитаї на Чернігівщині: «Я здаю артілі ім. Шевченка молотарку з приводом і закликаю всіх глитаїв Чернігівщини піти за моїм прикладом». Такого листа одержала редакція «Червоного стяга» від одного глитая з села Локнистого. «Коли мене не відштовхуватимуть від громадських організацій, я і моя сім'я вступимо до колективу. Я і мої сини не будуть небезпечні. Обіцяю це своїм чесним життям». Так пише глитай Немерцов до редакції Старобільської газети «Червоний хлібороб».

Глитай намагається йти на «саморозкуркулення» і подекуди, скориставшись з несвідомості місцевих організацій, робить це успішно для себе. Ось, приміром, на Дніпропетровщині в селі Мусієнкові Котівського р-ну глитаї, передчуваючи, що прийшов їх останній час, ухвалили «подарувати» СОЗові 2 вітряки і СТВ — 3 вітряки. А місцеві організації замість викрити глитайські махінації, навіть зраділи і подякували глитаям.

Розкуркулений глитай пролазить до виробництва, цілком зрозуміло, з єдиною метою — проводити і там свою шкідницьку роботу. Ось, приміром, на Миколаївщині глитаї пролізли до ремонтних майстерень машинно-тракторних станцій, до лав трактористів. І не дивно, що цими днями в Баштанці виявили групу в 5 чол., які в гарячий час ремонту тракторів оголосили страйк в майстерні.

ЦДАЖР України, ф. 27, оп. 11, спр. 1557, арк. 41, 75—79, 87.

Склографіч. прим.

Док. № 10

Постанова ЦВК і РНК СРСР про ліквідацію оренди землі і боротьбу із заможним селянством

1 лютого 1930 р.

«Про заходи по зміцненню соціалістичної перебудови сільського господарства у районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркульством».

З метою забезпечення найсприятливіших умов для соціалістичної перебудови сільського господарства, Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів Союзу РСР постановляють:

1. Відмінити в районах суцільної колективізації дію закону про дозвіл оренди землі і про застосування найманої праці в одноосібних селянських господарствах (VII і VIII розділи загальних засад землекористування та землеустрою).

Винятки з цього правила щодо середняцьких господарств регулюються районними виконавчими комітетами під керівництвом і контролем окружних виконавчих комітетів.

2. Надати крайовим (обласним) виконавчим комітетам і урядам автономних республік право застосовувати в цих районах всі необхідні заходи боротьби з куркульством аж до повної конфіскації майна куркулів і виселення їх за межі окремих районів і країв (областей).

Конфісковане майно куркульських господарств, за винятком тієї частини, що йде в погашення належних з куркулів зобов'язань (боргів) державним і кооперативним органам, має передаватися в неподільні фонди колгоспів як внесок бідняків, батраків, які вступають у колгосп.

3. Запропонувати урядам союзних республік у розвиток даної постанови дати необхідні вказівки крайовим (обласним) виконавчим комітетам і урядам автономних республік.

Голова ЦВК Союзу РСР *М. КАЛІНІН*
Голова РНК Союзу РСР *О. І. РИКОВ*
Секретар ЦВК Союзу РСР *А. ЄНУКІДЗЕ*

Москва — Кремль
1 лютого 1930 р.

Розпубліковано в № 32 «Известий» ЦВК Союзу РСР і ВЦВК від 2 лютого 1930 р. ЗЗ СРСР.— 1930.— № 9.— Відділ 1.— Ст. 105.

Док. № 11

Із заяви хлібороба К. Я. Антощенка з с. Корсун Артемівського округу до ВУЦВКу про незаконність розкуркулення й позбавлення прав *

6 лютого 1930 р.**

У ВУЦВК

від червоного партизана, гр. с. Корсуна Артемівського округу К. Я. Антощенка

...У 1929 р. я займався хліборобством, маючи 4 га посівної землі, 2 коняки, 1 корову. Після обмолоту хліба мною було вивезено 43 пуди хліба на зсиппункт добровільно у серпні місяці. 8 грудня 1929 р. Корсунська сільрада надіслала мені повідомлення про додаткове вивезення 100 пудів хлібних культур і 25 пудів соняшникового насіння, якого я не сіяв. Строк виконання — 1 день. 9 грудня мною було вивезено 105 пудів хлібних культур, а насіння не вивіз. Замість насіння я запропонував хлібні культури у подвійному розмірі, в чому мені було відмовлено. Після цього конфіскували майно, продали будинок, забрали с/г інвентар, увесь хліб і викинули мене і мою сім'ю на вулицю. Після конфіскації я подав заяву про зняття з мене земельного наділу. Корсунська сільрада 27 грудня надіслала мені повідомлення про засівання землі, але чим її засівати, якщо все конфісковано? 30 грудня я одержав нове повідомлення, де пропонується мені і моїй дружині внести у фонд ліквідації неписьменних 180 крб.

У період з 1923 р. по 1929 р. я перебував на службі, не маючи найманої праці, про що підтверджує акт обстеження Корсунської сільради від 20.VIII.1929 р. Незважаючи на це, мене зарахували до куркулів і позбавили права голосу. Я оскаржився в Артемівський окрвиконком і окрпрокуратуру, де мені було відмовлено в моєму проханні.

Всі партизани при радянській владі користуються привілеями і пільгами, мені ж цих пільг не лише не надають, а навіть позбавили найнеобхіднішого — це права на громадянство, тобто права голосу, без будь-яких на це підстав. У 1921—1928 рр. я не був позбавленцем, а тепер позбавили, не надаючи можливості де-небудь працювати, викинувши сім'ю на вулицю, яка складається з 5 чол.— дружини, 2 дітей (старшій дівчинці 4 роки, а молодшій — 6 місяців) і матері-бабусі, 65 років.

Прошу розібрати мою справу, відновити мої права й розпорядитися повернути конфісковане майно. Вважаю, що конфіскація прове-

* Опущено текст з описом життя за 1917—1928 рр., й праці на виробництві.
** Дата подання заяви на особистому прийомі у ВУЦВКу.

дена незаконно. На підтвердження вищенаведеного додаю при цьому документи про мою службу в Червоній Армії і про службу в громадських організаціях *.

К. АНТОЩЕНКО

ЦДАЖР України, ф. 1, оп. 6, спр. 178, арк. 188. Оригінал. Рукопис.

Док. № 12

Заява селянина Й. Й. Безпалька до ВУЦВКу проти рішення Оріхівської селищної Ради на Дніпропетровщині про його висилку на Соловки як сина куркуля

14 лютого 1930 р.**

У Центральний виконавчий комітет
гр.-на сел. Оріхове,
1-й Покровській частині
Йосипа Йосиповича Безпалька

Заява

Я, відповідно [до] постанови Оріхівської селищної Ради, підлягаю висиланню на Соловки, як син колишнього куркуля-батька. До революції мені було 16 років, я ще не мав розуміння дорослої людини про право власності та про експлуатацію людини людиною. З 1922 р. по 1929 р. обкладався нормальним сільськогосподарським податком, жив самостійно й не позбавлявся виборчих прав. І лише в 1929 р. до мого сільськогосподарського податку було добавлено 50%, а всього заплатив 97 крб. Таким чином, ця цифра й обставини справи свідчать про те, що у мене не куркульське господарство, і що я старої куркульської ідеології по своїй молодості ще не міг засвоїти, а засвоїв зовсім нову течію трудового народу, якої я і дотримуюся протягом 12 років.

Ніколи я не виступав проти заходів радянської влади, не був судимим і до цього часу не визнавався ворожим елементом радянської влади. Якщо мій батько вважається експлуататором, то я за це не повинен нести кару, бо я особисто не був експлуататором і нічого спільного з ним не маю. А тому прошу Центральний виконавчий комітет звернути особливу свою увагу на неправильне моє висилання на Соловки.

Прохач *Й. БЕЗПАЛЬКО*

ЦДАЖР України, ф. 1, оп. 6, спр. 179, арк. 356. Оригінал. Рукопис.

---

* В архівній справі цих документів немає. У перегляді обставин розкуркулення К. Антощенку було відмовлено. На його заяві є резолюція «трійки»: «Беручи до уваги, що справу вже було перевірено ОВК та РВК (у прохача на руках є заява з резолюцією секретаря ОВК від 17.XI. 1929 р.) та окрпрокуратури, яка листом № 112/87 від 28.1. 1930 р. оповістила прохача про безпідставність його скарг (лист на руках у прохача) — в проханні про перегляд справи відмовити. 6.II. 1930 р.» Того ж дня приймальня ВУЦВК офіційно повідомила селянину про негативне рішення «трійки» на його домашню адресу.

** Дата одержання заяви у приймальні ВУЦВК.

Док. № 13

З інформаційного листа інспектора Наркомзему УСРР М. Сукача про розкуркулення й привласнення майна селян у Шевченківському окрузі

19 лютого 1930 р.

До посівтрійки при НКЗ УСРР тов. Волошинову

...Ліквідація куркуля як класу в окрузі почалася ще в двадцятих числах січня. Розкуркулено вже 4236 господарств, що складає приблизно 50% до всіх куркульських господарств, відносно яких винесені постанови сільських зборів бідноти та середняків про розкуркулення. Біднота та середняцтво виявили велику політичну свідомість та активність в справі майнового та політичного роззброєння куркуля, рішуче й дружно приймали постанови, а також забирали від куркулів до усуспільненого фонду колгоспів засоби виробництва з куркульських господарств.

Треба разом з тим зазначити, що справа розкуркулення на Шевченківщині в окремих районах і селах мала багато перекручувань директив центру. Головнішим з перекручувань треба відмітити моменти голого адміністрування, а також те, що розкуркуленням зачеплено середняка. Наведу дещо про те, як проводилось розкуркулення в Іраклїївському районі. 20 січня на райпартзборах була висловлена установка, що слід негайно приступити до роззброєння куркуля. Того ж числа голова сільради с. Іраклїївка т. Мацак негайно скликав засідання сільради з 3-х чоловік і прийняли постанову приступити до розкуркулення. Слідом за засіданням президії сільради були скликані збори КНС та активу в кількості 53 осіб. На останніх підтверджено постанову сільради і вирішено зараз же взятися до роботи (в селі 1507 виборців). Годин в 11 вечора актив, озброївшись мисливськими рушницями, а також притягнувши чоловік зо два червоноармійців, попрямував до куркульських дворів і почав розкуркулювання, забираючи не лише засоби виробництва, а й різні дрібні хатні речі: подушки, коврики, залізні ложки, часи-будильники, куски мила і т. ін. Всіх було намічено розкуркулити за ніч 24 господарства, але коли дійшли до 9-го господарства, то голова сільради вже вибув із строю: його куркулі побили, вибили зуби. Цей випадок примусив припинити роботу, а на слідуючий день районові організації звернули увагу на ці хиби і послали попередження в другі села, хоча і в других селах встигнули наробити не кращого. В селі Крутьках комісія по розкуркулюванню забарахолилась, поприв'ласнювала розкуркулені речі, навіть голова комісії, член партії з райцентру Мацієвич взяв собі 7 вироблених овчин на кожух. Було проведено трус, забарахолені речі, знайдені у членів комісії по квартирах, відібрані, а комісію заарештовано. В цьому ж районі розкуркулено багато середняків. В Чорнобаївському районі розкуркулено 28 середняків. Взагалі в справі розкуркулення кожний район перекручував по-своєму. Ця справа зараз вивчається і вживається заходів до попередження всіх недоліків в дальнішій роботі по закінченню розкуркулення.

Зараз я перебуваю у Канівському районі, звідки і пишу цього листа. З Канева переїду ще в один-два райони, а потім, поінформувавши округову організацію про наслідки роботи, повернуся до Харкова.

Інспектор *СУКАЧ*

19 лютого 1930 р.

м. Канів

ЦДАЖР України, ф. 27, оп. 15, спр. 507, арк. 14—18. Оригінал.

Док. № 14

Інформаційний лист керівництва Криворізької окружної контрольної комісії (ОКК) до ЦКК КП(б)У про колективізацію та розкуркулення селян в окрузі *

22 лютого 1930 р.

Цілком таємно

Хлібозаготівельна кампанія цього року в округу пройшла під знаком рішучої боротьби з капіталістичним елементом. Мобілізація мас на перехід до соціалістичного ведення господарства, мобілізація членів партії на хлібозаготівлі допомогли ще більше оживити роботу осередків, зміцнити боєздатність організації, а разом взяте, включаючи сюди і чистку партії й чистку апарату, що проводилася під знаком боротьби з опортунізмом, косністю і бюрократизмом, перекрученнями, дало такі результати: а) 100% виконання плану хлібозаготівлі; б) колективізовано 98% господарств; в) усуспільнення 97% площі і 98% тяглової сили і, нарешті, усуспільнення на 100,3% посівного зерна на весняну посівну кампанію (по пшениці — 80%). Зазначені відомості по посівматеріалу наводяться на 20 лютого.

Бурхливе зростання колективізації в округу поставило питання про ліквідацію куркуля як класу. Виступи Сталіна на конференції марксистів-аграрників і передові статті газети «Правда» і т. д. нами враховані й ОКК розгорнула широку масову роботу (конференції селян, інтелігенції по районах, молоді, а потім і окружні конференції) по підготовці мас до розкуркулення. ОКК брала активну участь як у хлібозаготівлі, посівкампанії, так і в роботі по розкуркуленню. Більша половина працівників КК керувала на місцях розкуркуленням, я також був у районі і розкуркулював.

Результати розкуркулення такі: а) 40 тис. чол. робітників, батраків, бідноти і середняків брали участь у розкуркуленні. Лише одиниці знайшлися з партійців, які ухилялися від розкуркулення або проповідували, що слід пообережніше, мовляв, залишайте і по корівці і по конячці.

б) Куркуль, побачивши, що наступає маса, не смів опиратися. Він, скрегочучи зубами, мовчав, було тільки 3—4 випадки опору (не пускав у двір, закрив хату і спроба завдати побоїв бригаді).

в) Розкуркулено по округу 4000 господарств, або 3,7%, тобто 95% куркулів-експертників.

г) За приблизними підрахунками, конфісковано 4000 коней і стільки ж корів, близько 4000 хат і майже 5000 різних інших будівель. Понад 125 000 пудів зерна (це після хлібозаготівлі), тисяч 15 різних с/г машин, близько 3000 овець, понад 1000 свиней, тисяч 25—30 грошей та облігацій і різного іншого майна. В окремих куркулів знаходили по 150 пар нижньої білизни, по 10—12 пудів сала, по 3—5 пудів коров'ячого масла, по 1000 метрів мануфактури. Основна маса передана в колективи. Близько 300 корів передано молочним фермам, гроші — на трактори. Батрак і бідняк безбоязно вселявся у куркульську хату.

---

* Цей документ є типовим для апаратників тих часів при висвітленні становища на місцях і викликає подвійне ставлення. З одного боку, не розраховане на стороннє око завдяки грифу «секретно», повідомлення автора досить відверто подає діяльність місцевої влади як «досягнення» у виконанні директив по колективізації і розкуркуленню. У той же час — вражає беззаконня, свавілля й пряме грабіжництво селян з привласненням чужого добра, на що звернула увагу при інспекції цього та інших округів інформаційна група ЦКК КП(б)У (див. док. № 15). Подібні документи вимагають критичної оцінки їх змісту з точки зору об'єктивності відтворення дійсності на селі.

д) Середняк, звільняючись з-під впливу куркуля, швидше пішов у колектив. Так, до розкуркулення було близько 40% дворів об'єднано, після розкуркулення відразу ж, через 5—10 днів, ми добилися колективізації 79%, припинилося розбазарювання худоби.

На днях я брав участь у районі в проведенні зборів бідноти і СОЗів — про виселення куркуля. Підкреслюю, що побоювання декого про те, що біднота і созівці не будуть активні при обговоренні про виселення, провалилося, настрій краще за все визначити такими 2 моментами:

1) по Широківському району (де я був) з 8000 учасників на зборах голосували проти виселення лише 3 чол., та й то проти окремих кандидатур; 2) до списку, наміченого в районі в 150 чол., актив намітив 20 чол., а на зборах бідноти і созівців, якщо враховувати й зміни, то близько 70 чол. (змінили чоловік 20 по району: по старості, вдів і т. д.) Настрій такий: «Геть їх, щоб вони нам не заважали»!

Були окремі викривлення під час розкуркулення, подекуди зачепили середняка, дана директива про виправлення. По Божедарівці я сам перевіряв, як підійшли до розкуркулення, і там господарств 10—15 зразу відновили. По Широківському району також 5—6 господарств відновили.

У Софіївському районі по Авдотіївській сільраді голова сільради, секретар сільради і ряд бідняків вирішили додатково порозкуркулити і 15—19 лютого 1930 р. пішли вночі до ряду середняків і навіть бідняків, почали розкуркулювати, причому до опису заносилися тільки громіздкі речі, всі цінні — гроші, цінності й облігації забирали собі в кишеню. Дійшли до того, що одну батрачку роззули. Всі вони арештовані, 20 лютого виїжджав заст. голови ОВКу. Подекуди під час розкуркулення були спроби звести особисті рахунки, але цьому давалася відсіч.

Зараз іде підготовка до виселення куркулів, більша частина працівників ОКК братиме участь у висилці (розпочнеться 23—26 числа).

ОКК у цей час зосередила максимум уваги на перевірці директив до весняної посівкампанії. Перевірено: 1) засипку зерна; 2) очищення; 3) просування машин; 4) стан майстерень; 5) хід контрактації.

Зараз працює бригада над застосуванням у колгоспах форм звітності й обліку. На периферію мобілізовано 200 бухгалтерів. Бригада РСІ встановила, що подані форми з центру надто громіздкі, розраховані на середньокваліфікованого працівника, крім того, не відбивають процесів праці і майже не враховують таких. Пророблені більш прості форми обліку і звітності. Прохання до вас, скликати при НК РСІ нараду чи на засіданні колегії НК РСІ заслухати нашу доповідь і розглянути форми. Далі чекати не можна, потрібно зараз же дати таку звітність, яка б могла бути заведена грамотними працівниками. За поданими формами з центру тільки для одного великого СОЗу потрібно 20 рахівників, наші ж форми зменшують до 5 чол. і більше, правильний облік буде.

Політичний настрій села задовільний. Нині приступили до виселення куркулів. Куркуль усима силами намагається завоювати на свій бік декого, але не вдається (докладно про виселення напишу після закінчення виселення). Куркулів багато втекло з місць проживання. В окремих місцях куркуль організовує повстанкоми. Так, наприклад, у П'ятихатському районі куркуль Перерва разом з колишнім керівником банди Карпенком втягнули в свою організацію близько 100 чол., причому куркулів — 10—15 чол., решта ж — бідняки і середняки. Характерно відзначити, що наради проводилися у члена партії Грищенка (с. Жовте). Багато учасників — це виключені з партії. Всі вони арештовані ДПУ. Грищенко нами виключений з партії. Факт підготовки до повстання весною ДПУ встановлений.

У Казанці куркульство продовжує вести агітацію, що їх Бурдино

під час хлібозаготівлі обібрав з хлібом і зараз немає на посів. Подекуди проводяться методи впливу через бригади на осіб, які не бажають вносити посівматеріал у СОЗ, витлумачити «бурдиновщиною» і зводять наклеп про те, що нібито проводиться збирання під силою репресій і т. д.

На виробництві політичний настрій можна характеризувати зростанням участі в соцзмаганні, за минулий квартал [число] учасників соцзмагання зросло на 28%, видобуток по руді виконано з перевищенням на 9%.

Але є куркульські прориви й на виробництві. Коли обговорювали на руднику [ім.] Чубаря питання про виселення куркулів, кілька робітників плакали, настрій підкуркульникам вдалося створити неприязний. Перша декада лютого дала різке зниження видобутку. На Мопрівському руднику на зборах робітників, коли робили доповідь про розкуркулення і про збір недоїмок з непманів, кілька робітників вимагали розкуркулення комуністів і спеціалістів. На Жовтневому руднику посилено проводиться агітація проти єдиноначальності та підриву авторитету господарників.

На «Комінтерні» (Марганець) на одній із шахт виявлено чоловік 50 серед робітників заможних і куркулів, які не один раз влаштовували волинку на руднику. Парторганізація і преса посилено ведуть роз'яснювальну роботу.

Про чистку партії завершуємо звіт, писати тут не буду, тільки скажу, що всі сили напружуємо, щоб закінчити звіт, але до строку зуміємо дати. Я вже сам також зайнявся складанням, думаю, що до 25 лютого закінчимо. Чистка апарату припинена нами до 1 березня 1930 р. Необхідно сказати, що в цей час за тих умов, у яких ми живемо в округу (всі сили на колективізацію, ліквідацію куркуля як класу і збір посівматеріалу), чистка плутається у ногах.

Проводимо велику роботу по обстеженню підготовки до будівництва. Закінчуються наради секції РСІ. Розгортаємо доповіді ОКК на виробництві. Не все встигаємо зробити своєчасно, так що, якщо з чимось запізнимося, не дуже лайте.

З ком. привітом *(ТРОЦЮК)*

22/II—30 р.

ЦДАЖР України, ф. 539, оп. 8, спр. 1329, арк. 104—106. Засвідчена копія.*

Док. № 15

Огляд інформгрупи ЦКК КП(б)У — НК РСІ про випадки покарання партійних і радянських керівників на місцях за зловживання владою під час колективізації та розкуркулення

5 квітня 1930 р.

Таємно

Артемівщина. Під час проведення колективізації та розкуркулення по селах Червоний Пахар та Луганське Петровського району з боку низки районових робітників були перекручення директив партії та зловживання, а саме: антисередняцькі перегини (розкуркулення окремих середняцьких господарств), розкрадання та привласнення відібраної домової рухомості куркулів, безгосподарне перехования сільгоспреманенту та ін.

* Документ засвідчений печаткою Криворізької окружної КК КП(б)У.— РСІ.

Президія ОКК, розглянувши це питання, ухвалила виключити з партії: голів Червонопахарської та Луганської сільрад, секретаря осередку села Червоний Пахар, 4-х членів робітничої бригади та двох інших партійців за перекручення директив партії та зловживання. Незалежно від цього справу розглядатимуть показовим судовим процесом. Президія ОКК запропонувала всім РПК в зв'язку з цими перекрученнями та постановою ОКК провести відповідну роботу по всіх осередках.

Кам'янеччина. ОКК влаштовує спеціальні виїзди партколегії для розслідування та розгляду справ партійців про перекручення ними директив партії (Китайгородський р-н). У Новосталінському районі за це виключено двох та одержали партстягнення 9 чол. Як сповіщає ОКК, дуже мляво поставлено роботу райсекцій РСІ, які не зуміли організувати масовий огляд та перевірку стану колективізації й підготовки до посівкампанії.

Коростенщина. В зв'язку з низкою викривлень класової лінії під час проведення колективізації знято з роботи 65 чол., 13 — заарештовано, 41 — притягнено до карної відповідальності, 17 — виключено з партії. За кволе керівництво роботою 5 РПК та 3 РВК оголошено догану. У Городницькому районі також знято з роботи керівну верхівку. Для розгляду цих справ ПК ОКК виїжджає до районів.

Криворіжжя. Якщо 22 лютого ОКК сповіщала про те, що «колективізовано 98% господарств, усуспільнено 97% площі та 98% тяглової сили», «бурхливе зростання колективізації в округу поставило питання про ліквідацію куркуля як класу», то вже 5.IV, ОКК примушена констатувати, що «антиколгоспним рухом охоплені тією чи іншою мірою всі райони», «у багатьох місцях біднота опинилася не на висоті становища», що «думаємо, що 50—60% колгоспів збережеться».

ОКК довелось скерувати всю увагу проти перекручень та невмілого запровадження директив партії в справі колективізації та розкуркулення. Майже всіх членів ОКК та інспекторів РСІ було відряджено до сільрайонів. Президія ОКК, обговоривши наслідки перевірки виконання директив партії у Божедарівському та Долинському районах, констатувала низку перекручень, неправильне тлумачення останніх партдиректив. Президія ОКК накреслила низку заходів, аби ознайомити широкі партмаси з останніми постановами ЦК про колективізацію та на основі цих постанов виправити припущені помилки та перекручування.

Могилів-Подільська округа. Спеціальні виїзні парттрійки ОКК розслідували та розглянули по 4-х районах низку справ про перекручення партійних директив. Так, наприклад, у Шаргородському районі ряд товаришів, що були уповноваженими від РПК та РВК, припустили низку перекручень, а саме: залякування та примушування селян (і бідняків) до вступу у колектив, примусове розповсюдження держпозик, заборонили відпуск краму з кооперації. Райземвідділ припустив неправильне перебільшене обкладання на землевпорядження, внаслідок цього стягнення грошей було розповсюджено й на бідняцьку частину села. Фракція РВК та РПК не реагували на ці явища та не повідомили про них округові організації.

Президія ОКК оголосила догану РПК та фракції РВК, виключила з партії 2-х уповноважених та голову Рибалівської сільради.

У Ямпільському районі зняття дзвонів було проведено без дозволу відповідних адмінорганів за ініціативою лише зав. АПВ РПК та члена пропгрупи КП(б)У т. Бояркіна. Збори з приводу зняття дзвонів проводились під великим натиском, кількість голосів було прибільшено, припустили арешт біднячок, що виступали проти. Ніякої глибокої масової роботи не було проведено.

Президія ОКК оголосила догану секретарю Ямпільського партосередку, зав. АПВ РПК, сувору догану т. Бояркіну та інші партстяг-

нення голові сільради, зав. РЗВ та секретарю РПК зі зняттям останнього з роботи.

З боку керівних робітників Барського р-ну припущені були перекручення, під час проведення розкуркулення. Так, під час опису куркульського майна з 289 господарств 45% припадало на середняцькі. Ніякої масової підготовчої роботи в зв'язку з колективізацією не проводилось, між тим лише за 7 днів було колективізовано 3841 господарство, такі «успіхи» району були через залякування, арешти та інші засоби натиску та адміністративного впливу. У с. Митки було оголошено: «Хто вороже ставиться до радвлади й не вступає до СОЗу, оголошуємо бойкот». Таким чином, «проти радянської влади» записували низку сіл (с. Киянівка, Кузьминці). Такі ж перекручення було припущено в зв'язку з кампанією мобілізації коштів (бойкот, незаконні обшуки, барахольство, «дележка» речей між членами партії тощо).

Президія ОКК оголосила догану РПК та фракції РВК, виключила з партії секретаря РПК, голову РВК та зав. РЗВ з притягненням їх до карної відповідальності. Усунено з посади та оголошено догану нач. раймілiції.

За невживання своєчасно заходів проти зловживань під час розкуркулення у Куриловецькому районі, президія ОКК ухвалила зняти з роботи секретаря РПК, оголосила догану фракції РВК та РПК, притягла 4-х партійців до відповідальності.

Разом за перекручування директив партії ОКК 4-х виключила з партії, 10 партійців знято з роботи, 10 — притягнено до карної відповідальності, 7 — дістали різні партстягнення.

По лінії ОРСІ * утворено обслідувательні групи з інспекторів РСІ, «легкої кінноти», членів КНС та членів секції РСІ для перевірки роботи місцевих організацій та розслідування справ про перекручення ними класової лінії (разом в цій роботі брало участь 185 чол.). Внаслідок цього РСІ передано до прокуратури низку справ на окремих співробітників «Плодовинсоюзу», РЗВ, споживтовариств тощо.

Одеська округа. ОКК завела спеціальний інститут уповноважених, які перевіряють по районах виконання директив партії в справі проведення колективізації, розкуркулення, засівкампанії тощо.

Постановою ОКК розпущено Спартаківський районовий парткомітет за припущення та несвоєчасне реагування на викривлення директив партії у районі. Низка членів партії, відряджених для проведення оргполітроботи на селі, вживали методи залякування, займались мародерством, крадіжками тощо. Всі вони (5 чол.) виключені з лав партії.

За перекручування партдиректив знято з відповідальної роботи 8 осіб, виключено 18, дістали партстягнення 31, заарештовано 6 та 10 притягнено до карної відповідальності.

Примітка: Зміст багатьох інформлистів ОКК ще занадто «інформаційний»: висвітлюють окремі факти, але дуже замало, а іноді зовсім не висвітлюють заходи, вжиті ОКК в зв'язку з перекрученням директив партії. Далі висвітлюють окремих персон, винних у цих перекрученнях, зовсім бракує інформації про те, як ОКК—РСІ виправляє помилки окремих парт. та радянських органів на селі, цілком відсутнє висвітлення роботи РСІ, її планової та взагалі обслідувательської роботи, зв'язаної з діяльністю окремих Рад та ін. установ в справі проведення директив партії на селі, не висвітлюють роботу секцій Рад на селі та їх роль в колгоспному рухові та ліквідації куркуля як класу.

Інформ. ЦКК КП(б)У

5.IV. 1930 р.

ЦДАЖР України, ф. 539, оп. 8, спр. 1329, арк. 132—133. Склограф. Копія.

* Окружна робітничо-селянська інспекція.

Док. № 16

З відомостей Білоцерківської окружної контрольної комісії до ЦКК КП(б)У про заходи до прискорення розкуркулення селян в окрузі в ході суцільної колективізації *

20 квітня 1930 р. **

Усуспільнення майна

Поруч з втягненням до колективу певної кількості господарств, готовлячись до весняної сівби, по всіх колгоспах проходило усуспільнення робочої худоби, реманенту та посівматеріалу. В кількісних покажчиках виконання цієї справи були досягнення, але в проведенні її по окремих селах мало місце грубе адміністрування, викривлення класового принципу, а подекуди робота по усуспільненню перетворювалась в справжнє барахольство і була за головний чинник до незадоволення селянства.

Відмічено випадки, що колгоспи відмовлялись приймати до усуспільнення коней старого віку, що в більшості перебуває у бідняцьких господарствах. В той же саме час окремим господарям дозволялось збувати свої добрі коні, а від них приймали які-небудь (села Соколівка, Вінницькі Стави).

Поголовне примусове стягнення насіння по всіх селах Гребінківського району проводилось з санкції голови РВК т. Щупиченка, причому, як правило, вживались обшуки насіння в коморах, на чердаках, в скринях і т. ін. Так, в с. Вінницькі Стави правління колгоспу, приступивши до виробки виробничого плану, прийшло до висновків, що не хватає 3 тис. пудів посівматеріалу. Це було доведено до відома району на нараді при РЗВ. На нараді зазначено, що посівматеріал мусить бути вишуканий на місці. Партійний осередок це питання поставив на обговорення загальних зборів членів колгоспів. Під час обговорення пропозицій хтось з зборів крикнув, що «треба піти по коморах». Це було підхвачено членами партосередку, й загальні збори мусили погодитись йти по коморах і забрати ярові культури. Після закінчення зборів було організовано бригади й дана директива піти по коморах і забрати все зерно. Вживали примусового відкривання комор тощо і забирали все зерно, яке було у господарстві. Під час проведення трусу по коморах деякі селяни, особливо ті, що посівматеріал уже здали, стали вивозити лишки на базар. Партосередок організував заграділовки, які ходили по селу вночі і затримували всіх, хто віз зерно. В конторі колгоспу селян відпускали, а коні, воза і зерно забирали.

В с. Перша Маріянівка усуспільнення посівматеріалу як членів колгоспу, так і індивідуальних господарств, проводилось в обов'язковому порядку. На господарства, що не бажали здати зерна до усуспільнення, складали акти й направляли до району для накладення штрафу. Райадмінвідділком було оштрафовано деякі чисто бідняцькі і також середняцькі господарства.

В с. Устимівці посівматеріал брався примусово, ходили по коморах і заставляли відкривати скрині, заглядали в піч. Була розкладка на їдців, що йшло врозріз класовій установці, бо коли бідняк багатосімейний — на нього більша контрольна цифра, фураж також розкла-

* Перевірку темпів розкуркулення на місцях проводили комісії, визначені для цієї мети Білоцерківською окружною контрольною комісією в 17 селах 3-х районів: Великополовецького, Володарського та Фастівського. Крім того, Фастівський та Володарський районні комітети партії призначили додаткові комісії для роботи в своїх районах. Як вони діяли, видно з документа. Свавільна конфіскація майна у колгоспників та одноосібників означала, по суті, як пряме, так і замасковане розкуркулення селян.

** Дата супровідного листа.

дався на кількість їдців. Такі ж самі випадки констатуються і в селах Вільшанська Новоселиця, Пологи, Соколівка та Тростинська Новоселиця.

Примусові заходи до усуспільнення насіння та фуражу відмічено і в селах Фастівського, Попільнянського, Рокитнянського, Великополовецького районів, причому у Фастівському районі в с. Зубарі обшук насіння проводився бригадирами по ночах.

У більшості з обслідуваних сіл Фастівського району траплялось, що, виконавши план збору посівматеріалу, давали другу рознарядку, що викликало обурення з боку селян (села Каменеве, Оленівка), причому в с. Оленівці другу рознарядку давали після того, як зібрали по 15 пудів на десятину. Окремі селяни цю непослідовність в рознарядці розглядали як домагання забрати у селян все зерно й стали потайки вивозити на ярмарки у Фастів та Васильків. Та в окремих селах Попільнянського району (Романівка) за обшуком насіння ходили бригади, після яких через деякий час посилались другі бригади, які замітали до останнього зерна. Наприклад, бригадир т. Деркач забрав у селянина горох з миски та декілька фунтів соняшникових зернят, що були залишені господаркою для посіву на грядці. Стромляли руки в діжки з капустою і т. ін.

Уповноважений РВК т. Жоров в справі усуспільнення худоби, реманенту і посівматеріалу давав таку категоричну установку: «Забрати все до зернятка, усуспільнити худобу і реманент в 24 години», а на запитання «на чому лишати у господарстві корів», відповів — «для корів покинути лушпайки».

В с. Мовчанівці Рокитнянського району колектив перетворився в адміністративний орган. Всі свої міроприємства проводив примусовим порядком: стягнення у не членів колгоспу посівматеріалу, сільгоспінвентаря, різного майна, будівельного матеріалу і т. ін., а саме:

а) Примусово забрали посівматеріал у 9-ти господарств, виключених з колгоспу і бойкотованих загальними зборами.

б) У не членів СОЗу Бевзи О. головою колгоспу без погодження було взято 25 пудів соломи і гроші не уплачені.

в) На всі будівельні матеріали був накладений опис, і їх використання членами колгоспу для своїх потреб було заборонено. У гр. Мовчана без погодження було забрано 63 дошки, які затим було використано для потреб колгоспу, але гроші за дошки не повернуто.

г) Для колгоспу у гр. Саєнка М. (не члена СОЗу) взято тим же головою колгоспу т. Андрієвим віз і 2 хури мішанки. Віз повернено, а за мішанку грошей не уплачено.

д) Колективом самовільно було зайнято помешкання у середняка (будинок Ульяненка), дружину і сина котрого заставляли убирати і опалювати помешкання. Грошей же за помешкання не платили.

У проведенні усуспільнення реманенту особливих непорозумінь не помічено, але як загальне явище, що викликало нарікання з боку селян — це безгосподарська схорона реманенту, який звозився в двір і стояв під дощем. Відмічено випадки примусового усуспільнення реманенту тих господарств, що не в колективі. Великі непорозуміння в роботі по усуспільненню на селах внесли різноманітні установки в кожному із районів і сіл щодо усуспільнення корів, свиней та птиці і наміри, зроблені в селах до усуспільнення цієї категорії худоби, потягнули за собою поголовний продаж по здешевленій ціні корів, забій молодняка, свиней і т. ін. Треба сказати, що в справі усуспільнення не було додержано директив про особливу ретельність і обережний підхід до оцінки худоби, реманенту, господарських будівель, аби не допустити надзвичайно низької оцінки майна, що могло б викликати незадоволення селян. В деяких селах (Оленівка) робили оцінку без погодження з господарем і йому такої не оголошували та не оголосили й до часу проведення обслідування (22 березня). В с. Біліївці, Во-

лодарського району для проведення усуспільнення худоби та реманенту ходила бригада в 20 чоловік, яка, зайшовши у двір до господаря, зараз же розбігалась по всіх закутках господарства — на чердак, в комору, хліви «в поісках» майна.

РОЗКУРКУЛЕННЯ

В проведенні цієї важливої політичної кампанії на місцях не було зважено тих труднощів, що з ними неминуче треба було стикнутися. На місцях окремі організації не досить приділяли уваги розгорненню масово-роз'яснюючої роботи серед батрацтва, бідноти і середняків по питанню ліквідації кулака як класу. Ставка бралася на темп у проведенні цієї роботи, не дивлячись на те, що за установки ОПК вимагалось широке розгорнення масово-роз'яснюючої роботи.

Добившись ухвали зборів бідноти (іноді під натиском) без попереднього роз'яснення про затвердження списків на висилку та розкуркулення, вважали, що все готово і більше немає чого робить.

Ось політзводка уповноваженого с. Королівки Фастівського району до Фастівської райтрійки: «Готово. Давайте розпорядження, куди отправлять». Це пише він 1 лютого, через 2 дні після виїзду його в село. Або т. Лоєв, член бюро РПК, 1 лютого пише: «Записано в список 47 чоловік, зараз поставили питання про позбавлення прав 20 чоловік, що досі їх не мали», а в той же день друга зводка: «Вже прав позбавлено» і т. д.

В частині сіл обговорення списків проводилось на вузькому активі, або лише на зборах бідноти, не втягнуто в обговорення колгоспників та середняцтва. Так в с. Мовчанівці з боку уповноваженого РВК т. Юдковської підготовча робота була поставлена надзвичайно кепсько. Питання розкуркулення обмірковували тільки на закритих зборах КНС, де було присутніх 30—35 чоловік. Тих, що запізнились на збори, не пустили, а коло дверей було поставлено варту з комсомольців. Внаслідок списки були складені невірно. Занесено бідноту. На загальних зборах села ці списки не обмірковувались. Коли ж голова КНС висловив думку, що списки складено невірно, то уповноважений т. Юдковська звинувачувала його в захисті кулаків. Складання і обговорення списків проходило походцем. В окремих селах уповноважені поплелись за занадто войовничим настроєм активу, внаслідок до списків занесено велику кількість господарств, в тому числі середняків та бідноту. При такій постановці питання мало місце проведення особистих рахунків з боку активу.

Поруч із розкуркуленням середняків та бідняків є випадки, [коли] пропущено господарства дійсно кулацькі. Так, в с. Біліївці розкулачили біднячку-вдову, що платить 5 крб. податку. Також в с. Михайлівці розкулачено бідняка, що платив податку 29 крб. і до революції мав 1,15 дес. В той же час не розкулачено господарство Вовка, що до революції мав 12 дес. землі і зараз платить податку 69 крб., та 2 господарства, що платять податку від 300 до 400 крб. В Лобачеві розкулачили попа. В цьому ж Володарському районі давали таку характеристику господарству, що намічалось до розкуркулення: «Політично негідний», співав «Ще не вмерла Україна» і т. д. (с. Березна).

В селі Малополовецькому занесено до списків 84 господарства. Боровій — 142, Великій Снітинці — 57, Каменеве — 41, Трилісах — 34. Мазепинцях — 25. Причому райтрійка в реагуванні на такий широкий охват господарств не проявила гнучкості. Наприклад, Фастівська райтрійка вислала представників в села для дачі зауважень по списках 9—12 лютого, тоді як в цей час в багатьох селах вже встигли розкуркулити й середняцькі господарства.

В окремих районах внаслідок одержаної установки (Фастів), а в других під впливом місцевого активу (Великополовецький район) від-

мовились від поглибленої роз'яснюючої роботи та перейшли безпосередньо до розкуркулення (Великополовецьке, Фастів, Володарка), в тому числі занесених до списків середняків. Внаслідок цього до затвердження списків по розкуркуленню в багатьох селах проведено фактичне розкуркулення середняків, що їх райвиконкомом із списків виключено. Наприклад, в с. Малополовецькому, одержавши для перегляду вдруге списка в бік зменшення, із 84 господарств, що занесено раніш, залишили 23, але в цей час вже було розкуркулено 40 господарств. В с. Мазепинцях в другий раз списки складено на 14, а фактично розкуркулено 19 господарств. В с. Дроздах перші списки були складені на 12 господарств, а розкуркулено 19. Такі само випадки відмічено по других районах — Володарському, де фактично розкулачено 200 господарств середняцьких, що їм повернуто майно при виїзді уповноваженого ОКК для проведення висилки I категорії *. У Фастівському районі ще й досі остаточно не затверджено списків на розкуркулення. Зараз розбирають анкети, які мають переглядатись у РВК. Певного обліку кого розкуркулити, скільки середняків поновлено в районі немає.

ПОРЯДОК ВИЛУЧЕННЯ МАЙНА ПРИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ, ФІНМІСЯЧНИКУ ТА РОЗКУРКУЛЕННІ

По всіх районах, що їх обслідувано, розкуркулення мало на меті не тільки позбавити куркуля засобів виробництва, а прагнули поголовного вилучення всього майна, включно до ложок, мисок, білизни тощо. Така постановка практикувалась широко й в Фастівському районі (села Кожанка, Триліси), де в одного господаря забрано 123 назви речей, в тому числі побиті горшки, пляшку, ложки і т. ін. У бідняка Свінтіцького забрали подушку, нитки й бутилку.

У Володарському районі відмічено, що в с. Березні [діяла] бригада по розкулачуванню, в яку входили господарі далеко заможніші ніж ті, що підлягали до розкулачення. Ця бригада робила буквальний погром в дворі. Били меблі, палили рухлядь і т. ін., буцімто для прикладу тим, що не вступили в колгосп. В тому ж селі в бригаду пролізли особи, які зводили особисті рахунки. Забирали для колгоспу старий реманент, а для кулаків лишали новий.

У Великополовецькому районі в селах Мазепинцях та Михайлівці у розкуркулених забрано все — аж до брудної білизни. В цих селах також приймав участь в розкуркуленні бувший жандарм, який керував одною з бригад, а в с. Дроздах у розкуркуленні приймав участь син розкулаченого місцевого кулака. Майже по всіх селах із обслідуваних районів відмічено, що не було введено суворої дисципліни щодо оформлення актами описів та передаточними актами-зобов'язаннями забираємого майна у кулаків. Відмічено випадки, що акти зовсім не складались у селах Михайлівці, Мазепинцях, Рубченках, Деміївці, що давало можливість в окремих селах розкуркулення перетворювати в барахольство.

Комісіями, що перевіряли на місцях, виявлено такі неприпустимі факти в справі усуспільнення: в с. Вінницькі Стави поруч із збиранням майна стались випадки забирання і ін. продуктів, як-от: сала та ін., по коморах ходили так до членів колгоспу, як і до тих селян, що не були в колгоспі.

В с. Вільшанська Новоселиця: усуспільнення посівматеріалу, яке проходило примусово, ходили по коморах, насильно забирали зерно і другі продукти, як-от: кури, яйця, масло та ін. В с. Пологах: міліціонер

* Йдеться про поділ розкуркулених селян на три категорії за мірою покарання. Найсуворішим воно визначалося для першої категорії — ініціаторів та учасників антирадянських або антиколгоспних виступів. Вони підлягали арешту, покаранню в тюрмах та концтаборах, а їх сім'ї — висилці у віддалені райони країни.

під час усуспільнення насіння вийняв з вікна шибку і самочинно вліз в хату. В с. Тростинська Новоселиця був випадок, коли бригада, яка працювала в селі за керівництвом уповноваженого Іванченка, затримала спекулянта, який віз 37 курок, сало, масло, сир та ін. Бригада це все забрала і, не склавши акту, спекулянта відпустила. Продукти здані до столовки, та залишено агроному та уповноваженому з Києва 10 фунтів масла, 7 курок й ін. продукти. Собі Іванченко взяв 3 фунта масла. Всі продукти поїли, а грошей не платили.

В с. Сидорах забрали забиті кабани, не складаючи навіть передаточного акту. В с. Мовчанівці при розкуркулюванні громадянки Уманець було забрано всі продукти харчування, посівматеріал і одяг, в тім числі нитки, сало, з котрих до робкоопу здали лише 19 кг, хоча це господарство розкуркуленню не підлягало. В с. Мазепинцях вкупі з активом в розкуркуленні приймав участь гурт селян, внаслідок чого багато речей було розкрадено. В с. Михайлівці під час розкуркулювання забрали 1 крб. 40 коп. готівкою, бритву, твори Шевченка.

Барахольствували також і окремі активісти — голова сільради забрав собі лампу, а голова СТВ — різні дрібні речі. Після розкуркулення актив забирався в хату, виганяючи кулака, запросили жінок і влаштували п'янку. В с. Рубченках внаслідок невпорядкованості обліку, колгосп дає в тимчасове користування деякі речі, повернув кулаку машинку. Уповноважений сам став барахолити. В с. Трилісах відібрали безкоштовно продукти, що везуть на базар. У Володарському районі члени партії та голова сільради самі купляли майно на торгах. В с. Березні забрали 15 фунтів сала, «мов, не здохнеш».

Ціла низка перекручень лінії партії на селах, що частину з них наведено, як-от: адміністрування, залякування в проведенні колективізації і вживання примусових заходів в справі усуспільнення (обшуки, забирання під метелку і т. п.) з доведенням усуспільнення до курей. Недодержання планового принципу в проведенні фінмісячника, опису бідноти та середняків, ліквідація принципу добровільності по окремих видах мобілізації коштів. Зачеплення при розкуркуленні середняка та бідняка, барахольство та припущення в окремих випадках глузування і на кінець, занехаяння головних методів роз'яснюючої роботи та притуплення класової боротьби — було використано в повній мірі кулаком, який повів за собою незадоволену частину середняків.

Член ОКК *

ЦДАЖР України, ф. 539, оп. 8, спр. 1329, арк. 19—25. Оригінал.

(Далі буде)

* Підпис нерозбірливий.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Степан Величенко (Канада, Торонто)

Перебудова та минуле неросійських народів

Автор — дослідник з Торонтського університету (Канада) — робить спробу показати стан вивчення за часів існування системи тоталітаризму в колишньому СРСР проблем взаємовідносин Росії та неросійських народів, аналізує дискусії з цих проблем, що розгорнулися серед радянських істориків у кінці 80-х років.

«Старе» тлумачення.

Офіційне тлумачення історії народів СРСР виникло десь між 1934 та 1953 роками на основі декретів, підписаних Сталіним та Центральним Комітетом [1]. Згідно з цим тлумаченням, історія неросійських республік охоплюється «історією СРСР», яка починається не в 1917 р. чи 1922 р. у Москві, а в доісторичній Азії. За офіційною точкою зору, неросійські народи та республіки визнаються як окремі історичні спільності і разом з тим їх минулому нав'язується русоцентрична державність, а росіянам відмовляють в окремій «історії РРФСР». Відповідно до цієї схеми історія неросійських народів, до того як вони стали частиною царської держави, будується навколо ідеї «гноблення трудящих» та їхньої «боротьби» проти місцевих та іноземних правлячих класів. Вважалося, що росіяни й «трудящі» неросійських республік завжди перебували у «братніх» стосунках. Одночасно політичні лідери неросійських республік і до, і після об'єднання оцінювалися за їх симпатіями та лояльністю до Росії. Наголошувалося на російському політичному і культурному опікунстві над неросійськими народами, а активістам національного руху XIX ст. навішувався ярлик «реакціонерів», якщо вони не були радикальними соціалістами. Офіційна історіографія визнавала, що неросійські народи перебували під політичним та культурним гнобленням царської Росії, але не були колонізовані в економічному відношенні. У повній відповідності з логікою роботи Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» офіційна точка зору стверджувала, що економічний розвиток для неросійських народів за царизму був «прогресивним», тому що останній централізував виробництво й прив'язував «віддалені регіони» до світового ринку. А тому «спроби відділитися від імперії» і неросійська «національна буржуазія» вважалися «реакційними», оскільки вони були загрозою інтеграції, якої нібито вимагали продуктивні сили[2]. Одночасно у 20—30-ті роки стосунки між Росією та неросійськими народами в царській імперії висвітлювалися з позицій роботи Леніна «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму». Історики стверджували, що централізм за часів царизму заважав розвиткові неросійських провінцій і

---

[1] Урбан П. К. Смена тенденций в советской историографии.— Мюнхен, 1959; Shteppa Konstantin. Russian Historians and the Soviet State.— New Brunswick, 1962; Barghoorn Frederick C. Soviet Russian Nationalism.— New York, 1956).

[2] Див.: Наприклад: История СССР / ред. Б. Д. Дацюк.— Москва : 1963). / Цей аргумент вперше було наведено у 1934 р., але офіційною точкою зору він став після війни — Tillet Lowell. The Great Friendship.— Chapel Hill, 1969.— Pp. 360—364.

що «національно-визвольні рухи» були «прогресивною» реакцією на російський економічний націоналізм[3].

Відповідно до офіційної точки зору, анексія неросійських територій Російською державою вважалася «прогресивним» явищем, оскільки це давало можливість їх народам вести разом боротьбу проти спільних класових ворогів за соціальне та національне визволення. Варто зауважити, що цей критерій не застосовувався при дослідженні історії Росії. Так, історики засуджували напади іноземців на Росію й не намагалися довести, що окупація її Польщею у 1610—1612 рр. і вторгнення французів у 1812 р. були «прогресивними» явищами, оскільки ці країни перебували на «більш високому рівні розвитку», ніж Росія, й що присутність їхніх армій давала змогу російському «народові» боротися поруч з братами по класу у Польщі чи Франції проти спільного експлуататорського правлячого класу. Не йшлося в офіційних текстах і про «прогресивний» характер інтеграції царської Росії у світову капіталістичну економіку. Навпаки, це засуджувалося як «залежність від іноземного капіталу».

Щодо східних слов'ян, то, за старою точкою зору, «воля до возз'єднання» визначала напрямок української та білоруської історії, починаючи з XIII ст., коли нібито існуюча етнічна і політична єдність була зруйнована вторгненням монголо-татар. Українці «возз'єдналися» з Росією в 1654 р. У XIX ст. українські лідери тісно співробітничали з російськими «революційними демократами», і при безкорисливій допомозі росіян та їхньої партії більшовиків Україна разом з усіма народами імперії змогла добитися свободи і державності завдяки революції[4].

В період з 1956 р. до 1973 р. партія ослабила контроль за гуманітарними науками, і тому історичні дослідження стали менш детерміністичні і менш російсько націоналістичні за тональністю. Засудивши крайнощі сталінського періоду, вчені повернули професійні норми у свою роботу й отримали більше можливостей друкуватися та вести дискусії. Деякі з них критикували російський колоніалізм і доводили, що історію неросійських народів слід було б писати незалежно від категорії та періодизації, які виводилися з історії Росії[5]. «Відлига» дала змогу історикам ввести деяку нову інформацію в офіційні тлумачення. При цьому заслуговує особливої уваги визнання в монографічній літературі, а також в загальних дослідженнях, факту економічного колоніалізму Росії в Середній Азії XIX ст. Наприклад, у виданій в 1967 р. «історії Української РСР» на відміну від видань 1953 та 1955 рр. вже не ігнорувалися культурні зв'язки України із Заходом, приділялося більше уваги національному рухові минулого століття, а також визнавалося, що в 1917 р. протягом певного часу Центральна Рада користувалася підтримкою народу. Проте багато інформації, яка з'являлася в спеціальній літературі, все ще не проникало у нові дослідження. Наприклад, хоча статті в 60-ті роки й привертали увагу до факту русифікації українського пролетаріату на початку XX ст., а також до байдужого ставлення цього класу щодо національного питання, про все це не згадувалося у нових дослідженнях. Далі, у той час, коли в окремих статтях Центральна Рада та Західно-українська Народна Республіка (ЗУНР) вважалися «прогресивними» буржуазними уряда-

---

[3] Наприклад; Ванаг Н. Н. Краткий очерк истории народов СССР.— Москва, 1932.

[4] Tillet L. Op. cit.; Брайчевський М. «Приєднання чи возз'єднання» // Широке море України.— Париж — Балтімор : Смолоскип, 1972.— С. 21—52; Velychenko S. The Origins of the Current Official Soviet Interpretation of Ukrainian History: A Case Study in Policy Formulation // Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte.— 1990.— № 45.

[5] Rewriting Russian History / ed. Black Cyrill.— New York, 1962; Baron Samuel H., Heer Nancy (eds.). Windows on the Russian Past // American Association for the Advancement of Slavic Studies, 1977.

ми, в історичних дослідженнях вони продовжували залишатися «реакційними»[6].

«Десталінізація» не внесла зміни у такого роду категорії та концепції. Найбільш важливою для розгляду у даній статті є ідея про те, що історію Росії та історію неросійських народів необхідно об'єднати в «Історію СРСР». Цей термін був нав'язаний Сталіним ще в 1934 р. В 1945 р. секретар з питань ідеології Г. Александров висловив цю думку таким чином: «Історія народів СРСР є єдиним органічним процесом. Історію окремого народу можна відповідним чином дослідити і зрозуміти лише у взаємозв'язку з історією інших народів і, насамперед, з історією російського народу»[7]. В 60-ті роки головний ідеолог Борис Пономарьов пояснив: «Було б неможливим і некоректним зображувати історію країни так, нібито вона є мозаїчною, сумою історичних досліджень в кожній окремій республіці. Такий підхід применшує значення багатовікових взаємозв'язків й не показує, яким чином міцніла дружба трудящих різних національностей у боротьбі проти спільного ворога»[8].

Сталінська «Історія СРСР» фактично сприяла закріпленню такого розуміння «історії Росії», яке плутало історію російського народу на його етнічній території з історією царської держави. Ця русоцентрична статична модель вимагала від істориків зводити до мінімуму чи ігнорувати відмінності та конфлікти між росіянами й неросіянами й водночас підкреслювати схожість між ними та сприятливий вплив, а також зображати національну історію неросійських народів в рамках російських регіональних досліджень. Роман Шпорлюк розглядає подібне офіційне тлумачення як аспект «інтелектуальної колонізації», котра має метою виключення з письмової історії та з пам'яті важливих пластів минулого, обмеження знання неросійськими народами свого минулого, а також виправдання поняття «радянський народ»[9].

Дискусії.

Після 1985 р. в пресі та на всесоюзних конференціях з'явилась нова інформація про післяжовтневу історію, а також почала пробиватися критична історична думка[10]. Під час конференції в грудні 1986 р. мали місце заклики до подолання адміністративного втручання в науку[11]. На конференції, присвяченій немарксистським історикам, у липні 1987 р. її учасники заявили про те, що «буржуазні» вчені займаються пошуками істини й що всі радянські історики повинні знати західну історіографію свого предмета досліджень. В матеріалах конференції ми знаходимо сумнів щодо поняття «буржуазний вчений», згадку про «57 різновидностей марксизму», а також осуд інтелектуальної ізоляції радянських вчених, через що вони виявилися нездатними зрозуміти поняття, якими користуються Якобсон, Леві-Страусс, Бродель і Фуко. Один з промовців підкреслив, що радянська наука визначається сталінськими схемами

[6] Myhul Ivan. Politics and History the Soviet Ukraine: A Study of Soviet Ukrainian Historiography. 1956—1972. Ph. D. Diss. Columbia University, 1973.

[7] Александров Г. О некоторых задачах общественных наук в современных условиях // Большевик.— 1945.— № 14.— Июль.— С. 17.

[8] История СССР / Под ред. Б. Н. Пономарева.— Москва, 1966. — Т. 1.— С. XXVIII.

[9] Szporluk R. National History as a Political Battlerground: The Case of Ukraine and Belorussia // Russian Empire. Some Aspects of Tsarist and Soviet Colonial Practices / Ed. Michael Pap.— Ukrainian Historical Association, 1985.— P. 137—138; Szporluk R. Dilemmas of Russian Nationalism // Problems of Communism.— 1989.— July — August, 1989.— P. 16—33.

[10] Sherlock Thomas. Politics and History under Gorbachev // Problems of Communism.— 1988.— May — August.— P. 16—42; Von Hagen Mark. History and Politics of Autonomy and Democratization / Ed. Paul. Lerner // The Soviet Union 1988.— New York, 1989.— P. 181—198.

[11] Кузьмина Т. Ф. Всесоюзная научная конференция: Великий Октябрь и гражданская война. Исторический опыт и современность // Вопр. истории.— 1987.— № 10.— С. 115—118.

і що, захищаючи їх, «ми захищаємо не марксизм-ленінізм, а його протилежність»[12]. В редакційній статті нової редколегії журналу «Вопросы истории» в 1988 р. пролунав заклик покінчити з політичним редагуванням матеріалів конференцій[13].

В опублікованих матеріалах «круглого столу», організованого журналом «Вопросы истории» у січні 1988 р., його учасники ставили вимогу покінчити з «духовним рабством» в академічних інститутах, створити незалежну асоціацію істориків, а також відзначали, що радянські історики забули про такі категорії, як добро, зло та ціна прогресу[14]. Через три місяці Юрій Афанасьєв заявив: «...Немає і ніколи не було народу чи країни з настільки сфальсифікованою історією, як наша... Фальсифікуючи історію радянського періоду, історики змушені були робити те ж саме з нашим дожовтневим минулим»[15]. Е. А. Амбарцумов запитував: «А скільки сміття, скільки напівправди чи відвертої брехні історики — автори шкільних підручників — занесли в дитячі голови?!»[16]. В. Д. Полікарпов нагадав присутнім, що, починаючи з листа Сталіна 1936 р., зовсім ніякої серйозної роботи не велося над тим, що було освячено Сталіним[17]. «Тези» про стан суспільних наук, складені у грудні 1989 р. Відділенням* суспільних наук АН СРСР та ідеологічним сектором** ЦК КПРС, містили в собі багато з тих ідей, які пролунали на згаданих конференціях. Незважаючи на те, що в цьому документі був заклик до методологічного плюралізму і стверджувалося верховенство загальнолюдських інтересів над класовими, «Тези» не означали припинення партійного впливу на суспільні науки[18].

Критичні зауваження щодо офіційної точки зору на дореволюційну історію неросійських народів пролунали у 1987 р. у Таллінні. Учасники конференції відзначали, що царську імперську політику не варто ідеалізувати. Вони закликали до розширення кількості публікацій на цю тему, а також до створення чіткої наукової термінології для розгляду даної проблеми. Інші підкреслювали необхідність відзначити «об'єктивне прогресивне значення вступу народів нашої країни в структуру Російської імперії»[19]. Естонці запропонували альтернативну навчальну програму для середніх шкіл, яка включала б окремий курс з історії республіки, а не «історію СРСР»[20]. В своєму виступі на організованій у 1988 р. журналом «Вопросы истории» конференції академік Анісімов закликав до нового підходу у вивченні царської колоніальної політики, відзначивши, що апологія та ідеалізація імперії була схвалена ще в 1934 р. Сталіним. Академік Новосельцев поставив питання, чи правильно прив'язувати історію Кавказу до Росії міцніше, ніж це дозволяють історичні свідчення. Він відзначив також, що більшість розходжень в думках про минуле неросійських республік пов'язана з тим, що істори-

---

[12] Современная немарксистская историография и советская историческая наука // История СССР.— 1988.— № 1.— С. 172—202.

[13] Вопр. истории.— 1988.— № 2.— С. 3—10.

[14] Круглый стол «Историческая наука в условиях перестройки» // Вопр. истории.— 1988.— № 3.— С. 3—57.

[15] Историки и писатели о литературе и истории // Вопр. истории.— 1988.— № 6. — С. 72.

[16] Там же.— С. 83.

[17] Там же.— С. 95.

* Секцією (ред.).

** Відділом (ред.).

[18] Перестройка, обществознание, ленинизм. Обсуждение в Президиуме АН СССР / Вестник Академии наук СССР.— 1990.— № 4.— С. 3—37. Член Політбюро В. Медведєв, підбиваючи підсумки важливого обговорення питань методології, туманно підкреслив необхідність консенсусу з принципових проблем, а також водночас з цим уміння орієнтуватися в ідеологічній дискусії / Историческое сознание общества — на уровень задач перестройки // Вопр. истории.— 1990.— № 1.— С. 3—23.

[19] Всесоюзная научная конференция по национальному вопросу // История СССР.— № 5.— 1988.— С. 217—221.

[20] Испуу С. П., Лепик П. К. Об одном опыте перестройки школьного исторического образования // Преподавание истории в школе.— 1988.— № 4.— С. 74—75.

ки в центрі вирішують питання історії Росії без врахування наукової істини.

К. Ф. Шацілло відзначив, що національні рухи XIX ст. в неросійських республіках являють собою «білі плями», які ніколи не вивчалися з точки зору ленінського твердження про те, що царська Росія була тюрмою народів. «Сьогодні ми заявляємо в історичних книгах про нашу єдність,— заявив один з естонських учених у 1988 р.,— й тому російський учень часто не розуміє, чому естонці розмовляють естонською мовою». На цій же конференції інший промовець підкреслив, що на сторінках нинішньої історії СРСР для 10 класу міститься стільки дурниць, що їх цілком можна було б надрукувати в сатиричному журналі «Крокодил» [21].

На Всесоюзному з'їзді письменників у березні 1988 р. Сергій Баруздін—редактор журналу «Дружба народов»—засудив дві корінні догми в офіційній точці зору на історію неросійських народів. Він відкинув ідею російського «старшого брата» як сталінську та закликав до розвінчування післясталінського нововведення, що всі неросійські народи «добровільно об'єдналися» з Росією[22].

В лютому 1989 р. В. Крикунов відзначив, що не всі неросійські народи добровільно ввійшли в Російську державу. Він виділив три форми приєднання: загарбання, «об'єднання» і (у випадку з Україною) «возз'єднання». А Новосельцев — директор Інституту історії СРСР АН СРСР — додав, що правлячі класи добилися угод з царями, які включали автономію, в той час як останні були зацікавлені у цілковитому поневоленні приєднаних регіонів. Новосельцев також виділив три форми анексій і охарактеризував «возз'єднання» України з Росією як унікальне [23].

Ці ідеї були далі розвинуті восени 1989 р. на двох конференціях, присвячених Росії та її імперії. Їх учасники піддали сумніву існуючу термінологію, а також понятійні категорії. Більшість учасників погодилися щодо експлуататорського, колоніального характеру відносин царської Росії з Середньою Азією[24]. Мали місце розбіжності відносно доречності терміна «возз'єднання» при зображенні українсько-російських стосунків. Російський історик виступав за відмову від цього терміна, у той час як «консервативний» український історик, який продовжує використовувати застарілі термінологію та понятійні схеми у своїх публікаціях, наполягав, що приєднання його республіки до Росії було тривалим процесом, який не можна звести до акта «возз'єднання» 1654 р. Одночасно вірменський вчений засудив виключення сьогоднішної Східної Туреччини з радянської концепції вірменської історії.

Нове тлумачення?

Після п'яти років перебудови головним чином декларативна критика, яка була наведена вище, не справила політичного впливу на академічні публікації, а також не привела до змін в історичних дослідженнях, не-

[21] Круглый стол в редакции журнала // Преподавание истории в школе.— 1989.— № 2.— С. 85—86. Російський делегат попередив, що «поділ» історії СРСР може призвести до того, що учні вважатимуть свою національну історію чимсь унікальним, а український делегат Ваксман запропонував, щоб в педагогічних вузах був розроблений курс з «соціалістичного інтернаціоналізму» (С. 81, 83).

[22] Літ. газета.— 1988.— № 10.

[23] Национальный вопрос и межнациональные отношения в СССР: История и современность // Вопр. истории.— 1989.— № 5.— С. 41, 55. Можна ознайомитися також зі сміливою критикою М. А. Аннанепесова: «Присоединение Туркменистана к России: Правда истории» // Вопр. истории.— 1989.— № 11.

[24] Сарбей В. Всесоюзний круглий стіл // Укр. іст. журн.— 1990.— № 3.— С. 152—155; Читательская конференция в Паланге // Вопр. истории.— 1990.— № 2.— С. 150—155, 166—168, 180. Незважаючи на «ліберальні» висловлювання на конференції, один з її учасників повертався до старих тлумачень у своїх публікаціях. Див.: Сарбей В. М. М. Аркас і його «Історія України—Руси» // Укр. іст. журн.— 1990.— № 7.— С. 100—114. Див. також його коментар до виданої у 1990 р. історії М. Аркаса.

зважаючи на певну підтримку найвищих політичних властей. О. Яковлев у 1987 р. критикував тенденцію до «прикрашання» історії Росії, а також неросійських народів[25], голова Державного Комітету з народної освіти («Известия», 21 грудня 1988 р.) стверджував, що «соціалістичний інтернаціоналізм» не був «безетнічним» і що «підручники з історії СРСР в значній мірі продовжують залишатися історією російського народу й російської державної системи». Цей русоцентричний ухил офіційної історіографії було піддано критиці міністрами на сесії всесоюзної ідеологічної комісії в червні 1989 р.[26]. Заслуговують уваги також статті у партійних журналах, в яких підкреслювалося, що сталінський «догматизм та суб'єктивізм» досі заважають партійній історіографії, а отже, і суспільним наукам, так само як і дві (досі не відмінені) ждановські післявоєнні постанови[27].

Проте схоже, російські історики-реформісти становлять меншість в університетах та академіях. Як нещодавно відзначав фон Хаген, більшість істориків не в змозі розібратися з національною стороною минулого своєї країни, а їхні праці «жодною мірою не свідчать про включення національного питання до історичного розгляду»[28]. До цього слід додати, що російські реформісти в цілому все ще повинні розібратися, чи не стало поневолення їхнього народу платнею за імперію[29]. В світлі цього слід звертати більшу увагу на відверто «консервативні» зауваження керівних академічних адміністраторів, ніж це роблять більшість реформістів в СРСР.

Наприклад, хоча директор Інституту історії СРСР АН СРСР* був звільнений у 1989 р., в опублікованих критичних зауваженнях не містилося жодної згадки про його неспроможність піддати сумніву переважаючі точки зору на стосунки між росіянами й іншими народами до 1917 р.[30] Його наступник С. Л. Тихвінський, який є заступником директора Інституту суспільних наук АН СРСР (починаючи з 1963 р. саме цей орган координує історичні дослідження в СРСР), редактором журналу «Вопросы истории» ** та членом Президії АН СРСР, також поділяє подібні погляди. В своїй статті, присвяченій поточному академічному планові, яка була надрукована у червні 1987 р., він коротко визначив, чим, на його думку, слід займатися радянським історикам до кінця нинішнього століття. Він писав, що основним недоліком історичних праць 70-х років була недостатня централізація та координація досліджень[31]. В новому плані міститься пропозиція про більш раціональний поділ

---

[25] Яковлев А. Н. Достижение качественно нового состояния советского общества и общественные науки // Вестник Академии наук СССР.— 1987.— № 6.— С. 68.

[26] Идеологические проблемы межнациональных отношений // Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 6.— С. 82, 87.

[27] Маньковская М. Л., Шарапов Ю. П. Культ личности и историко-партийная наука // Вопр. истории КПСС.— 1988.— № 5.— С. 57—60; Якунін В. К. Формування культу особи Сталіна та історико-партійна наука // Укр. іст. журн.— 1989.— № 1.— С. 9—22; О журнале «Ленинград» // Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 11.— С. 21. Принципова політична оцінка // Літ. Україна.— 1990.— 21 черв.

[28] Von Hagen M. Soviet Historiography and Nationalities // Nationalities Papers.— 1990.— Spring.— P. 55.

[29] Мороз Р. Російська інтелігенція і національне питання на тлі гласності і перебудови // Сучасність.— 1990.— № 7—8.— С. 171—185. Росіяни, на відміну від інтелігенції Англії, США чи Франції, не звикли критикувати національну політику своїх співвітчизників.

* Йдеться про С. С. Хромова (ред.).

[30] Постановление общего собрания отделения истории АН СССР 21 янв. 1988 г. // История СССР.— 1988.— № 3.— С. 208. Хромов С. С., Тютькин С. В. Ведущий центр по изучению отечественной истории // История СССР.— 1986. — № 2. — С. 78—107; Хромов С. С. XXVII съезд КПСС и некоторые актуальные проблемы изучения отечественной истории // История СССР.— 1986.— № 6.— С. 3—21.

** У 80-ті роки С. Л. Тихвінський був академіком-секретарем Відділення історії АН СРСР, членом редколегії вказаного журналу (ред.).

[31] Тихвинский С. Л. Январский (1987 г.) Пленум ЦК КПСС и историческая наука // Вопр. истории.— 1987.— № 6.— С. 3—13.

праці, який би залишав концептуальні та інтерпретаційні питання, пов'язані з кожною темою, за вченими Москви і Ленінграда, а детальну розробку—за республіканськими інститутами. Наприклад, таке питання, як «Ленін про перехід від буржуазної демократії до соціалістичної революції», яке є складовою частиною теми «Історія світового революційного визвольного процесу», буде вивчатися у Москві, а Київ при цьому буде вивчати «російських офіцерів у 1917 р.», Львів —«український робітничий клас у XIX ст.». Наведений Тихвінським перелік недоліків історіографії у республіках включає «відродження націоналістичних трактувань минулого окремих народів», а також «ідеалізацію» історії народностей.

У березні 1988 р. Тихвінський звинуватив істориків неросійських республік в тому, що вони продовжують національне минуле значно далі, ніж про це є свідчення, які підкреслюють національні відмінності, протиставляють свою національну історію та культуру, а також у тому, що вони недостатньо займаються питаннями братерської допомоги між радянськими народами, зокрема допомоги з боку Росії. Тихвінський брав приклади, головним чином, з середньоазіатських республік, але критикував всіх, крім РРФСР. Він не відзначив жодної офіційної публікації з історії СРСР за трактування нею відносин між росіянами та неросійськими народами. Його найбільша турбота полягала в тому, що історики з неросійських республік перебільшували або спотворювали певні події шляхом їхньої ізоляції від «регіональної» й «всеросійської» історії». А вихід він бачив у ще більшій централізації та координації. «Настав час рішуче покінчити з хибною тенденцією поділу науки на українську та азербайджанську, на центральну та периферійну,— зазначав Тихвінський.— Існує єдина радянська історична наука, надійно основана на марксистсько-ленінському соціалістичному інтернаціоналізмі» [32]. Тим часом президент АН СРСР Г. Марчук у жовтні 1988 р. заявив: «Історичні дослідження в Академії в ряді областей, зокрема таких, як вітчизняна історія до XVIII ст., класичне вивчення Азії, археологія, славістика та інші предмети, знаходяться на високому рівні»[33].

Варті уваги також висловлювання І. Хміля, важливої особи в ідеологічному апараті України*, який під час конференції відзначив, що історіографія продовжує залишатися «класовою» наукою[34]. З радянської марксистської точки зору знання може бути або продуктом «суспільства в цілому», як, наприклад, природничі науки, або ж продуктом класу. Якщо воно належить до першої групи, то є ідеологічно нейтральним і підкоряється лише законам науки. Отже, коли Хміль говорить, що історіографія належить до другої групи, то він має на увазі, що вона не «нейтральна» й досі контролюється партією.

Чи визнає насамперед «консервативний» історичний істеблішмент неспроможність домінуючого тлумачення дореволюційної історії стосунків між Росією та неросійськими республіками і чи зуміє відмовитися від нього? Коли пишеться ця стаття, важко сказати щось певне, незважаючи на похвальні зусилля істориків-реформаторів. Затята більшість або продовжує байдуже ставитися до історії взаємин між росіянами та поневоленими ними народами, або ж через консервативні інертність чи переконання досі обтяжує академічні історичні дослідження русоцен-

---

[32] Тихвинский С. Л. Задачи координации в области исторической науки // История СССР.— 1988.— № 1.— С. 119; Тихвинский С. Л. 70-летие Великого Октября и задачи по увеличению вклада исторической науки в ускорение социально-экономического развития страны // Вестник Академии наук СССР.— 1988.— № 3.— С. 78.

[33] Марчук Г. И. О задачах Академии наук СССР, вытекающих из решений XIX Всесоюзной партийной конференции // Там же.— 1989.— № 2.— С. 11.

* І. С. Хміль у вказаний час очолював відділ Інституту історії АН УРСР (нині — Інститут історії України АН України).

[34] Отчет о работе методологического семинара // История СССР.— 1989.— № 3.— С. 184—185.

тризмом чи темою «дружби народів». Розчаровують також нібито «ліберальні» статті, в яких міститься заклик вивчати суспільно-економічні формації та їхню національну специфіку, а також звільнити науку від «бюрократичного рабства», і водночас знаходить відображення відверто центристська перспектива[35]. Щодо 1989 р., то перспективи змін були настільки примарними, що навіть «консервативний» директор Інституту історії АН УРСР визнав, що немає жодних ознак нової концепції історії СРСР, що план аморфний й не націлений на найбільш актуальні проблеми[36].

Попередній план розвитку історичної науки на Україні може служити натяком на те, в якому напрямі рухатиметься нове офіційне тлумачення минулого. Автори плану скоротили деякі з найбільш суперечливих та безглуздих русофільських тверджень та визначили українську історію як «трагічну». Вони відзначають, що країна залежала від тих самих «сил», що й Європа, не підкреслюючи при цьому «етнічну спорідненість східних слов'ян», вплив та «допомогу» Росії, а також розглядають як основний історичний суб'єкт «націю», а не «трудящих». Цей план приділяє більше уваги українській державності й включає щирий розгляд деструктивного впливу царського централізму на козацьку Україну. З іншого боку, автори продовжують стверджувати, що «возз'єднання» 1654 р. було «прогресивним» явищем, незважаючи на наступний конфлікт з приводу автономії, який подається як несуттєве питання, оскільки це був «всього лише» конфлікт між правлячими класами. Автори не роблять жодної згадки про російський економічний колоніалізм і досі вважають царську економіку не сумою її складових частин, а інтегрованою одиницею, а «всеросійський робітничий клас»— законним представником пролетаріату. Вони не згадують український національний рух та зображають «Жовтневу революцію» як нібито єдиний процес по всій імперії, що відображав інтереси всіх народів, які входили до неї[37].

Висновок

В СРСР минуле займає важливіше місце у суспільній думці та в політиці, ніж на Заході. Тому історики можуть сподіватися на значний суспільний вплив, як тільки-но вони зуміють відновити свою професійну чесність. На наукових конференціях реформісти засудили усталене тлумачення стосунків між росіянами та неросійськими народами, але вони досі не запропонували ні критичної історії, ні критики офіційної точки зору. Опубліковані матеріали свідчать про передбачуваний розкол між «реформістськими» та «консервативними» істориками, а також про відмінності між більш обережними «ліберальними» професіоналами в академічних закладах та критичними популяризаторами, більшість з яких друкуються в неакадемічних виданнях. «Консервативна» маса професійних російських істориків, як й більшість їхніх співвітчизників, не сприймають СРСР як «імперію», в якій домінує Росія. Їхня позиція, можливо, проголошена Тихвінським. Та нині, здається, во-

[35] Кара-Мурза С. Г. Советская наука и бюрократическая система: грани взаимодействия // Вопр. философии.— 1989.— № 4.— С. 66; Проблемы исторической науки // Новая и новейшая история.— 1989.— № 6.— С. 82, 87—88.

[36] Підвищувати ефективність історичних досліджень // Вісник Академії наук Української РСР.— 1989.— № 9.— С. 13.

[37] Кондуфор Ю., Кульчицький С., Сарбей В., Смолій В., Хміль І. Україна: Діалектика історичного розвитку // Комуніст України.— 1989.— № 9. — С. 13—20.— 1989.— № 11.— С. 42—51. (В цій статті робиться припущення, що рішення Загальних зборів Академії наук України у листопаді 1988 р., у яких йдеться про «розширення» історичних досліджень лише радянського періоду, будуть проігноровані). Про основні завдання по виконанню в Академії наук УРСР рішень XIX Всесоюзної конференції КПРС // Вісник Академії наук УРСР.— 1989.— № 3.— С. 74, 19, 23. Див. також: Сарбей В. та ін. Історія України в запитаннях та відповідях.— К., 1989.

ни просто не зацікавлені в історії неросійських народів та в історії відносин між російським та цими народами. З іншого боку, «консерватори» у неросійських республіках зобов'язані привернути до себе читачів, які вважають себе експлуатованими. Тому, щоб завоювати довір'я, «консерватори» змушені писати на теми, які раніше ігнорувалися. Разом з тим вони уникають таких узагальнень, з якими б не погодився Центральний Комітет — їхній офіційний роботодавець. Попереднє нове тлумачення історії України, розроблене цією групою, є менш русоцентричним за тоном, але зберігає суть, якщо не словник старої точки зору. В той же час українські реформістські письменники та історики, які ставили під сумнів офіційне тлумачення історії України та критикували традиційну російську концепцію України як дивної етнографічної частини «Росії»[38], справили незначний вплив на попередній план. Оскільки наступні події зробили цей проект застарілим відразу ж після його опублікування, то «консерватори» змушені будуть сформулювати ще одне тлумачення історії України. Залишається лише чекати, щоб побачити, як вони зуміють справитися з такими «незручними» питаннями, як «возз'єднання», «братерська еволюція», «ідея спільного східнослов'янського «історичного процесу», а також з такими проблемами, як російський економічний колоніалізм, чи роль державності у розвитку продуктивних сил у неросійських республіках. Коротше кажучи, напишуть вони регіональну чи національну історію?

Методологія, концепції та організаційні категорії визначають те, як подаються факти. І те, що деякі реформістські історики розуміють це, є ознакою зрілості російської історіографії. Ю. Афанасьєв вважає, що це є питання «концептуальної сутності», і підкреслює, що альтернативою офіційній інтерпретації є не ще одна «істина», а лише краща інтерпретація, яка сама буде відкинута у майбутньому[39]. Академія наук СРСР офіційно закликає до методологічного плюралізму. Показником реальності «перебудови» стане те, наскільки це витончене гносеологічне самоусвідомлення, яке піддає сумніву критерій розуміння, справлятиме вплив на синтез та інтерпретацію у реформістській історіографії[40]. На Україні, де енергія більшості реформістів сьогодні спрямована на публікацію документів та репринтів класиків XIX ст., дуже мало ознак такої витонченості, оскільки більшість з них досі вважають, що «істина» відкривається в документах.

Коли писалася ця стаття, здається, «старе» офіційне тлумачення дореволюційного минулого СРСР все ще поділялося більшістю росіян. Навіть радикал Олександр Ципко не вважає, що росіяни повинні соромитися своїх минулих колоніальних авантюр[41]. Хоча «стару» точку зору меншість реформістів формально й критикує, досі немає прийнятного альтернативного наукового синтезу, а також надто мало дискусій стосовно описування. Сторонньому спостерігачеві залишається лише сподіватися, що будь-яке нове тлумачення, яке з'явиться, сприятиме зро-

---

[38] Szporluk R. Dilemmas of Russian Nationalism.— P. 30.

[39] Афанасьев Ю. Перестройка и историческое знание // Иного не дано.— М., 1988.— С. 491—508. Проблемы исторической науки // Нов. и новейш. история.— 1989.— № 6.— С. 81. (Тут містяться звертання до дискусії між тими, хто виступає за повну відмову від існуючого догматичного методу, та тими, хто готовий відкинути лише його «деформації». Праця В. Сарбея «Очерки по методологии и историографии истории Украины» (Киев, 1989), а також підготовлений В. Котлярем огляд нової біографії Хмельницького «Слово про Богдана», в якому уникається детальне обговорення українсько-російських відносин (Комуніст України.— 1990.— № 2.— С. 90—93), свідчить про те, що останній підхід домінує в українському історичному істеблішменті.

[40] Деякі філософи також почали займатися цією проблемою. На Україні див.: Кошарний С. Феноменологія Гуссерля і досвід герменевтичного основоположення гуманітарного знання в історичному науковченні Дільтея // Філос. і соціол. думка.— 1989.— № 8.— С. 67—76; № 9.— С. 68—76.

[41] Tolz V., Teague E. Tsipko Urges Ridding Soviet Society of Marxist Ideology // Report on the USSR.— 1990.— Vol. 2, no. 23.— P. 5.

станню соціальної, політичної та національної свідомості, взаєморозумінню, а не розбудить націоналістичну ворожнечу. Йому залишається лише сподіватися, що така точка зору буде сформована й поширена ще до того як існуючий в СРСР голод до історії буде вгамовано образами минулого, які збуджують та виправдовують екстремістські пристрасті.

Одержано 20.07.91.

Автор — исследователь из Торонтского университета (Канада) — делает попытку показать состояние изучения во времена существования тоталитарной системы в бывшем СССР проблем взаимоотношений России и нероссийских народов, анализирует дискуссии по этим проблемам, развернувшиеся среди советских историков в конце 80-х годов.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у трьох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

В. Я. Фрис (Львів)

Перший київський буквар

Про сенсаційну знахідку наукового працівника відділу рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника повідомляється в пропонованій увазі читача замітці.

Рідко кому доводилося тримати в руках «Буквар», по якому вчилися його батьки. А це ж було зовсім недавно! Що ж тоді говорити про букварі, яким понад 200—300 років? Таких підручників до наших часів збереглися одиниці, причому про кожен примірник добре відомо фахівцям. Вчені знають, у яких бібліотеках ці книжки зберігаються, як вони туди потрапили, де перебували раніше, і досліджують їхній зміст. Адже історія кожної з них кидає промінь світла на шляху розвитку освіти й культури нашого народу.

Протягом 1981—1985 рр. у Львові вийшов складений Я. П. Запаском та Я. Д. Ісаєвичем тритомний каталог українських стародруків[1]. У ньому взято на облік всі пам'ятки книжкового мистецтва, в тому числі й ті, що не збереглися, але про них є згадки і документи, які засвідчують їхнє існування. І хоч цей каталог є найбільш повним, самі укладачі застерегли, що ще не все знайдено, незважаючи на те, що протягом багатьох десятків років у бібліотеках пильно ведуться описи і систематизація збірок рукописних та стародрукованих видань. Здавалося б, про рідкісні книжки, які зберігаються у книгосховищах, вже все відомо, і несподіванок можна чекати лише в експедиціях, які організовуються у віддалені від районних та обласних центрів села, куди рідко добираються дослідники старовини.

З ранніх друків найгірше збереглися недорогі книжки малого формату, особливо ті, по яких вчилися діти. Це й зрозуміло, адже вони видавалися тоді малими тиражами й користувалися ними протягом десятків років. Згодом, коли дитина навчалася читати і писати, книжку віддавали, продавали чи дарували комусь іншому, і вона й далі служила читачам, аж поки зачитаний до дірок примірник не викидали. Тому дрібні навчальні видання збереглися в одиничних примірниках, у багатьох випадках — за кордоном, куди потрапляли вивезені мандрівниками, купцями, дипломатами, що мали намір вивчити мову. Книжки осідали в іноземних бібліотеках, де зберігалися як екзотичні зразки друку в далеких країнах. Зокрема, в бібліотеці Гарвардського університету в США зберігається «Буквар», видрукуваний Ів. Федоровим у Львові 1574 р. Це — перший у східних слов'ян друкований підручник. 1982 р. ще один примірник цього «Букваря» купила з приватної збірки Британська бібліотека[2]. Інший «Буквар», який Ів. Федоров видрукував в Острозі у 1578 р., зберігся в німецькому місті Гота. Нещодавно працівник Державної бібліотеки ім. В. І. Леніна Ю. О. Лабинцев виявив невідомий раніше фрагмент острозького «Букваря».

І ось ще одна несподіванка. Працюючи над рукописами в ЦНБ Академії наук України, автору цих рядків вдалося в маленькому рукописному збірничку натрапити на так званого «білого крука» — друковані аркуші, вшиті в блок збірничка ще в процесі створення його само-

[1] Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні.— Львів, 1981—1985.— Кн. 1, 2.
[2] Книжное обозрение.— 1984.— № 25.

го. Перегорнула потерті картки, за звичкою намагаючись встановити, що це за друк. Аркушики чимось нагадали «Буквар» Ів. Федорова, і водночас це було інше видання. На звороті останнього аркуша в окрему таблицю було виділено кириличні цифри. В нижній частині цієї ж сторінки повідомлялося про місце, час та мету видання — так званий колофон: «Во просвѣщеніє разума, возрасту младенческому... напечатася в градѣ Києвѣ в друкарни Тімофєя Александровича Вербицького Лѣта от рождества Христова АХКЗ» (тобто у 1627 р.). Однак про «Граматику» чи «Буквар», які б видавалися у Києві в 1627 р., нічого невідомо. Уважніше ознайомлення з аркушами виключило можливість помилки. Отже, знайдено книгу, про існування якої дотепер ніхто не знав.

Вважалося, що в Києві перший «Буквар» був надрукований у 1664 р. в друкарні Лаври. Коли ж сучасні книгознавці детально обстежили примірник, виявилося, що він датований попередніми дослідниками помилково і належить до 1697—1698 рр. З архівних документів відомо також про «Буквар», виданий близько 1670 р. в друкарні Лаври, та жодний примірник його виявити не вдалося. Отже, новознайдена книга з друкарні Т. Вербицького 1627 р.— перший друкований київський «Буквар». Він на 70 років старший від того «Букваря», який дотепер вважався найдавнішим. Порівняння його з фототипічним виданням «Букваря» Ів. Федорова 1574 р. дало можливість чіткіше прослідкувати спільне й відмінне в обох підручниках.

Зберігся лише останній зошит азбуки — шість аркушиків розміром 14,4×9 см, на яких в алфавітному порядку по вертикалі надруковано літери, а поряд — слова, що починаються з цих літер, і зразки їх відмінювання. Далі в тому ж порядку знову літери, а поряд — вислови з «Біблії», які починаються з відповідної літери. В наступному розділі вміщено текст під заголовком «О премудрости в кратцѣ собранная поученѣя». Це — витяги з Біблії, де учням нагадують про те, що треба вчитися, і радять їхнім батькам суворо карати лінивих та несумлінних дітей: «Иже щадить жезль свои ненавидит сина своего, любя же, прилѣжно наказуеть»; «...Насладится послѣди онемь, и посредѣ знаемыхь онемь похвалится»; «Блажень чоловѣк иже обрѣте премудрость... Лоушчше бо тоут куповати нежели злата и сребра сокровища. Дражайши же есть каменіа многоцѣннаго».

Лише один з шести аркушиків угорі прикрашений заставкою з виливного складаного орнаменту. Номери сторінок, як і в більшості тогочасних малоформатних видань, не вказано. Відчувається, що книжечку тримали сотні рук, бо аркушики дуже потерті, забруднені, місцями по краях папір викришився. Напевне тоді, коли «Буквар» був окремою тоненькою книжечкою, його зігнули навпіл, а трохи пізніше було втрачено половину третього аркуша. Та про нього потурбувалися. На місці загубленого доклеїли інший папір, втрачений текст частково реконструювали і дописали від руки. Місце розриву на четвертому аркуші склеєно смужкою паперу. І те, що чиїсь дбайливі руки вшили книжечку до рукописного збірника, врятувало її для наступних поколінь.

Про самого друкаря та його друкарню донедавна також було мало відомо. Проте Т. Вербицькому пощастило. Останнім часом про нього виявляють щораз нові й нові джерела.

Тимофій Олександрович Вербицький у 1621—1623 рр., на думку Я. Д. Ісаєвича, був одним з найбільш кваліфікованих працівників друкарні Києво-Печерської лаври[3]. Серед друкарів найдосконалішого щодо технічної якості видання першої чверті XVII ст. «Бесід на послання» він названий на першому місці. У вересні 1624 р. Т. О. Вербицький купив у Києві на Подолі двір з будинком. В акті купівлі він названий не лише «обивателем київським», а й «товаришем Війська

[3] Исаевич Я. Д. Преемники первопечатника.— М., 1981.— С. 66.

Запорізького». Очевидно, перш ніж зайнятися друкарством, він брав участь у військових походах. Як відомо, незадовго до того все запорізьке реєстрове військо записалося до Київського братства. Відомо також, що серед козаків були люди, які розуміли значення освіти для духовного розвитку народу. І те, що один з освічених козаків змінив шаблю на друкарський верстат, не було випадковим явищем.

У квітні 1625 р. Т. Вербицький їздив до Острога, де на нього напав шляхтич Л. Бучайський, який перебував на службі у власників місцевого замку — фанатиків католицизму. Він заточив православного друкаря до замкової в'язниці.

Ця поїздка Вербицького до Острога не була першою. Ще раніше він придбав там матеріали в місцевій друкарні. Вже в першому виданні Вербицького — «Часослові», надрукованому 1625 р. у Києві, виявлено відбитки заставки, якою користувався Ів. Федоров, та двох заставок, які використовував у Вільні Петро Мстиславець, соратник першодрукаря. Пізніше цими заставками користувалися в Острозі. До недавнього часу «Часослов», по якому вчилися діти, вважали єдиною книгою, яку Т. Вербицький надрукував у Києві 1625 р. і 1626 р. Та недавно у бібліотеці Харківського університету Я. Д. Ісаєвич виявив «Псалтир», виданий Т. Вербицьким у 1628 р. Він розкішно оформлений. Відкриває книгу форта (з тієї ж дошки, що й в обох «Часословах»), серед прикрас — численні ініціали, в тому числі відбитки з рохмінівських дощок, близькі копії стрятинських (що перейшли в Лавру) та львівських ініціалів [4]. Як бачимо, з 1627 р. не було відомо жодного друку Т. Вербицького, і цю прогалину заповнює новознайдений «Буквар».

Після видання «Псалтиря» Вербицький, ймовірно, повернувся на роботу до Лаври, керівництво якої пізніше відправило його до Волощини, де він організував друкарню в м. Кимполунзі. Першою книгою тут був «Требник» (1635 р.). У передмові до нього вказано, що П. Могила прислав господарю Волощини друкарню і «такожде и искусна типографа с нею вкупе Тимофеа именем с прочими». «Требник» Вербицького — перша на Волощині книга після довгої з 1588 р. по 1635 р. перерви. Завдяки Вербицькому та його помічникам стародрукована книга придунайських князівств, за образним виразом Г. І. Коляди, «в значній мірі набула українського виду» [5].

Невідомо, коли ж Вербицький повернувся на батьківщину. Ймовірно, що ще в 1642 р. він жив у Києві. Є підстави вважати, що Т. Вербицький не лише надрукував у 1627 р. «Буквар», а й сам підготував текст до друку. Адже він був високоосвіченою людиною, видавцем-патріотом. Так, до традиційного тексту «Часослова» Вербицький додав піснеспіви на честь київських князів Володимира Святославича, Бориса і Гліба. Вони доносили до читачів історію рідного народу, будили в них патріотичні почуття. Новознайдений «Буквар» — приклад творчого використання київським друкарем кращих традицій книгодрукування, закладених Іваном Федоровим. Компонування тексту на основі різних джерел, його редагування засвідчує, що Т. Вербицький мав не лише літературний хист, а й навички наукової праці.

Значення знахідки першого київського «Букваря» важко переоцінити. Репродукції його сторінок мають прикрасити експозиції музеїв. Без них не обійдеться жодне ілюстроване видання з історії видавничої справи й освіти на Україні. Варто подумати і про факсимільне відтворення всього збереженого фрагмента первістка київського навчального і наукового книговидання.

Одержано 02.04.90.

[4] Там же.— С. 67—68.

[5] Коляда Г. І. Друкар книг, пред тим невиданих у Львові // Рад. літературознавство.— 1959.— № 6.— С. 92, 87.

С. Г. Пушик (Івано-Франківськ)

Княждвір на Гуцульщині

На основі аналізу подій і фактів з історії Галицько-Волинського князівства висловлюються міркування з приводу назв ряду населених пунктів Івано-Франківщини та часу їх виникнення. Авторські припущення можуть пролити додаткове світло на історію зв'язків між тодішніми Галичиною та Угорщиною.

У 1991 р. Коломия відсвяткувала свій 750-річний ювілей. При цьому нерідко забувають відзначити не таку вже й маловажну деталь: ювілей першої письмової згадки про неї. У Галицько-Волинському літописі в розповіді про події 1241 р. (подаю в тлумаченні Л. Маховця) наводяться такі слова Данила-Івана Романовича, князя Галицького: «Князь ваш я́ єсть [а] ви повеління мойого не сповняєте і землю грабуєте. Чернігівських бояр я не велів тобі, Доброславе, приймати, а дати волості галицьким. А коломийську сіль залишіть для мене». І він, [Доброслав], сказав: «Нехай буде так». У той же час, коли Яків сидів у нього, [Доброслава], прийшли Лазар Домажирець та Івор Молибожич, два беззаконники, із роду смердів, і поклонилися йому до землі. Яків тоді здивувався і запитував про причину, чому вони поклонилися. І Доброслав сказав: «Я дав їм обом Коломию». Яків тоді сказав йому: «Як ти можеш без княжого повеління оддати її сим обом, коли великі князі держать сю Коломию, щоб роздавати [сіль] оружникам? Сі ж обидва не достойні навіть Вотин держати»[1].

Зауважу, що Вотин — це теперішня Отинія. Якщо вже влітку 1241 р. стояла Отинія (Вотин), яка знаходилася далеко від солепромислів, то можна тільки уявити собі, що Коломиї було літ набагато більше. Скільки ж тоді?

Прямої відповіді на це питання літопис не дає, але на території Коломиї та в її околицях збереглося багато свідчень, які дають підставу віднести рік заснування Коломиї в дохристиянські часи. Тобто Коломиї більше як 1000 років.

Чому я так думаю?

На території приміського села Воскресінці в урочищі «Підзамчище» збереглося колишнє озеро (тепер мочар, багно), що називається «П'ятниця». Про це місце розказують, що там стояла церква і потала (пішла) під землю. Працюючи над «Бусовою книгою»— про міфологію слов'ян, я зібрав багато таких переказів, і нині з упевненістю можу сказати, що тут стояло дохристиянське святилище. Всюди, де були такі храми, після їх зруйнування залишилася легенда про місто, що зникло, або про церкву, дзвіницю, чи каплицю*, що провалилася. Саме слово «церква» було відоме нашим предкам-язичникам, бо при перекладі релігійних церковних книг прижилося не грецьке «еклезія», а кельтське «церква (кірха)». Друге таке місце, де стояло дохристиянське святилище,— село Княждвір. Тут зафіксовано аналогічну легенду. Більше того, в тисовому лісі, на горі над Прутом, є сліди давнього замчиська або городища. Безперечно, тут стояв давній язичницький храм, а на тому місці згодом виник княжий двір. Літописна інформація однозначна: «Великі князі держать сю Коломию».

Якщо князі «великі», то тут, у тисовому лісі, мали свій літній двір володарі Галицького і Галицько-Волинського князівств. Не виключено, що в певний час тут сиділи й удільні володарі. Щодо чернігівських бояр, то вони прийшли з Новгорода-Сіверського й Путивля із синами дочки Ярослава Осмомисла — Єфросинії, яка була дружиною героя «Слова

---

[1] Літопис руський.— К., 1989.— С. 399.

* Автор зібрав чимало переказів про токи, міста й корчми, що провалилися під землю, і все це вважає слідами дохристиянських святилищ.— *С. П*

о полку Ігоревім». У вересні 1210 р. галичани повісили Романа, Святослава і Ростислава Ігоревичів, але сіверські бояри певний час ще володіли волостями в Галичині. Князь Данило Романович виганяв їх звідси.

А тепер можемо назвати найдавнішу дату, коли тут, у Княждворі, з'явилися князі: приблизно 1067 року.

Звідки я взяв цю дату?

Допомогла назва ще одного галицького містечка. Називається воно Ланчин, знаходиться на берегах річки Прут, поблизу села Товмачика. Рік заснування його також губиться у сивій давнині. До складу місцевої селищної Ради входить село Добротів, де, очевидно, сидів Доброслав, який дістав догану від князя Данила за Коломию. А кому належав тоді Ланчин?

Гадаю, що назва цього населеного пункту і сіл Товмачика та Княждвора дає відповідь на це запитання. Засновник галицької династії князів Ростислав-Михайло Володимирович (1038—1067 рр.) був одружений з дочкою угорського короля Бели I, яка звалася Ланка. Містечко це належало княгині-королеві Ланці Белеївні, яка 3 лютого 1067 р. овдовіла в далекій Тмуторокані (тепер це Тамань).

Батько князя, Володимир, був найстаршим сином Ярослава Мудрого. Він сидів князем у Новгороді на Волхові. Було йому всього 32 роки, коли помер. Ярослав Мудрий пережив сина на два літа. Помираючи, він просив синів не зобижати сироту Ростислава-Михайла, який у спадщину одержав Галичину, але йому довелося утікати від стриїв (дядьків) своїх аж на край землі. У Тмуторокані Ростислав-Михайло Володимирович сидів тільки два роки. Літописець розповідає: «Коли Ростислав [Володимирович] сидів у Тмуторокані і брав данину в Касогів і в інших землях, то греки, убоявшись його, послали [туди] з обманом катепана*. І коли той прибув до Ростислава і ввійшов йому в довір'я, то складав йому честь Ростислав. І одного разу, коли пив Ростислав із дружиною своєю, сказав катепан: «Княже! Хочу я за тебе пити!» І той мовив: «Пий!» Він тоді, випивши половину чаші, половину дав князеві пити; притиснувши пальцем у чашу,— бо мав він під нігтем смертну трутизну,— [катепан] дав [її] князю, прирікши смерть за вісім днів. І той випив, а катепан, прийшовши до Корсуня, сказав, що в сей день помре Ростислав. Так воно й сталося. А сього катепана побили камінням люди корсунські. Був же Ростислав муж доблесний у бою, а на зріст ставний, і красен лицем, і милостивий до убогих. Помер же він місяця лютого в третій день, а тоді покладений був у церкві святої Богородиці [у Тмуторокані]». (Переклад Л. Махновця)[2].

Князю виповнилося тоді 29 років.

Молода вдова Ланка Белеївна повертається з далекої Тмуторокані в Галичину, а з нею й діти: Рюрик, Володар, Василько і дочка, яку посватав був князь Давид Ігоревич, брат Володимира Мономаха. Мабуть, спершу вона поселилася з дітьми у княжому дворі над Прутом, де нині село Княждвір Коломийського району, або перебувала тут тільки влітку. Їй належало й теперішнє селище міського типу Ланчин, що дістало назву від її імені. Легко здогадатися, чому сусіднє село — Товмачик. Вона, угорка, раніше живучи в Тмуторокані, не могла так швидко опанувати мову галичан, тому й користувалася послугами товмача — перекладача, якому належало село на Запрутті. Звідси їй було близько до Угорщини, особливо якщо зважити на те, що добиралися на Закарпаття короткими дорогами через полонини.

Очевидно, що коломийська сіль уже тоді «годувала» княгиню Ланку Белеївну, її дітей, обслугу. Можливо, що й поховали її в Ланчині. Щоправда, на час її смерті сини вже були славетними володарями: Рюрик сидів на столі у Перемишлі, Володар — у Звенигороді, Василько,

* Катепан — імператорський намісник, вищий воєначальник.

[2] Літопис руський.— С. 103.

якому волинський і київський князі згодом викололи очі,— в Теребовлі. Якщо зважити на те, що Галич стає столицею всіх цих земель тільки в 1141 р., коли син Володара Володимирко об'єднав їх (Перемиське, Звенигородське та Теребовельське князівства), то напрошується цікавий висновок. До того часу в Галичі могла бути володаркою Ланка Белеївна, жона Ростислава Володимировича. Тут вона могла доживати віку, а потім передати вотчину онукові Ігореві-Іванові Васильковичу. Очевидно, що вона сприяла тому, аби інший її внук — Володимирко — посватав також угорку, Софію (дочку угорського короля Коломана). Від цього шлюбу народився Ярослав Осмомисл.

Якщо під таким кутом зору глянути на пізніші події в Галичині, на постійні угорські зазіхання на цей край, то більш-менш стає зрозуміло, що першу скрипку в цих подіях відігравали жінки. Чи не першою княгинею-угоркою в Галичині була Ланка, якій належав Ланчин. Сама вона жила, мабуть, у Галичі, а влітку — у Княжому дворі, на горі, порослій тисовим лісом, де колись діяло дохристиянське святилище.

Їдучи сюди, княгиням та князям доводилося долати вбрід Прут. Безперечно, що в іншому місці була кладка, а може, й підвісний міст. Річки тоді були набагато повноводніші, ніж тепер. Звідси, мабуть, походить і назва: «коло миї», тобто «коло броду-мілини». А ще звідси стелилася коротка дорога до Угорщини — тільки гори подолати.

Зв'язки Галичини з тодішньою Угорщиною вимагають окремого дослідження. Анонімний автор хроніки про появу угрів у Паннонії засвідчує, що угорці-переселенці довго гостювали у волинського та галицького князів ще 896 р., взяли немалу контрибуцію, а ще заложниками — синів галицького володаря, ім'я якого невідоме. Очевидно, що з галицькими правителями пошлюбилися не тільки Ланка та Софія.

Впадає в око, що автор «Слова о полку Ігоревім» чомусь з великою увагою ставиться до цієї країни, називаючи гори Угорськими і коней угорськими. Зрозуміло, що йдеться тут про Карпати й про коней гуцульської породи. Але це тема окремої розмови. Мені ж хотілося тільки висловити припущення про назву селища міського типу Ланчин, що походить від імені княгині Ланки Белеївни — жони Ростислава Володимировича, отруєного в Тмуторокані, діти якого (Рюрик, Володар і Василько) посіли княжі столи в Галичині, а також вказати на причину того, чому Галич став столицею об'єднаного князівства аж у 1141 р., хоч галицька сіль згадується набагато раніше.

Одержано 20.01.92.

На основе анализа событий и фактов по истории Галицко-Волынского княжества высказываются соображения по поводу названий ряда населенных пунктов Ивано-Франковщины и времени их возникновения. Авторские предположения могут пролить дополнительный свет на историю связей между тогдашними Галицией и Венгрией.

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

До 175-річчя з дня народження М. І. Костомарова

Ю. А. Пінчук (Київ),
Л. В. Гриневич (Київ)

Про оцінку М. С. Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М. І. Костомарова

Серед істориків побутує думка, нібито наш видатний співвітчизник М. І. Костомаров (1817—1885) не створив своєї наукової школи і не мав послідовників. Проте це не відповідає дійсності. Школа у нього була, як були й учні. Для прикладу досить назвати одного лишень М. С. Грушевського — велетня української історіографії, який спирався на історичну концепцію М. І. Костомарова.

Академік М. С. Грушевський вважав М. І. Костомарова великим істориком і відзначав, що той істотно вплинув на формування його наукового світогляду й розвиток концепції історії України. М. І. Костомаров «був і зістанеться, — писав Михайло Сергійович, — батьком Нової України» [1]. З огляду на процес розвитку української історичної думки цього не можна не враховувати. Неможливо не пригадати й того, що М. С. Грушевський зробив величезний внесок у костомаровознавство. Крім написання ряду спеціальних праць, присвячених висвітленню ролі свого вчителя в культурному й громадському житті, в розвитку історичної науки, Михайло Сергійович багато зробив для появи першого і, на превеликий жаль, єдиного на сьогодні неоціненного видання етнографічних, публіцистичних та науково-полемічних творів М. І. Костомарова. Маємо на увазі два збірники, видані Академічною комісією української історіографії, за редакцією академіка М. С. Грушевського — «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (К., 1928) та «Етнографічні писання Костомарова» (К., 1930). Обидві публікації відкриваються грунтовними науковими розвідками.

Згадані збірники, а отже, й уміщені в них розвідки давно вже стали бібліографічною рідкістю. Проте їхнє науково-пізнавальне значення, зокрема статті Михайла Сергійовича «З публіцистичних писань Костомарова», надзвичайно велике. Це не тільки данина пам'яті визначному історику, а й свідчення тієї уваги, що її приділяв М. С. Грушевський саме публіцистичній спадщині М. І. Костомарова. На думку М. С. Грушевського, ці праці Миколи Івановича Костомарова служать насамперед необхідним доповненням до його наукових творів, а часом — підсумком його дослідницьких пошуків.

Публіцистичні й полемічні твори М. І. Костомарова не можуть не цікавити нас також і з огляду на історію розвитку української суспільно-політичної думки XIX ст. «Як сильно б'є в них живчик часу! — зазначав, зокрема, М. С. Грушевський. — Як щиро і яскраво відбивається в них сучасна боротьба й ідеологічні змагання! Як безпосередньо

[1] Грушевський М. Костомаров і Новітня Україна // Україна.— 1925.— № 3.— С. 4.

реагує автор на зачіпки своїх антагоністів і на незгідні з його поглядами вискази! Його зауваження виливаються часом в блискучі характеристики, в глибокі й влучні міркування, варті того, щоб зайняти місце між тим найкращим, що лишилось від нього і повинно пережити все слабше і минуще» [2].

Зауважимо, що питання, які так хвилювали М. І. Костомарова і його сучасників, і сьогодні дуже актуальні. Це і оборона права народу України мати свою власну історію, розвивати мову, культуру. Це також і проблема перспектив розвитку української нації, її державності. Ознайомлення з публіцистичними й полемічними творами М. І. Костомарова, а також з оцінкою М. С. Грушевського порушених Миколою Івановичем проблем сприятимуть не тільки розширенню історичного світогляду українського народу, а й формуванню його національної самосвідомості.

Вміщуючи в журналі згадану наукову розвідку М. С. Грушевського, звертаємо увагу читачів на те, що вони можуть наштовхнутися в ній на маловідомі поняття чи терміни. Тому треба враховувати час її написання. Орфографія і пунктуація в ній наближені до сучасних, мова — оригіналу.

Одержано 14.01.92.

[2] Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.— К., 1928.— С. V.

М. Грушевський

З публіцистичних писань Костомарова

Микола Іванович Костомаров відіграв величезну роль в культурному й громадському житті не тільки української інтелігенції, котрої провідником, незвичайно впливовим, він був протягом цілого чверть-століття (приблизно 1859—1883), а й так само і великоруської та білоруської. Вдачею своєю — кабінетний і архівний робітник, що тільки дуже короткий час (два роки) мав у своїм розпорядженні кафедру і аудиторію, а після того майже ніколи публічно не виступав. Напрямком праці — історик-антикварій, замилуваний у подробицях старого побуту, незвичайно прив'язаний до всього, що жило із старої традиції в сучаснім житті, із сильною домішкою консерватизму і неприязні до всякого модернізму, нових, модних течій, що захоплюють широкі кола інтелігенції, і до «пошлого лібералізму» (як він любив висловлюватись), що легкодушно, без глибшого розбору і зрозуміння нищить старі основи життя задля нових, популярних фраз, Костомаров, одначе, разом з тим мав сильні потяги і здібності трибуна, агітатора, дискутанта, полеміста. А його історичний критицизм з особливою приємністю звертався на скидання з місць старих, канонізованих фетишів: псевдонаукових догм, загальновизнаних національних легенд, офіційно освячених героїв. З не меншим завзяттям, ніж ті зненавиджені ним «пошлі ліберали», не звертаючи уваги на удари, інсинуації і досить-таки болючі іноді репресії, він розбивав ідеологічні підстави старорежимної царської Росії — ту вінчану офіційною тріадою «православия, самодержавия и народности» миколаївську Росію, що привалила була своїм тягарем народне життя і загородила шляхи поступу і розвитку. Поставивши своїм завданням розробляти «народну історію» (як він се називав — в протиставлення заняттям історією державною) й досліджувати життя частин Росій-

ської держави, а не її державного життя, що притягало увагу інших істориків, він хоч нібито вважав історичною необхідністю об'єднання в централізованій державі колишніх автономних областей-земель, але всею душею ненавидів сей процес примусового об'єднання і всі насильства над народним життям, що його супроводили, як явища глибоко противні моральному почуттю і стихійним пориванням до свободи і рівності, закладеним в основах народного життя. Всі симпатії його лежали по стороні виявів народних потягів до свободи, ініціативності і боротьби за своє самоозначення, а всі антипатії зверталися проти політики його обмеження. Проголосивши російське «самодержавие» продуктом монгольського поневолення, засвоєним московськими князями і пересадженим на східнослов'янський грунт для внутрішнього вжитку, так би сказати, він тим самим проголосив се централістичне самодержавіє за явище глибоко противне народньому життю — «слов'янському духові», говорячи тодішньою термінологією, таким, що з ним не можна було миритись ні толерувати.

Правда, Костомаров не ставив виразно таких тез. Навпаки — припертий до стіни антагоністами, котрі правильно відгадували сі недоговорені тези і звертали на них увагу недремного начальственного ока, він звичайно ховався за захисні фрази про необхідність сього державного процесу, пережитість * тих народних змагань, що повстали проти нього, і т. д., та, полишаючи на боці всю сю політичну мімікрію, треба признати, як я се підчеркнув кілька літ тому в своїй статті про нього, вся пізніша історична й публіцистична праця Костомарова досить послідовно розвивала ті революційні ідеї, що були закладені в його молодечих «Книгах буття українського народу», і сьому виразно революційному духові, що віяв сильно і непереможно з-під різних антикварних декорацій, завдячувала його наукова праця, не зважаючи на різні старомодності й дивацтва автора, високу, широку і тривку популярність серед поступових верств всього східнослов'янського світу: великоруського, українського і білоруського. Костомаров був одним з предтеч великої східноєвропейської революції. Він стелив їй дорогу не менше, ніж Монтеск'є або Руссо Великій Французькій, і хоч розійшовся різко з відомим інцидентом 8 березня 1862 р., з радикальним крилом тодішньої російської інтелігенції, на чолі котрого стояли Чернишевський і Добролюбов, він фактично був і зостався їх товаришем [по] зброї в боротьбі із «старим режимом» Росії. Ті, що цікавляться передпосилками великої пролетарської революції, мусять з повною увагою і вдумливістю поставитись і перед 45-літньою діяльністю сього історика-народника, сього антиквара-побутовця, аби під покровом, як я сказав, різних дивацтв і старомодностей, придивитися тому могутньому революційному живчикові, що бив у тій праці.

Але се досі було утруднено тим, що писання Костомарова з найбільш виявленим публіцистичним характером досі були майже неприступні — розкидані по різних старих журналах і газетах і не зібрані ніколи разом. Ні сам Костомаров за свого життя, ні його прихильники по смерті, ні петербурзький «Літературний фонд», котрому одписано право літературної власності на його писання, не подбали про се. Костомаров, як відомо, повторяв тільки ті свої писання, які мали стисло історичний характер, в серії «Исторических монографий», що розпочав в 1863 р. своїм накладом його приятель петербурзький книгар Кожанчиков, а поруч того від р. 1873 Костомаров почав публікувати другу серію: «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей», котру довів до середини XVIII віку. Як автора «Монографий» та «Русской истории в жизнеописаниях» і знали його не тільки широкі інтелігентські круги, але й історичні круги. Мало хто звертався поза тим до його писань, які полишилися незібрані в «Монографиях», хіба в якімсь

* Пережитість — від переживатися — відходити в минуле.— Ред.

спеціальнім питанні, і скільки знаю, ніхто не студіював в цілості його літературної спадщини. Його спадкоємці обмежилися виданням (1890 р.) збірки «Литературное наследие», де з'явилися деякі непубліковані його історичні й поетичні писання, неповний текст автобіографії і покажчик писань. «Літературний фонд», що одержав від них право власності на всю літературну спадщину, випустив тільки нове видання «Монографий», додавши не заведену туди автором фольклорну працю «Историческое значение южнорусского песенного творчества». Львівська «Просвіта» в колекції «Руська письменність» перевидала за редакцією Ю. Романчука поетичні твори Костомарова, писані українською мовою, і з ними — три прозаїчні студії публіцистичного характеру (одна з них, безсумнівно, Костомарову не належить, як се підозрював і сам редактор збірки). Революційна доба принесла повне видання «Книг буття» («Наше минуле» *, 1918), наведених в уривках вперше у статтях Семевського про кирило-мефодіївців, повний текст автобіографії і дещо поменше. Але до скільки-небудь повної збірки статей з-поза згаданих наукових серій так і не прийшло **, і наслідком сього публіцистичні писання Костомарова, з виїмком кількох-небагатьох, зіставалися поза обрієм дослідження і характеристики його творчості і його часу.

Се—велика шкода, бо публіцистичні й полемічні писання Костомарова, критичні огляди і апології *** служать необхідним доповненням [до] його наукових творів. Вони часом резюмують і дають синтез його наукового досвіду далеко ясніший і виразніший, ніж його наукові розвідки, зібрані в «Монографиях». Синтетика взагалі не була найсильнішою стороною його писань; в них переважав характер описовий; свою аргументацію великий історик рідко збирав у виразні, докладно сформульовані тези в своїх наукових працях: вони звертались не так до розуму, як до почуття і уяви читача. Тим часом у своїх статтях, публіцистичних і полемічних, він часто відчував потребу дати точну формулу своїх поглядів в тім чи іншім питанні — ясну і виразну, де не було б нічого недоговореного, ніяких зайвих слів і деталей, які могли б відтягнути увагу і притемнити головне в контроверсії ****. Се одно. Подруге, тим часом як в тій чи іншій праці учений-історик раз висловив свій погляд із становища даного моменту, історик-публіцист мусив повертатися до найбільш обстрілюваних питань і вдруге, і втретє, і залежно від нових спостережень, нових аргументів, висунутих його антагоністами, і нових фактів та умов життя вносив певні поправки, давав нові варіанти або виразніш формулював те, що в попередньому формулюванні давало привід до кривотлумачень і непорозумінь. Таким чином, сі писання часто далеко повніше розгортають комплекс порушених питань та ілюструють еволюцію поглядів самого Костомарова і ту ідеологічну роботу, що проходила в громадянстві навколо порушених ним питань.

Се дуже цінно. Може здатись парадоксальним, коли я скажу, що деякі із сих публіцистичних і полемічних писань тепер мають більш інтересу, ніж наукові писання, де Костомаров висвітлював ті ж питання з чисто наукового становища, — але се так. Той матеріал, що він викладав у своїх наукових писаннях, за сі п'ятдесят-шістдесят літ не раз значно зріс, ми маємо його в кращих текстах, в більш наукових виданнях і не потребуємо по нього сягати до писань Костомарова — деяких принаймні. Висновки ж, освітлення — те, що зістається для нас цікавим і зістанеться завсіди як вияв творчої праці, як певні етапи в розвою громадської думки, історичної ідеології, вони в його публіцистичних і полемічних писаннях, як я вже сказав, не раз сформульовані кра-

* «Наше минуле» — журнал з історії, літератури і культури (Київ).— Ред.
** Не прийшло — читай: не дійшло.— Ред.
*** Апологія — усний або писемний захист кого-, чого-небудь.— Ред.
**** Контроверсія — від контроверза — суперечка, спірне питання. — Ред.

ще, докладніше, ясніше, виразніше, ніж у його «Монографиях». Я признаюсь, що з великим замилуванням перечитав сі його писання, з таким замилуванням, якого я не відчував у більш розтягнутих описових працях. Як сильно б'є в них живчик часу! Як щиро і яскраво відбивається в них сучасна боротьба й ідеологічні змагання! Як безпосередньо реагує автор на зачіпки своїх антагоністів і на незгідні з його поглядами вискази! Його зауваження виливаються часом в блискучі характеристики, в глибокі і влучні міркування, варті того, щоб зайняти місце між тим найкращим, що лишилось від нього і повинно пережити все слабше і минуще.

Не без того, щоб полемічний запал не заганяв автора часом і на слизьке — до висловів, занадто різких, до аргументів, доволі непевних, до заяв, під котрими він, може, й не підписався б у настрої більш спокійнім і розважнім. Що ж, сі прориви цікаві також і для самого Костомарова, і для його доби. Як я колись казав: ми не ставимо іконостасів, а стараємось пізнати живих людей з їх сильними і слабкими сторонами. У Костомарова також не бракувало їх, сих слабших сторін, поруч тих високих прикмет, що забезпечили йому провідне місце в громадянстві за життя і вдячну пам'ять по смерті. Він не свобідний був від певних дивацтв, від бажання підчеркнути свою індивідуальну самостійність своїм консерватизмом, або, може, так висловлюсь — *візантизмом,* всупереч ліберальним і радикальним поглядам. Всупереч свому принциповому, широкому, нецерковному розумінню релігії він підчеркував свою православну обрядовість. Всупереч принципам широкої толерантності, признавання національного самоозначення за всіма національностями, рівновартності народностей і рас, він немов похвалявсь своїми, мовляв, історично витвореними антипатіями до євреїв і поляків і непотрібно примішував сі ноти в свої дискусії — часто справедливі в своїй основі — і тим ослабляв враження об'єктивності, рівноправності та свободи і сучасне громадянство, і пізніші покоління. Він звичайно давав волю своїм антипатіям, коли бачив у противної сторони охоту спекульнути на популярності, на модних гаслах і симпатіях; іншими разами, коли сього не було, він сам ставав в обороні тих, нібито антипатичних йому національностей, коли порушувались їх людські права. В грунті речі *, він був глибоко перейнятий принципами гуманності і справедливості.

Але в сій книжці я не мав змоги дати все, що вважав вартим того. Я був зв'язаний розміром збірки: 20 аркушів, не більше — се те, що Державне видавництво України могло призначити на сю мету. Тому я мусив вибирати те, що вважав найціннішим для пізнання еволюції поглядів покійного історика, — зрозуміння його ідеології і відносин до сучасних громадських і національних течій. Через те я не передрукував деяких писань, коли їх можна мати в доволі приступних виданнях, от як «Книги буття» або лист до Герцена.

Але, з другої сторони, вводячи до сеї збірки певні епізоди з полемічної творчості Костомарова, я старався, щоб вони були представлені по можливості повно. І передрукував поруч головніших речей і менш важні, але цінні для зрозуміння зачіплених епізодів. Скажімо, включивши до сеї збірки статті Костомарова про українські підручники, я додав і його викази пожертв на сі видання, що не раз фігурують в сій полеміці, відомості про хід видання і пізніше оголошення про передачу сього капіталу на видання академічного словника української мови. Для повноти його полеміки з Кояловичем **, що перейшла майже через усю наукову діяльність Костомарова, я навів і деякі цілком дрібні «об'яснення» його і т. ін.

* В грунті речі — читай: власне кажучи.— Ред.

** М. Й. Коялович (1828—1891) — російський історик, автор праць «Лекции по истории Западной России» (1864), «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям» (1884) та ін.— Ред.

В центрі — статті з рр. 1859—1864: вони займають цілу половину книжки. В попередньому чисто публіцистичних писань у Костомарова майже не було, і тут подані дві його статті, тільки почасти закрашені публіцистикою: знищена з наказу влади його перша дисертація про унію 1841 р. і перший огляд українського письменства з харківського «Молодика» 1834 р.

Дисертація заховалася в дуже малому числі примірників і була досі звісна тільки із загальних, мало докладних звісток — головно ак. Сухомлинова, що одержав примірник дисертації від батька, харківського професора 1840-х років (із сього примірника, що перейшов до Харківської університетської бібліотеки, вона друкується в сьому збірнику, але другий примірник знайшовся також у бібліотеці Ніжинського інституту). Сам Костомаров в пізніших часах її дуже легковажив. Коли Коялович, боронячи свої погляди від його критики, послався на його дисертацію, Костомаров назвав се просто «забавным», що його антагоніст, автор великої праці про унію, проти його новіших праць посилається на сю молодечу роботу, написану без глибокого досліду, на підставі тільки деякої літератури, без безпосереднього знайомства з джерелами: в його очах ся робота була просто «дрянь», справедливо забракована факультетом. Відзив не несправедливий: книжка була написана дійсно не за джерелами, а за кількома-небагатьма науковими працями (Бантиша-Каменського — «Истор. изв. об унии», «История Малороссии» — його сина, Євгенія — «Описаніє Кіево-Соф. собора», «Histoire de la Pologne» — Соліняка і Сальванді і т. ін.), густо прилитими псевдонародною традицією із «Запорозької старини» Срезневського. Монографія на ту ж тему, написана Костомаровим в 1860-х рр. («Южная Русь в конце XVI ст.»), стояла, розуміється, незмірно вище від неї — се була вповні наукова для сього часу праця. Але досить уже давно і його «Южная Русь в конце XVI стол.» перестала бути останнім словом науки, і в перспективі історичного досліду вона має тепер таке ж, історичне тільки, значення, як і дисертація 1841 року. А із сього погляду дисертація дуже цікава. Не тільки тому, що яскраво ілюструє той історичний багаж і методологічні засоби, з котрими молодий Костомаров пускався в свою наукову путь, вибравши історію своїм фахом (се була перша його історична праця, коли не рахувати історію Острозького полку (Острогозького полку. — *Ю. П.*), написану під час недовгої офіцерської служби і потім затрачену). Вона характеризує також харківський науковий осередок того часу, його інтереси і провідні ідеї: з одного боку, Харківський університет, його історичний відділ на чолі з проф. Луніним, що мав особливий вплив на Костомарова і, безперечно, дав йому загальні історичні ідеї, з другої сторони, гурток Срезневського — Метлинського, що наділяв його українським матеріалом.

Книжечка давала не зовсім те, що обіцював заголовок «О причинах и характере унии в Западной Росии». Автор мало займається «Західною Росією» в цілому, а головно тільки Україною, і дає сумарний погляд на її історію. Цілком природно в тодішніх обставинах, що в центрі сеї історії стала боротьба за віру. Але се характеристично — боротьба «народна». Не ієрархічні відносини, не школа, не полемічна література, а боротьба мас.

В перших рядках праці ми вже знаходимо тільки не вповні скристалізоване пізніше гасло «народної історії», проголошене потім Костомаровим з університетської кафедри: «вага боротьби починається з моменту, коли в ній візьме участь весь нарід, її ідея порушить всі сили краю і стане народною ідеєю» *. Релігійна ідея сама по собі не інтересує автора: у нього ще непомітно того пізнішого візантизму, як я його назвав, його становище до церковних спорів — се скептицизм просві-

* Я даю дещо свобідний переклад: мова дисертації взагалі дуже не вироблена. Термінологію Костомарова — «Малороссия», «Южная Русь» і под.— я в своїх перекладах заміняю на сучасну.

щеного XVII в.: згірдливий погляд на конфесійні суперечки як результат «властолюбія ієрархів» з одної і другої сторони — некультурності правлячих кіл, що хапалися зверхніх різниць, не проникаючи в духовний зміст християнства [1]. Ухили української ієрархії і частини духовної верстви в унію — се були наслідки «расстроенного церковного управления и безнравственности духовных» православних [2]. Та все се мало інтересне саме по собі. Важно те, що пережитому, звироднілому (дряхлому) громадянству поява унії дала імпульс до активності і боротьби не тільки проти самої уніатської інтриги, а й проти польської шляхти і уряду, що її підтримували, проти Польської держави взагалі: морально відродила і натхнула бажанням незалежності. «Русь перед початком унії була в такому становищі, що їй треба було перевороту, який би дав їй нове життя [3] — в сім вага і значення унії, але значення не позитивне, а негативне: «унія була необхідністю для народу, але необхідністю негативною — народові був потрібний імпульс, але нарід не хотів іти за даною йому ідеєю (унії), а, навпаки, прагнув поборотися з нею, щоб спекатися її» [4]. Але бажання незалежності, витворене народною війною з Польщею, викликаною унією, «ся боротьба за свободу сумління, за незалежність країни не була повстанням для здобуття яких-небудь пільг чи прав, не була бунтом — зусиллям пригнобленої маси: се був *загальний виступ з безповоротним наміром війни,* яка не могла скінчитися нічим іншим, як тільки вічним роз'єднанням народів» [5].

Його зломив Хмельницький і справив в річище об'єднання з Москвою в інтересах віри; гасло віри підмінило постулат незалежності постулатом об'єднання Полудневої і Північної Руси. Костомаров при тім різко засуджує діяльність Хмельницького, відмовляє йому право на титул народного героя — ставить із сього погляду нижче інших оспіваних народом другорядних ватажків повстання:

«Українці хотіли незалежності — се було народне домагання, але сього домагання не виконав Хмельницький, коли міг виконати, зручною політикою затримати по своїй стороні хана, а рішучою битвою відкрити собі дорогу в середину держави [6].

Хмельницький був великий тільки на словах, а не на ділі. Щаслива Зборівська угода загородила його і відвернула від нього серця підвладних. Думаючи, що йому належить успіх першої війни, що могла одначе скінчитися з далеко більшими результатами; завівши зносини з володарями і запишавшися з того, він думав, що тримає в руках долю всього північного слов'янського світу, і, довівши до кінця визволення України, вже не вдоволився тим, а задумував ділити Польщу з Ракоцієм і заводити в ній православну віру. Сі плани були не більше як мрії випещеного щастям зарозумільця, що забув себе. Знаючи неприхильність українців до нього, він хотів приборкати їх суворими способами — деспотизмом. Хмельницький — пишний гетьман, перестав бути славним Богданом, що два роки тому водив побідні полки за віру і вітчизну» [7].

Се, без сумніву, характеризує погляди і настрої харківського українського гуртка. Але далі Костомаров не проливає сліз, як ми б могли сподіватись, над тим, що мрії України про незалежність змарнувалися. Гасло віри підвело українців, замість свободи завело їх до нової, московської неволі. Українці не того шукали в Москві, що там їх спіткало,— се він признає. Але доводить, що се, власне, був той найліпший кінець, який тільки міг бути: проти волі і замірів України і її громадських верств обидві Руси об'єдналися в одній Росії.

«Се було противне честолюбним замислам гетьмана, і сам нарід український, хоч і пам'ятав колишню єдність, не міг об'єднатися з Москвою щиро, по-братерськи: приймаючи стільки століть участь в безнастанних війнах поляків з москалями, українці привикли вважати їх народом ворожим. Московський режим, упорядкований, самодер-

жавний, не відповідав ідеям українців, що привикли бачити анархію і в Польщі, і в своїй Гетьманщині. Всі тремтіли за свої права. Козаки знали розум і замилування в порядку московського царя, вони були певні, що цар не буде з ними сваритись і миритись як польські королі, не даватиме десятків приватних привілеїв і конституцій, з яких ні одна не поправить їх становища. Духовенство боялося за свою незалежність, страхалось піддання під московського патріарха. Одним словом, все відпихало тодішніх українців від московського престолу (автор сумарно відкликується до 1 т. «Истории Малороссии» Бантиш-Каменського). Але зате була ідея, що рухала всю масу народу і могла відігнати всякі побоювання — віра (релігія). Православній вірі загрожувала біда, а вона українцям була дорога понад усе. Всі вони бачили, що тільки об'єднання з Московщиною може її захистити. Се переконання перебороло всякі упередження, всякі національні амбіції. Українці присягли цареві, але присягли тільки тому, що він і нарід його тримали святу східну віру. І от сталася подія велика, що забезпечувала будучність обидвох Росій, подія чи не найважніша, що нашій спільній вітчині * простелила дорогу до слави і до величі.

Але історик даремно шукатиме тої поетичної сторони, що повинна була б відбити в собі се братерське з'єднання двох галузей одного народу. Найгостріші вияви народної недовірливості, вимушена присяга, потайна ворожнеча, орудування обманством — от що характеризує сю епоху! Хмельницький не щиро піддався цареві, сим підданством він думав тільки налякати Польщу, вплутати Росію, а потім використати обставини для своїх честолюбних планів. Нарід присяг тільки тому, що Білоцерківська угода могла приборкати його віру; притім присягнув тільки після запевнень з боку московського уряду, що права його будуть заховані вічно.

Кінець-кінцем, унія, зрушивши нарід і викликавши в нім страх за свою віру, призвела до того, чого прагнули царі від Івана III і не досягли б без неї» [8].

Не знати, наскільки щиро висловлював тут своє переконання молодий дебютант і наскільки вдаряв він у лояльні струни з огляду на офіціальне призначення дисертації. Як відомо, се не помогло. Православна інквізиція в особі «высокопреосвященного» Іннокентія, приятеля Максимовича, Погодіна й ін., засудила дисертацію за легковажний відзив про православних патріархів, владик, духовенство, за весь той, як я сказав, зневажливий тон в стилі раціоналістів просвіщеного віку, і дисертація була «із'ята» і знищена, а автор мусив написати нову — на тему, дальшу від якої-небудь політики. Його перша праця дійсно була скорше історично-політичним памфлетом, сильно закрашеним публіцистикою. Тому її поява в сій збірці нікого не повинна дивувати.

Друга праця юних днів, включена до сеї збірки, — се оборона права на існування української літератури в формі огляду її досягнень, починаючи від «Енеїди» Котляревського і кінчаючи літературними новинами 1841 р. Теза, проти котрої він виступає сим разом, сформульована так: оновлення російської літератури діється за поміччю великоруського народного елементу; на гадку противників українського руху, українці або зовсім не повинні брати участі в літературі, або присвоїти собі «великоруську народність». «Несправедливість одної і другої гадки, коли хто мав би нещастя їх боронити, очевидна само собою». «Завдяки самодержавію і єдиновластію» (автор хоче сказати: державній єдності) ті ідеї, що порушують великоруську частину держави, не можуть не захоплювати української; українці не можуть не взяти участі в руху до народності. Але народність, до котрої вони йтимуть, неминуче буде народність українська.

«З чим міг з'явитися на літературній арені українець, що свої пер-

* Вітчина — читай: вітчизна.— Ред.

ші враження дістав на Україні і перші слова проговорив, можливо, своєю ж таки рідною мовою? Не інакше, як із своєю українською народністю і своєю рідною мовою (наречием). Багато українців відчувало, що російською мовою (на русском языке) не можна віддати того, що можна українською, і тому стали вживати свого рідного слова. І вони мають рацію. Розуміється, Гоголь у своїх високих творах представив багато з українського побуту прегарною російською мовою; але треба признатись: знавці кажуть, багато з того вийшло б іще краще, якби було (написано) природною мовою. І багато знайдеться талановитих людей, які в обставинах свого життя так зжилися з українською мовою (языком), що писали б зле, якби стали писати російською мовою, українські ж писання їх читалися б земляками з великою втіхою.

Так-от, ідея народності, посунувши наперед російську літературу, витворила в ній окремий відділ — літературу українську, в своїм характері чисто руську своєнародну (так!). Декотрі із сучасних критиків звуть сей потяг до писання українською мовою незрозумілою забаганкою. Але думають неправильно: се вимога часу, бо виходить з того принципу, що оживляє сучасну суспільність (себто з ідеї народності)» [9].

Ся тема — оборона української літератури і вияснення її права на признання — переходить потім через усю публіцистичну діяльність Костомарова як один з головних мотивів його публіцистики, хоча треба сказати, що паралельно з тим як українська література росла, ширилась і ставала на ноги, Костомаров не розширяв, а зменшував обсяг її * і своєї апології. В отсім першім огляді ще не помітно ніяких обмежень для неї в порівнянні з російською: одною й другою водять провідні ідеї, «що оживляють сучасну суспільність», і, очевидно, у тім не кладеться їм ніяких меж, як не клали їх потім і кирило-мефодіївці в своїх планах піднесення української культури. Але в 1860-х рр., висуваючи на перший план справу народної освіти, елементарних підручників для народу і т. под., як далі побачимо, Костомаров уже доволі скептично починає ставитися до української белетристики. В другому своєму огляді української літератури, 1871 р., він ще різкіше підчеркував се, що «изобразительно-этнографическое направление», котрому завдячувало свій інтерес українське письменство, явно пережилось; за новими течіями, що захопили інтелігенцію, не можуть поспіти ні українські письменники, ні українська мова. Єдиним гідним і продуктивним вжитком для неї авторові представляється елементарна народна освіта, себто «ознакомление народа с плодами образованности» [10].

Тут маємо в короткій формі те, що десять літ пізніш Костомаров повніш розвинув в своїх ославлених «Задачах украинофильства», — теорію т. зв. «домашнего употребления» української мови. Взявши на себе оборону української мови, він наче упадав під тягарем тих ударів, які здавались і їй, і йому з боку противників українського національного руху, і все зменшував сю підударну площину, щоб легше її обстояти. Великий історик не належав до людей, які протягом свого життя поглиблюють і доводять до останніх логічних висновків революційні принципи, засвоєні в молодих літах, він належав до тої категорії, у котрих хоч «раз добром налите серце ввік не прохолоне», але запас сього добра, налитий замолоду, не відновляється, не росте, а тільки зуживається і вигорає як олива в світильниках мудрих дів на тяжкім і метушливім шляху життя.

Переходжу до центрального п'ятиліття, 1859—1864. Се — апогей енергії і творчості в житті Костомарова. В листопаді 1859 р. читав він вступну лекцію в університеті, яка зробила незвичайне враження і створила йому небувалу аудиторію. В березні 1860 р. відбувся його прилюдний диспут з Погодіним про початок Руси, що став початком завзятої полеміки, котрої сюди не заведено, бо вона мала спеціально

* Обсяг її — тобто межі, коло.— Ред.

науковий характер. Року 1861 він розпочинає публікацію «Актов Южной и Зап. России», випускає «Памятники старинной русской литературы»; в першій книжці «Основи» з'являється його «Федеративне начало в старій Руси», в третій — «Две русские народности», в шостій — «Черты народной южнорусской истории» — програмні статті, що вносили силу нових ідей, робили, можна сказати, повний поворот в історичнім мисленні східного слов'янства. В другій половині року він розпочинає полеміку в справі організації університетського навчання. 1862 рік приносить інцидент на публічній лекції 8 березня *, вихід Костомарова з університету, розходження з радикальними кругами і завзяту полеміку із сього приводу; але поруч — голосні лекції про Новгород, про великоруських раціоналістів XVI віку, підготовка великої монографії про північні республіки: Новгород — Псков — В'ятку, що вийшла з датою 1863 р. Вона зробила величезне враження на інтелігенцію і відразу зреабілітувала знову Костомарова як носителя поступової політичної думки; згадані республіки (в друкованім виданні з цензурних причин названі «народоправствами») вважалися пригадкою ** про можливість республіканського ладу для східної слов'янщини. Під впливом сього й «Исторические монографии», що почали виходити 1863 року, набрали характер історичного обгрунтування новішого політичного радикалізму. Критичні статті про Сусаніна (1862) і Дмитра Донського (1864) — двох офіційних героїв великоруської державності — зробили з Костомарова фігуру стільки ж ненависну для офіційних патріотів, як близького й дорогого для всеї опозиційної частини громадянства.

Статті сього славного п'ятиліття, заведені до нашої збірки, відкриваються дуже інтересними зауваженнями Костомарова з приводу статті Соловйова про козаччину. До них причепився польський публіцист Фіш (під псевдонімом Падалиці), боронячи стару Польщу проти закидів Костомарова. Так зав'язалась у Костомарова полеміка на тему польсько-українських відносин, яка протяглася протягом 1860 рр. і дала чимало цікавих і навіть по сей час цінних зауважень з боку Костомарова.

В своїй статті про козаччину проти Соловйова Костомаров виступає проти його ультра-державницького погляду (продовженого потім нашим Кулішем) на козаччину як елемент руїнний, протигромадський і протидержавний, що не хотів працювати, а бажав жити чужим коштом. Костомаров настоює, що українська козаччина — се український нарід, і її не можна відділяти від народу. Се не зовсім вірно ***, але тим не менше його зауваження незвичайно цікаві. Так, з приводу тези Соловйова: «Яка б лиха не була суспільність, з котрої вийшов козак, все-таки вона була далеко вища від козацького товариства (общества), що постало в степу», — Костомаров відповідає:

«В противність шан. професорові позволимо собі сказати: Яка б не була слабка свідомість сих людей (українських козаків) у творенні нового громадянства (общества), все ж таки вона стояла вище від того ладу, що існував тоді під проводом польської аристократії. Коли б у них (козаків) навіть зовсім не було елементів конструктивних, вони все-таки стояли вище тих, що хотіли зруйнувати те, що тоді існувало:

* Після викликаного студентськими виступами 1861 р. закриття Петербурзького університету декілька професорів, у тому числі і М. Костомаров, організували читання систематичних публічних лекцій в міській Думі (т. зв. «Вільний університет»). Коли одного з професорів (Павлова) після публічної лекції про тисячоліття Росії було вислано з Петербурга, комітет по організації думських лекцій вирішив на знак протесту принипити їх, Костомаров відмовився підкоритися цьому рішенню. Але на наступній лекції (8 березня 1862 р.) здійнятий публікою галас принудив його припинити читання. Дальше читання лекцій було заборонено адміністрацією.— Ред.

** Пригадкою — читай: припущенням.— Ред.

*** Взагалі я не торкаюся наукових огріхів автора, що здебільшого залежали від тодішнього стану джерел і їх недостатнього розроблення.

хотіли врятувати батьківську віру, потоптану єзуїтським лукавством, самоволею Жигимонта і своєвільством панів. Хотіли звільнитися від панської юрисдикції — сього жахливого права поміщика: судити своїх підданих і карати їх на смерть, що вони здебільшого передавали підстаростам і євреям-орендарям. Отсі їх домагання і виявилися в повстаннях народу, що мали назву козацьких.

Чого ж добивався сей нарід? На се дає відповідь Б. Хмельницький тими славними словами: «Согрішить князь — уріж йому шию, согрішить козак — і йому те ж зроби, ото буде правда!» А на гадку д. Соловйова, суспільність, де таке говориться, була нижча від тої, де існувало прислів'я: «Хлопа — на палю, панові — нічого, а шляхтича — до вежі» (за ту саму провину панові-магнатові — нічого, простого шляхтича — до в'язаниці, а хлопа — на палю).

Невже домагання такого громадського ладу, висловлене устами Хмельницького — а устами його тоді ще говорив народ, значить бажання жити чужим коштом, як думає д. Соловйов? Нарід хотів жити чужим коштом? Чиїм же коштом міг хотіти жити цілий нарід? Не коштом же польських панів, їх двірських полків та орендарів-євреїв? А чиїм же коштом жило се шановне товариство, що збагачувало себе потом, кров'ю і сльозами українського хлопа, для своєї забави гралося його життям і честю та ще й до того насилувало його душу. Д. Соловйов вважає козаків хижаками і паразитами — але чи не більше заслужили таку назву ті, що, проводивши дні в пияцтві, розкошах, обопільних наїздах, від котрих знов-таки найбільше терпів простий нарід, нарешті, вивели сей нарід з терпеливості? Один англієць, звідавши * Польщу в XVII в., дивувався не хижацтву й злодійству руського (розум., українського) народу, а дивній його терпеливості. Так видко добре було свіжій людині в атмосфері сього суспільства, а д. Соловйов ставить його вище над те, що хотіли організувати козаки!» [11].

У відповідь на аналогічні зауваження Фіша-Падалиці, що козаки були не більше як розбійницькою, руїнною бандою, тимчасом як поляки старались їх «ушляхетнити», уцивілізувати і т. д., Костомаров відповідає:

«Ми не стидаємось ні Павлюків, ні Наливайків, ні Кармелюків, ні Тараненків. Навпаки! Хоч сі люди виявляли себе в диких, варварських формах, вони давали вираз (хоч і невдатний!) тому, що було затаєне в серці народу. Ні, ми безумовно не стидаємося сих людей, хоч би в якім жахливім вигляді вони не виступали. Історія показує нам, що злодій, розбійник, волоцюга, вкриті зневагою, часто стали такими саме тому, що не могли жити в задушливій, погибельній атмосфері, переповненій пануванням своєвільства, і не знаходячи собі виходу, не виховавши в собі понять, відмінних від тих, серед яких виросли, вони кінець-кінцем виступають не з чим іншим, тільки з тим, від чого тікали, лише в іншій сфері і з іншою обстановою **. Нелюдський ватажок українських гайдамаків в грунті речі те саме, що польсько-український пан, котрого канчуки довели селян до гайдамацтва. Нові шляхи в суспільстві проторюються не швидко, і найчастіше ті, що тікають з нього і стають в вороже до нього становище, або обмежуються одною негативною активністю, або йдуть старим шляхом, зістаючися в тих же упередженнях, які змусили їх стати ворогами того суспільства. Але в основі вони ні в першім разі, ні в другім не гірші від тих, котрим спочатку виповіли *** війну, а кращі, особливо доти, доки не силкуються надати легальності своїм учинкам. Самоволя пана викликала самоволю гайдамаки. Але самоволя пана заявляла, що вона зовсім не самоволя. Вона називала себе правом, іноді навіть божеським, тимчасом як самоволя гайдамаки, принаймні спочатку, не пускалася на таку гіпокри-

* Звідавши — читай: відвідавши.— Ред.
** Обстановою — те саме, що обстановка.— Ред.
*** Виповіли — від відповідати, висловлювати, тут: оголосили.— Ред

зію *, а, признаючи своє самовільство, годилася з ним, що гідна шибениці, меча чи палі. Для морального почуття злочин гідкіший під маскою чесності, ніж в своїй оголеності. Легальне своєвільство викликає своєвільство, що змагає до знищення своєвільства легального» [12].

Д. Падалиця, називаючи козаків «демократичним суспільством, яке коли-небудь існувало», завважає, що все-таки поляки мали на нього вплив і «ушляхетнили» його. Ся гадка справедлива, але се ушляхетнення саме й було причиною, що козацьке суспільство не дозволило дозріти в собі тим зв'язкам, які обіцяли такий багатий урожай; а з другої сторони, народні маси не дали дозріти і тому ушляхетненню. Народні маси діють інстинктивно, але рідко помиляються, коли справа йде про їх долю. Іноді те, що може показатися вислідом неуцтва і упереджень, так що в мислителі, не дуже проникливому, воно викликає обурення, буває наслідком зовсім розумного народного почуття, того правдивого «хлопського розуму» (здорового ума), що без силогізмів і довгої праці бачить речі ясно і йде до правильної мети, минаючи всякі манівці. От з'являються в історії люди, своїм розвитком вищі від маси, начебто перейняті щирим бажанням добра для своїх земляків; вони обіцяють їм в будучині добробут, свободу, силу і готові віддати на послугу свому народові своє життя, але сей нарід їх топче, закидає їм егоїзм, вважає за своїх ворогів, за добро платить злом, за пошану ганьбою, погибеллю за їх бажання врятувати його. Та гляньте глибше, і ви побачите, що маса ся не така неправа, як здається! Маса відразу відчуває і розуміє, що сі непокликані опікуни готують їй таке, чого вона не хоче і пізніше їй буде лихом.

В історії України єсть така сторінка, яких можна багато нарахувати в історії кожного народу. Після смерті Б. Хмельницького гурток значних людей, що підіймалися над масою своєю освітою і розумним поняттям про громадський лад, зложив проект організації козацької України в формі республіки, федеративно зв'язаної з польською короною і в. кн. Литовським. Зложено славну Гадяцьку умову. Читаючи її, ви знайдете в її статтях так багато доброго, що виявляє ясний розум і широкий світогляд авторів, що жаль бере: чому воно не здійснилося? Чому нарід одних із сих доброчинців своїх прогнав, інших і побив? Як се він не зрозумів моральної вартості незалежності, громадської свободи й освіти, що їм обіцяла ся умова? Як тут не пожалувати про темноту маси, що не дала здійснитися таким спасенним замірам. Як не пожалувати людей, що так страшно заплатили за вищість своїх ідей і своєї освіти! Але, приглянувшись до справи ближче, побачите, що нарід не зовсім неправий, і в своїй темноті маса бачила ясніше, ніж той освічений гурток її провідників. Маса інстинктом зрозуміла, що на здійсненні спасенних намірів своїх провідників вона програє тяжко — так, як програла на прилученні до Польщі, коли виграли ті, що творили нашу верству. Маса не дає собі звабити зверхніми прикметами свободи, воліє мале облегшення свого життя, ніж гучні обіцянки, що чим привабніше бувають, тим менше коло людей задовольняють, і то коштом більшості. Маса зрозуміла, що Гадяцька умова накладає на неї ще тісніші кайдани. Що Гадяцькі пакти дають вільності в таких розмірах, що вони самою істотою своєю зможуть обняти тільки вибранців долі, значить, помогти сформуванню і укріпленню привілеїв вищої верстви. А нарід не то, що повернуть до старої неволі, з якої він вибився з таким кровопролиттям, а приведуть до становища ще більш безвихідного, згідно із звісними словами: буде останнє гірше від першого. Яке б не було становище народу під московською владою, нарід хилився туди, нехтуючи всіма приманами, що йому показували провідники. Він сподівався, що в кожнім разі його доля буде краща від тої, яка чекала б його з щасливим розвитком свободи, обіцяної Гадяцькою умовою.

* Гіпокризія — можливо, пояснення.— Ред.

В Московщині нарід бачив владу, як свою охорону: вона здавалася йому апофеозом справедливості, тому що як влада єдина, вона протиставлялася владі багатьох — занадто досвідченій * сим самим народом» [13].

Тут же знаходимо і цікаві виступи проти націоналістичного самозвеличання і фальшивого закривання прогріхів минулого, проти національної виключності і шовінізму. Бачимо бажання поставити національне на широкій вселюдській базі, що помічаємо потім і в статтях про поезію Шевченка: вони і до нашої збірки заведені власне через сю спільність ідей. Протиставлення дійсно народного характеру Шевченкової поезії українофільським аксесоріям ** т. зв. української школи польської літератури [14] безпосередньо зв'язує сі виступи проти польського українофільства з аналізом Шевченкової поезії: Шевченко не повторяє загальних місць, уже переспіваних народною поезією, а продовжує її, ведучи її на висоті, їй доти невідомій.

«Правда москвичам о Руси», названа автором так в паралель полеміці з історичними претензіями поляків, дає далеко менше. Автор виступає проти закидів національного «партикуляризму», затемнювання «субстанції народного духу» національними звичками і т. п., що йому закидали московські слов'янофіли з приводу його «Двух русских народностей». Але сю вдячну з його становища тему він збув кількома побіжними зауваженнями та різними детальними поясненнями: може бути, він сподівався, що полеміка розгорнеться ширше і тоді буде йому нагода викотити гармати більшого калібру і повести дискусію на теми більш принципіальні. В сій же статті він виступив головно в двох питаннях загальнішого характеру: проти упереджень слов'янофілів на поляків і проти слов'янофільських зусиль відвоювати для великоросів цивілізаторську роль серед східного слов'янства. З приводу «небилиць» свого противника — його бажань представити марш Олега на Київ, як «похід на полудне *** північної цивілізації» і пересадження на український грунт новгородської системи городів і пригородів — Костомаров писав тут:

«Що північні охотники були у Олега — се так, се видко з літопису; але там нема й сліду північної цивілізації. Та й звідки взялася та північна цивілізація і що то була за цивілізація? Коли тоді було що-небудь подібне до цивілізації, то скорше вже на полудні, поблизу Греції, з котрою Полуднева Русь мала зносини. Правда, коли Олег завоював Київ, Київ і з ним Полуднева Русь увійшли, так би сказати, в ту систему зв'язку, що виникла на Півночі, не з яких-небудь старих підоснов, а наслідком чужоземного завоювання — але де ж докази, що Олег прийшов (на полудне) із свідомою системою?... Про Русь-Новгородців я таки нічогісінько не знаю — дарма, що критик хоче мене застидити сим незнанням. Я знаю тільки те, що ім'я «Русь» при кінці XI і на початку XII стол. (коли складався літопис) мало два значіння: в розумінні Київської землі і в розумінні федерації земель, що разом з Києвом стояла під управою одної династії. Новгород був Руссю в сім другім значінні, але ніколи не був Руссю в першім розумінні» [15].

Костомаров тут обстоює полудневе походження Руської федерації, руської державності і культури — в противність «московским лазейкам», як він їх називає. Епіграфом своєї статті він поставив фразу з «Новгородського життя» архиєп. Сергія — першого владики, присланого в Новгород з Москви, коли московський князь зломив силою політичну і церковну автономію Новгорода, і новгородці вірили, що сам Господь покарав сього московського культуртрегера, що заходився заводити в Новгороді московські порядки: він збожеволів, і його мусили

* Досвідченій — тобто добре відомій.— Ред.

** Аксесорії — від аксесуари — другорядні, побічні явища, деталі, які доповнюють що-небудь, створюють фон для головного.— Ред.

*** Південь.— Ред.

забрати. «Вознесе ся умом высоты ради сана своєго, яко от Москвы прииде — величая гражданом яко и племенем их укори» — величався тим перед новгородцями, що з Москви прийшов, і через те стратив розум.

Дискусія не розвинулась, і Костомаров не мав нагоди вичитати «москвичам» всю правду; дещо сказав у своїх критичних увагах до московських історичних легенд — про Дмитра Донського і Сусаніна, а ще більше в пізнішій статті про початки московської автократії («Начало единодержавия») в 1870 р.

Але все-таки вже в 1860-х рр. виросло тверде переконання про Костомарова як про ворога Москви і неприятеля великоросів взагалі. Костомаров так формулює сі обвинувачення з приводу своєї полеміки з Кояловичем: «Д. Коялович запевняє, нібито я дивлюсь на великоросів як на каналій, від котрих треба триматися здалека і зрана до вечора їм показувати, що ми їх розуміємо, себто виявляти всю їх нікчемність, лукавство і злочини» [16].

Такий ефект робили писання Костомарова на великоруських реакціонерів. «Полеміка», котру вели проти нього, як відомо, назавжди закрила йому поворот на університетську кафедру.

Інтересніше випала полеміка з приводу єврейсько-українських непорозумінь, хоч Костомаров теж не розвинув її як слід, непотрібно примішавши свої суб'єктивні емоції і полишив таким чином без потрібного вияснення об'єктивні причини сих непорозумінь, що, на його гадку, треба було усунути.

Початком до сеї дискусії послужив лист до редакції «Основи» якогось молодого єврейського інтелігента, підписаний буквами «П-в», з приводу того, що «Основа» часом вживала для євреїв назву «жид»: сей П-в, не бажаючи розводити на сю тему друкованої полеміки, «іменем євреїв» просив редакцію «Основи» залишити се «гнусне» ім'я і називати євреїв «національним іменем», бо ім'я «жид» стало синонімом шахрая і вживання сього імені вертає людей до середньовічних упереджень та стелить стежку погромам. Редакція надрукувала сей лист із своїм поясненням, що ім'я «жид» власне єсть національне ім'я, само по собі нічого образливого в собі не містить, а коли з ним зв'язуються певні неприязні настрої, то се тому, що євреї, живучи між українською людністю, не шукали з нею зв'язку, не наближалися до неї, «а навпаки — часто поступали проти духу і користі нашого народу». На се відізвався «Сион» — одеський орган єврейської великої зросійщеної буржуазії. Признаючи «Основі» правду, що ім'я «жид» не має само в собі нічого образливого, він, одначе, обрушився на сей заклик зближення, обслідування причин відчуження і через обопільне розуміння до замирення. Слова «Основи», що для «нації не може бути нічого шкідливішого, як існування серед неї інших народностей, які тримають себе осторонь, індиферентні до її інтересів або ще гірше — силкуються підбити її під свою владу і свої впливи», «Сион» представив так, ніби українська національність ставить дилему: або асимілювати євреїв, або знищити їх. Заразом поставив українському рухові обвинувачення у вузькому націоналізмі і бажанні «роз'єднати народи (розумій: український і великоруський), які мусять творити одну цілість з огляду на племінне споріднення і спільні політичні та економічні інтереси», себто закинув те, що з того часу набрало назву українського сепаратизму. А щодо євреїв заявив, що вони готові асимілюватися, але не з українцями, а тільки з великоросами: «Зрікатися своїх одвічних особливостей євреї можуть тільки в користь цілого, а не якоїсь частини». «В равнодушии к общим судьбам нашего отечества — России, в противодействии его пользам «Основа» не упрекает нас и при всем желании не могла бы упрекнуть: бесчисленное множество фактов могли бы мы привести и в таком случае в свою защиту». Коли ж такі патріоти російського «отечества» не йдуть разом з українцями, то саме тому, що

не бачать тут «польз» для свого «отечества»: вважають шкідливим розбивання культурних сил і так малої інтелігенції своїми національними змаганнями, «вместо того чтобы вести ее под знаменем одного общего литературного языка, помимо мелких племенных распрей, к великим общечеловеческим целям».

Се було нетактовно й із становища українців прикро, небезпечно, несовісно. Куліш дав волю свому роздратуванню, надрукувавши в відповідь статтю «Передовые жиды». Нагадував там, як три роки тому разом із Шевченком, Костомаровим і Марком Вовчком він виступив з колективною декларацією в обороні євреїв, прилучаючись до виступу письменників російських і польських. Висловлював своє обурення, що тепер ті ж самі «передові жиди», з котрими він виступав проти російських реакціонерів, забігають у російський патріотизм і в сфери «гуманности и образования», випихаючи відти основ'ян і ставлячи їх в підозріливім світлі одночасно і перед хранителями «польз отечества», і перед провідниками інтересів «современного человечества». Заявляв, що публіцисти «Сиона» «зловживають» такими словами, як «прогресс, гуманность, просвещение», а заразом випереджають самих Іоаннів московських в «собирании земли Русской» і що з «такими літераторами» українці не можуть мати діла.

«Сион» відповів на се відкликом до російської преси, віддаючи «на суд всеї руської публіцистики» свою суперечку з «Основою», бо вона, мовляв, повела свою полеміку так, що ся полеміка стає загрозою всім щойно здобутим і ще не забезпеченим вільностям друкованого слова (се не було сказано виразно, але досить ясно читалося між рядками). Російська преса не лишилася глухою на такий розпучливий відклик і, не чекаючи заклику української сторони, і не вглядаючись навіть в інкриміновані статті «Основи», взялася розсуджувати євреїв з українцями. «Русский Вестник» на правому крилі, «Русское Слово» — на лівому признали поведення «Основи» несправедливим.

Гурток «Основи» був украй подражнений, і Костомаров дав йому вислів у своїй статті «Иудеям». Він цілком правильно вияснив некоректність «Сиона», що, замість запропонованої євреям дискусії на тему обопільного зближення і порозуміння, пустив доносець в сепаратизмі, вузькому націоналізмі, реакційності і т. д. (від нього українське громадянство і рахувало потім всю пізнішу низку обвинувачень в українськім сепаратизмі, розбиванні культурних сил і т. д.). Але при тім цілком непотрібно, насамперед, ототожнив «Сион» з єврейством взагалі, хоч ясне діло — ні єврейський пролетаріат, що бився в лещатах своєї буржуазії, ні ті євреї, які са́ме щиро заходилися коло зближення з українським рухом, не дуже численні, вони все-таки були і не могли відповідати за тактику єврейських зросійщених великобуржуазних верхів. По-друге, також дав волю своїм емоціям, заявивши іменем «малороссиян», що вони не мають симпатій до «юдейського племені» і просять не змушувати їх любити його і хвалити те, що їм не подобається. Знов-таки Костомаров не мав ніякого уповноваження від української народності чи громадянства свідчити їх почуття. Я сам особисто добре знав між українцями людей (як пок. В. Б. Антонович або Л. А. Смоленський), які зовсім не мали таких антипатій до євреїв. По-друге, симпатії чи антипатії — се річ, яка не повинна грати ролі в установленні громадських взаємовідносин. Костомаров заявляв далі [17], що незалежно від симпатичних чи антипатичних сторін євреїв треба бажати їм повної рівноправності і можливо широкого поля діяльності та сподіватися від того зміни у відносинах євреїв до українських мас. Се головне, і на сім треба було стати. Додаток — що українці не бажають асиміляції євреїв — се зовсім непотрібний емоціональний випад у відповідь на заяву сіонських публіцистів, що вони не хочуть асимілюватися з українською народністю, немов якоюсь нижчою. Та й сама вигадка: називати євреїв коли не жидами, то таки не євреями, а юдеями —

се, може, було й дотепне, але зовсім не на місці.

Так властиво ся дискусія нічого не вияснила і до порозуміння обі сторони не посунула.

Роздраження до російської публіцистики і з нею проти поступового громадянства, що встряло в сю суперечку, виявляється і в статті Костомарова з приводу «Тысячелетия Руси» — в його песимістичних відзивах про поверхове засвоєння різних модних гасел — «цілого словника чарівних слів, що порушують нерви тих, що хочуть бути громадськими діячами», і заразом «хиткість в гадках, непевність в осудах і непогодженість слова з ділом» [18]. Се служило прологом до його різкого конфлікту з поступовою громадською опінією і пресою з нагоди інциденту 8 березня 1862 р., коли Костомаров хотів зірвати страйк протесту, проголошеного студентами і професорами з приводу арешту і висилки проф. Павлова за його промову з приводу того ж тисячоліття. Ми включили статті Костомарова з приводу сього конфлікту як ілюстрацію до сього дуже важливого моменту в еволюції його ідеології. Як відомо з його автобіографії, ся кампанія проти його страйколомства, в який взяв між іншим участь і П. Лавров, довела Костомарова до незвичайного роздраження: він готовий був повторяти відзиви й характеристики, що розсипали на адресу радикальної молодежі найбільш реакційні круги. І хоч поступове російське громадянство скоро забуло Костомарову сей нефортунний його виступ, в його психіці ся шпара між ним і сими поступовими, чи радикальними кругами, я думаю, не заросла ніколи.

Вихід із сього прикрого становища, в якім опинився Костомаров з виходом з університету і зреченням з публічних виступів, дала йому тим часом справа видавання українських підручників, за котру він ухопився саме тоді, весною 1862 р. Його відозва до земляків, де він заохочував до праці над підручниками і до пожертв на їх видання, в зв'язку з сим його пригадки про негайну потребу видання українського перекладу Євангелія накликали на нього силу нападів, інсинуацій, відкликів * до урядових репресій і стали на довгий час, можна сказати, на всі дальші літа одною з головних тем його публіцистики і полеміки. До збірника заведено статті його на сю тему і навіть викази жертв ** з поясненнями про стан справи, що він тоді друкував. В сих питаннях можна відзначити кілька інтересних сторін: з одної сторони, оборона українського навчання против обвинувачень аргусів *** російського централізму і державної народності, а з другої, — докази важності справи на адресу українського громадянства, що переходять в напади на беззмістовність сучасної української поезії й белетристики, на недостачу серйозних інтересів у сучасних українофілів:

«Писати повісті й стишки — часто бездарні й порожні, з чорнобривими дівками, буйним вітром, могилами, степами і зозулями, далеко легше, ніж віддатися попереднім студіям, тверезій праці для складання потрібних народові книжок. Також і наші заможні народолюбці радніш уберуться для забави в guasi — національний костюм, пустять в своїй розмові два-три українські вирази і посперечаються про вартості Шевченка, аніж уділять із своїх доходів одного-другого карбованця на справу народної освіти» [19].

Нарешті, цікава та програма, яку Костомаров начеркує для сеї наукової літератури:

«Розуміється, треба бути розважним, було б смішно, коли б хтось переклав на українську мову «Космос» Гумбольдта або «Римську історію» Моммзена: для таких творів іще не прийшов час. (На жаль,

* Відкликів — читай: закликів.— Ред.

** Викази жертв — тут: виявляти, показувати ознаки чого-небудь (почуттів, настрою тощо).— Ред.

*** Аргус — у грецькій міфології стоокий сторож; богиня Гера поставила його стерегти Іо, дочку аргонського царя.— Ред.

він не прийшов іще й досі! — М. Г.). Треба обмежитися елементарним викладом наукового знаття, необхідного для першої освіти. Тому на теперішній час, крім букварів, народові потрібні: коротка біблійна і церковна історія, катехизис, виривки з повчань учителів церкви, з житій улюблених народом святих і пояснення богослужіння. Щоб там говорили модні поступовці, ті, що вважають можливим накидати народові матеріалізм, але нарід з огидою відвернеться від їх науки, скоро помітить, що під покривкою науки хочуть у нього відібрати святощі його серця.

За сферою релігії повинна йти знайомість з природою... Разом з тим треба зладити граматику рідної мови, з котрої нарід пізнав би будову людського слова. Нарешті, треба написати таку книжечку, щоб у ній подати народові головні основи його становища в державі і юридичних прав. Сим поки що можна й обмежитися. Історії — всупереч дечиїм гадкам — ми не вважаємо потрібним зводити до сього плану елементарної освіти: історія — така наука, що вимагає великого запасу попередніх відомостей і значного розвитку, без того з неї нема користі» [20].

В зв'язку з сим стояв огляд фонетичних і граматичних особливостей української мови, відмінних від великоруської і польської, що Костомаров постарався надрукувати в офіціальнім органі міністерства освіти, обстоюючи самостійність української мови як гідний знаряд * і предмет навчання; було б інтересно пошукати за вказівками, чи Костомаров сам зложив сей огляд, чи користав з помочи котрогось із сучасних українських лінгвістів, і чого сей огляд варт з лінгвістичного погляду.

Надрукована одночасно в іншім високоофіціальнім органі, сим разом військовім, стаття про Володимира Мономаха і Б. Хмельницького старалась можливо переконуюче довести, що український патріотизм цілком не суперечить общеруському державному націоналізмові: се, можна сказати, було чергове завдання української тактики 1860-х років, а Костомаров до самої смерті не переставав твердити і заявляти, що українському народові його прив'язання до національних особливостей побуту і мови не перешкоджає в повній лояльності супроти Російської держави і великоруського народу, і українська інтелігенція із самим Костомаровим в головах, тримаючись української культури і розвиваючи її по змозі, тим не менше чує себе «руською», державно-патріотичною і т. д. Стаття ся знаходила симпатичний відгомін в українських кругах, і Драгоманов пильно рекомендував своїм галицьким кореспондентам простудіювати її, щоб зрозуміти сей подвійний націоналізм сучасних українців, до котрих і сам Драгоманов тоді належав. З історичного становища інтересні в ній міркування Костомарова про розходження політичних планів московського і українського уряду: прилучення України вносило до московського державного життя зовсім нові моменти, незгідні з московським централізмом і самодержавним ладом.

«Воно злякалось свого неминучого самовбивства. Хмельницький сварився, навіть загрожував Московщині... Можливо, що коли б прикрості і несправедливості супроти його народу (з московської сторони) не звели його передчасно в могилу, дійшло б до того, що Богдан повів би своє козацьке військо на Москву. Але се була б усобиця — така як колись бували між Черніговом і Києвом, між Новгородом і Твер'ю або Москвою. Відпасти від Москви Богдан не хотів — зв'язок України з Москвою був не зовнішній, а внутрішній, народній...» [21].

В зв'язку з сим стояла федеративна концепція, що раз у раз накликала на Костомарова різні атаки й інсинуації з консервативних і офіціальних таборів. Хоча Костомаров кожного разу, як йому закида-

* Знаряд — читай: знаряддя.— Ред.

ли бажання з помічень * над федеративним принципом в старій Руси зробити певні директиви сучасній практичній політиці, рішуче заявляв, що він займається сим питанням тільки як історик, але його підчеркування сього принципу стояли в такім виразнім ідеологічнім зв'язку з критикою абсолютизму і централізму, з одного боку, з апологією обласності і українофільства, з другої сторони, що всі його заперечення не помагали нічого, і полеміка підіймалася раз у раз. В збірці передрукована його невеличка, але дуже інтересна відповідь на сю тему Лохвицькому, але, крім того, він дебатує на сю тему і в «Правді москвичам», і в листі до редактора «Дня» [22], пізніше в «Начале единодержавия» і в передсмертній полеміці з Кояловичем та в відповіді на характеристику його теорії, зроблену Д. І. Багалієм, раз у раз повертається до своєї федеративної концепції. Відмежовуючись від практичної політики, він настоював на тім, що коли б східнослов'янське життя було полишене свому природному розвиткові, воно *неодмінно* вилилося б в форму свобідної федерації земель. Монгольське завоювання збило його із сього нормального шляху, прищепивши принцип азійського деспотизму, а західноєвропейські взірці оформили сей московський деспотизм на європейський кшталт. Історик не договорював, що нормальне життя могло бути відновлене тільки поворотом від централізму і абсолютизму знову до самоврядування і федерації, але се читалося всіма між рядками.

Публіцистика останніх двох десятиліть життя Костомарова небагато додає до того, що висунув він в своїм апогеї, і моя мова про неї після вже сказаного буде коротка. Вище я згадав про огляд української літератури 1871 р. — дуже характеристичний для еволюції поглядів Костомарова і багатьох із його сучасників. З того, що «Основа» не знайшла ширшого круга читачів і передплатників, він виводив, що життя переступило через змагання українських патріотів на літературнім полі. «В добі, коли все, що мислило-думало про рух наперед, поширення просвіти, свободи і добробуту», «изобразительно-эстетическое направление», взяте українським письменством, вичерпалось і виявило свою вузькість. «Простонародне життя, що перед тим здавалося невичерпною скарбницею літератури, з погляду сих поступових течій показало себе дуже убогим: в нім не видко було руху, а коли й був рух, то такий повільний і малопомітний, що ніяк не міг задоволити вимог скорих продуктивних і знаменних поліпшень, що займали думки суспільства». «Піднімати українську мову до рівня освіченого, літературного в вищім розумінні, придатного для всіх галузей знання, для описання людських громад в вищім розвитку — се була гадка привабна, але її нестійкість виявилась зараз на перший же погляд». Прийшлося б творити штучну українську мову, і вона вже не була б українською народною мовою: в українців було б дві мови, і українська інтелігенція, маючи вже одну літературну мову — російську, взявши участь в її формуванні, не прийняла б другої штучної мови — української. Єдиною раціональною сферою приложення української мови зіставалась елементарна шкільна і освітня література для народу, але сю сферу закрила для українців агітація, піднята реакційними кругами. «Від 1863 р. українська література перестала існувати в Росії». Такий був висновок, і Костомаров не вказував виходу з положення — тільки відкликувався до української і великоруської інтелігенції і через неї, очевидно, і до уряду: щоб вони розслідили справу і переконалися в неможливості позбавити українські маси освіти рідною мовою [23].

Київський осередок, що перейняв у тім часі провід українського життя від петербурзького, не зістався на такій непевній позиції. Він рішив, з одної сторони, перекинути на галицький грунт ту українську роботу, котрій будуть закриті шляхи в межах Росії (організація Това-

* Помічення — читай: помітки.— Ред.

риства ім. Т. Г. Шевченка, заходи коло перетворення на всеукраїнськ орган «Правди» * і взагалі випростовання галицького українського р ху в напрямі всеукраїнськім). З другої сторони, старався використа всі можливості для повнішого розвитку української культури, скільк дадуть на те змоги урядові обмеження. Так поновлено і заходи ко освітньої літератури для народу, і коло відродження белетристик театру, музики, всебічного обслідування народного життя в сучаснім минулім, доки указ 1876 р. не положив тому неперехідних перешко Костомаров на сей указ не відізвався безпосередньо. Він взяв на се невдячну роль, як се характеризувалось тоді, «примирити із собою пр вительство». Для того, з одного боку, в можливо лояльних тонах ві кликався на різні явища сучасного життя — як от «війна за визволе ня слов'ян», як її офіціально названо (в повній протилежності до гас Драгоманова «Чистое дело требует чистых рук») ** або польські спр би заграти з сеї нагоди на всеслов'янських струнах і собі, щоб в ім всеслов'янського гасла добитися скасування чи принаймні ослаблен урядових репресій проти польської культури. Правдоподібно, Костом ров хотів таким чином відвести підозріння проти українського ру щодо споріднення з «польською інтригою», що йому раз у раз закид ли московські противники, і для того брав на себе малопочесну ро викривача польського лукавства перед урядом і російським громадя ством, переймаючи дещо з амплуа Говорського і Кояловича, котр перед тим так суворо за те картав, і тим робив неприємне враження і українських, і в поступових російських кругах.

Одночасно він можливо спрощував і звужував українську пробл му, стараючись пропхнути її через урядове вухо. Уже в своїм огля 1871 р. він прийняв дещо з аргументації своїх опонентів — напр., тез що російська літературна мова не великоруська, а общеруська, утвор на при участі українців і так само їм близька, як і великорусс або признання абсурдним зусиллям сотворити інтелігентську літерату засобами української мови і культури.

В таких тонах взяв він слово в оборону забороненої українськ мови п'ять літ по указі з тої нагоди, що урядові круги взялися до п регляду законів про друковане слово («Малорусское слово», 1881 Сим разом він твердо і без недоговорень поставив принцип: «українс ке слово — для домашнього обиходу». Згадуючи, що так колись висл вився один із слов'янофільських органів в 1860 р., Костомаров тепе приймає сю тезу своїх антагоністів за свою. Аргументує за українськ проповідь, за український переклад Біблії тим, що се може підняти масах прив'язання до церкви й релігії, помогти проти ширення сек і т. д. Відповідаючи «Совр. известиям», відрікається він від фонетичн го правопису («кулішівки») і заявляє себе прихильником правопис Максимовича, і т. д. Все се, нітрохи не впливаючи на урядову протну раїнську політику, робило враження непотрібного забігання пере противниками і побивання своїх — тих, що саме вели активну украї ську роботу в тім часі. Особливо різко ся хибна опортуністична такт ка старого провідника позначилася в його статті 1882 р. — «Задач украинофильства», написаної з приводу появи в Києві українськог альманаху «Луна».

Почавши з жалів на ту кампанію, що ведеться в реакційній пре проти української мови, і своїми інсинуаціями привела вже уряд до і заборони, зробивши з приводу сих заборон реверанс вишньому начал ству і запевнивши, що він нітрохи не сумнівається в добрих його зам рах і бачить тут тільки результат деякої неосвідомленості, старий істо рик пояснює, що так як поворот до української народності явився на туральною реакцією проти фатального історичного процесу відриванн

* «Правда» — український літературно-науковий і політичний журнал, орган «на родовців». Видавався у Львові.— Ред.

** Сі статті Костомарова, доволі великі, прийшлося за браком місця проминути

верхів [від] народних мас, так опозиція новому «українофільству» і спеціально літературному вживанню української мови являється пережитком старого трактування народного як мужицького, не вартого уваги і культури. Нарікає на те, що поява кожної нової української книжки викликає не критику її змісту, а принципіальну дискусію на тему, що українською мовою взагалі писати не треба. Констатує, що самий факт існування української мови («малороссийского наречия») дає йому право на літературний вжиток, бо ж не можна заборонювати людині висловлювати свої гадки, якою мовою вона хоче. По сих вступних увагах переходить до обговорення останньої літературної новинки — отої «Луни», і можна було б сподіватись, що після даної лекції антагоністам — оцінювати книжку щодо змісту, чи вона добра чи лиха, — він дасть саме таку оцінку. Але сам, очевидно, несвідомо для себе, не так займається оцінкою позитивних чи негативних сторін уміщених творів, як вдається в принципіальну дискусію, чим повинні займатися українські письменники і які завдання має собі ставити українство («українофільство»). За позитивний тип українського письменства автор бере творчість Нечуя-Левицького; хвалить його побутові оповідання й п'єси, із почуттям згадує популярно-історичні брошури, від оцінки його проби наукового представлення української міфології ухиляється — чи, справді, тому, що не бачив її, чи може тому, що не хотів ставити дражливе в тих часах питання про законність і раціональність наукових творів українською мовою, друкованих в Галичині з огляду на заборону в Росії. Таким чином в 1881 р. «изобразительно-этнографическое направление» уже не здавалося Костомарову таким пережитим, як у 1871 р., і вповні оправдувало в його очах існування української літератури так, як допускає се й указ 1876 р., принаймні в теорії. Костомаров посилається на популярність побутової і народницької белетристики на великоруські теми в російській літературі і вважає, що українська література на такі ж побутово-народницькі теми буде цінним і бажаним її доповненням.

Зате різко виступає Костомаров проти штучних, на його погляд, силкувань збільшити культурну амплітуду українського слова і української творчості через творення нових виразів «для вислову вищих понять і предметів культурного світу». Нетактовно і несправедливо, в стилі писань «Киевлянина» і «Московских ведомостей» він висміював невдалі, на його погляд, новотвори, прирівнюючи їх, цілком незаслужено, до московських «мокроступів», напр., слова «байдужість», «задуманість», вираз «поетична мрія про історичну минувшість» він наводить як курйози, як недоречності, хоча се були вирази вповні вдалі, зрозумілі і дуже скоро прийнялися в українській мові всупереч пророкуванням Костомарова.

Взірці українських поезій, зложені такою новою мовою, дійсно, не завсіди були вдатні, і нарікання Костомарова були небезпідставні, але все те було питання таланту, а не принципу.

Так само і в другім питанні, порушеному Костомаровим, — перекладів на українське. Його переконання — що «переклади на українське будуть на місці тільки там, де переложене * може бути близьке і зрозуміле народному серцю і інтелектуальному розвиткові». Він вказує на приклад Старицького, що дуже гарно переклав сербські пісні, але далеко не мав такого щастя з Шекспіром, Байроном і Андерсеном. Але той Костомаров, що добивався негайного перекладу на українську мову Біблії, чи міг сказати, що Апокаліпсис або книга Йова ближчі народному розумінню, ніж Шекспір і Андерсен? А, крім того, він уже признавав законність побутово-народницької літератури для інтелігенції, не для народу — чому ж переклади не могли призначатися теж і для інтелігенції, чутливої на красу рідного слова, а не тільки для на-

* Переложене — читай: перекладене.— Ред.

роду? Кінець-кінцем, він писав: «Ми вповні поділяємо бажання бачити українську мову розвинену настільки, щоб нею можна було передавати без натягань все, що являється сферою культурної мови. Але на се треба часу і значного піднесення інтелектуального рівня народу. А тому латинське прислів'я «поспішай помалу» повинно бути гаслом українських письменників».

Та поскільки українська творчість могла призначатися не тільки для народу, але й для інтелігенції, і поскільки сам Костомаров признавав, що мова твориться не тільки масами, але й письменниками, то очевидно піднесення культурного рівня літератури могло залежати не тільки від піднесення народних мас, а і від самої літературної творчості. Коли за Шевченком автор признавав ту високу прикмету, що він не переспівував уже даного народною творчістю, а продовжував її, то очевидно, що кожний талановитий український письменник в міру своїх здібностей мав робити се — і сею власне дорогою пішла письменська робота останніх десятиліть XIX віку. Костомаров же хотів її спинити і звернути на чистий етнографізм, котрого вимагав указ 1876 р., і, зганяючи українську інтелігенцію з того поля, на якім вона шукала обхідних доріг супроти заборон 1876 р., справляв її в безвихідний кут письменства для школи, для народу (вказуючи за взірець «Листи до любезних земляків» Квітки, від котрих, позволю собі різко висловитись, аж нудило серйозного українського культурного робітника 1870—1880-х років). Для української інтелігенції того часу ставало вже цілком ясно, що якраз доступу до народу якнайбільш стереже і не дає їй урядова політика, тому вона й пускалася в глибокий обхід сих урядових позицій, щоб розвитком української культури і обгостренням українських постулатів як політичного питання змусити уряд до уступок у сфері школи і популярного письменства. Факти оправдали се, бо народну школу удалося здобути після літератури, театру, університетських курсів і всього іншого, дістати з рук революції, а не повного добрих замірів уряду. Старий же історик не розумів сього і шукав компромісів з урядом. Силкуючись помирити уряд з українством, він заразом заходжувався підганяти український рух під урядові погляди, мирити українську інтелігенцію з принципами указу 1876 р. Сього українська інтелігенція не могла подарувати свому старому провідникові. Із «Задачами украинофильства» Костомаров не тільки вийшов із сучасного українського активу *, але й змусив його рішуче відмежуватись.

Сим кінчаю свої замітки, якими я хотів заінтересувати сучасного читача публіцистичною спадщиною великого історика, почасти зібраною в отсім збірнику. Я старався зібрати в нім найбільш інтересне, але я вважаю, що властиво все написане Костомаровим повинно стати приступним: решта історично-публіцистичних статей, неповторені писання історично-літературні і фольклорні (почавши з нової його дисертації про народну поезію, написаної замість знищеної, і писання белетристичні (головно російські, бо українські були кілька разів видані). Всього того не так багато, видання його вповні здійсниме і повинно бути здійснене. Такий визначний провідник, що положив свою печать на цілу епоху, і такий яскравий представник свого часу варт того, щоб його знати, то значить — передусім мати змогу знати. Я можу висловити побажання, щоб нинішня збірка підтримала інтерес до нього і викликала бажання зазнайомитися з ним у всіх нам приступних сторонах його громадської діяльності.

Досі, правду сказавши, більше звертали увагу його прикмети чисто індивідуальні, інтимні так би сказати, завдяки незвичайній його долі і репутації оригінала і дивака, ніж отся громадська сторона його життя, а вона має визначний історичний інтерес!

---

* Мається на увазі — відійшов від тих, хто активно боронив українську справу.— Ред.

ПРИМІТКИ

1. Костомаров Н. О причине и характере унии в Западной России.— С. 3. Тут і далі М. С. Грушевський цитує уривки з праць М. І. Костомарова, що їх було вміщено в збірнику «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова».
2. Там же.— С. 16.
3. Там же.
4. Там же.— С. 19.
5. Там же.— С. 31.
6. Там же.— С. 33.
7. Там же.— С. 34.
8. Там же.— С. 35.
9. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке.— С. 42—43.
10. Малорусская литература.— С. 246.
11. Замечание на статью г. Соловьева «Малороссийское казачество».— С. 56—57.
12. О казачестве.— С. 59—60.
13. Там же.— С. 61—62.
14. Ответ на выходки газеты «Czas» и журнала «Revue Contemporaine».— С. 83.
15. Правда москвичам о Руси.— С. 110.
16. Ответ на ответ г. Кояловича.— С. 210.
17. Еще заметка об иудеях.— С. 123.
18. Тысячелетие.— С. 126.
19. Мысли южнорусса.— С. 139.
20. Там же.— С. 138.
21. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий.— С. 153.
22. Письма к редактору.— С. 161.
23. Малорусская литература.— С. 245—247.

* * *

В'ячеслав Липинський

Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті *

РОЗДІЛ VI.

Взаємне роздражнення росло з обох боків, і розрив з Москвою ставав в таких умовах неминучим. Послідним і безпосереднім до того товчком послужив мир, заключений при жвавім посередництві Австрії між Москвою і Польщею у Вільні, в вересні (септембрі) 1656 року.

Основні зміни у внутрішній структурі Війська Запорозького під впливом революції. Європеїзація козаччини як головна причина перемоги українського державного сепаратизму і як підстава українського державного будівництва. Взаємовідносини між козацькою державністю і українською непокозаченою шляхтою. Форма правління в Українській державі за гетьмана Богдана Хмельницького. Переміна внутрішньої політики гетьманської під впливом державного унезалежнення України по Переяславській умові. Не в боротьбі Москви з Польщею на українській території, а в сполученні східних і західних цивілізаційних впливів у незалежній Українській державі формується українська нація. Видатні представники нової української аристократії.

Козацька революція в межах польської Речі Посполитої скінчилася з хвилиною, коли Військо Запорозьке, покинувши безнадійну боротьбу за свої права в Речі Посполитій, ступило на прямий шлях повного відділення від Польщі. Скінчилися разом з тим хитання козацької політики в залежності від внутрішньої політики польської і нищення української нації в цих постійних хитаннях. Від тієї хвилини внутрішня

* Продовження. Початок див.: № 2, 1992 р.

політика правлячої козацької верстви щодо інших класів української нації набуває національно-державного, а не козацько-класового характеру. Досі вона керувалася неясними планами зреформувати Річ Посполиту відповідно до козацької ідеології, жертвуючи задля цього інтересами інших класів — то інтересами української шляхти, то українського селянства, тепер вона ставить перед собою виразні завдання будови Української козацької держави, об'єднуючої всі українські класи. Під впливом яких причин відбувся цей перелом у козацькій політиці? Які зміни у внутрішній структурі Війська Запорозького запевнили в кінці перемогу державному сепаратизмові супроти Польщі? Такий сепаратизм серед мас козацьких в початку повстання не мав, здавалося, ніякого грунту.

Без розв'язання цих питань не можна зрозуміти не тільки цілої нашої дальшої історії, але навіть й нашої сучасності. Процес народження українського державного сепаратизму за часів гетьмана Хмельницького я думав було представити в кількох розділах моєї «Історії України». Тут, обмежений місцем й іншою темою, постараюсь зазначити тільки головні моменти того процесу, аналізуючи їх в загальних основних рисах.

Матеріальне зростання, політичне окріплення і в кінці політична перемога осілої військово-хліборобської верстви в козацькій Україні — ось де була перша причина перемоги українського державного сепаратизму супроти Польщі. Ця перемога означала перемогу політики цієї верстви, це був знак, що в козацькій Україні творча, будуюча сила плуга одержала верх над руїнницькою стихією нерозораного степу. З довгою боротьбою був сполучений цей внутрішній процес і йшов він у парі з глибокими перемінами як економічного, так і політичного характеру, що відбувалися на Україні в перші роки повстання.

«Військо Запорозьке» в другій добі повстання — це вже тільки титул: це традиційна, почесна, аристократична назва зі скритим під нею зовсім іншим, ніж перед повстанням і на початку повстання, змістом. Цей клас, що зветься тепер Військом Запорозьким, не має вже нічого спільного з дійсним Запоріжжям, із Січчю, з нерозораним степом і з напівкочовим укладом ловецько-відходницького і військово-добичницького старого запорозького козацького життя. Запорозький січовий кіш — а «кіш» в татарській мові означає «спілку чабанів» — хоча й існує, але за Гетьмана Хмельницького перестає відігравати будь-яку політичну роль.

Туди перед повстанням вигнаний зі свого Суботова втік було покривджений польським магнатом сотник козацький. Там ховався він, опанований думкою, як свою кривду і кривду так само, як він, покривджених козаків помстити, як свій власний Суботів, свою батьківщину від зажерливої магнатської Речі Посполитої відобрати. І звідти, із Запоріжжя, рушив він на Річ Посполиту, підіймаючи всіх невдоволених магнатським пануванням, не питаючи про причини того невдоволення, бо ці причини могли бути й були дуже між собою різні. Він хотів відібрати свій Суботів. Низове козацтво хотіло позбутися магнатів та їхніх орендарів і вільно, без податків і прикрих обмежень користуватися своїм промислом козацьким на степах, що їх магнати посіли. Поруч з ними йшла шляхта — «баніти», яких — по рапортах московських гінців та розвідників — шість тисяч до Хмельницького пристало. Одних з них так само, як і сотника козацького, викинули з маєтків урядовці магнатські, вважаючи їх за «nullo jure possesores»; других покривдили старости королівські, шляхетських маєткових прав їхніх не визнаючи і до служби та повинностей нешляхетських примушуючи. Інший, врешті, по суворому присуду Речі Посполитої став «банітом» за те, що збройним наїздом хотів відібрати сконфіскований у церкви православної маєток, який церкві цій його діди й прадіди «на помин за свої душі» подарували... Там знову підіймалася проти всієї шляхти, проти будь-

якого економічного й державного примусу анархічна «чернь» українська. Готовилось — задля ненависті до «католиків і уніатів» — відчиняти повстанцям брами городські зорганізоване разом з духовенством і шляхтою в своїх братствах православних статечне, хазяйновите міщанство. А запоруку перемоги мав їм усім дати козацький «брат, душа рідна, єдиний сокіл у світі, що готов усе для козацтва зчинити, з котрим вічна приязнь козацька і її ніщо в світі не розірве», — Тугай-бей* з усією ордою і дикими своїми ногайцями, що кочували на Саврані. Йому ж — тому соколові й рідному братові козацькому одного тільки треба: щоб степ якнайдалі поширити, щоб усі ці ненависні новозасновані замки й городи знести, щоби знов більше випасу стало для кінських табунів та овечих отар, щоб Божу землю від ненависного плуга врятувати і по її нетрях розкошувати, за звіром диким, за рибою, за птицею, по гонах, річках та плавнях упадаючи.

Січовий Запорозький Кіш дав покривдженому сотникові булаву гетьманську, дав лицарське благословенство, дав доказ своєї лояльності до Короля «червону з білим орлом» хоругов королівську, два бунчуки й під ними свої кадри військові. Із Запоріжжя разом із козацтвом січовим і його братом рідним Тугай-беєм оточений покривдженими польською Річчю Посполитою збігцями з цілої Русі вийшов на «волость», на городову Україну** Хмельницький...

Але по тріумфальнім в'їзді до Києва, по урочистій зустрічі представниками цілої нації як од Бога даного визволителя, по благословенню Патріаршім і одержанню од нього титулу «князя Русі» — для Богдана Хмельницького не могло вже бути повороту назад до Січового Коша, до товариства степових чабанів, ловців та рибалок і до нічного побратимства з Тугай-беєм. Та й зрештою він, козак реєстровий, властитель Суботова, унаслідуваного від батька шляхтича — і тим батьком в найкращих у ті часи, езуїтських школах вихований — із Січовим кошем був зв'язаний тільки своїм станом лицарським, військовим. «Перше я воював за свою шкоду і за свою (козацьку) кривду, тепер буду воювати за віру православну нашу». — вириваються у гетьмана щирі знаменні слова, радісний висказ перевороту, що під впливом київського національного тріумфу відбувається в психіці козацькій. І цей глибокий психічний переворот — переміна боротьби за козацькі кривди в боротьбу за цілу націю, «за віру православну нашу» — йшов у парі з не менше глибоким переворотом економічним і соціальним.

Боротьба за віру, за націю вивела козацтво з диких лугів дніпрових на плугом розорані простори, української землі «по Львів, Холм і Галич». Вона поставила її око-в-око з європейською культурою цієї землі: з мурованими городами, церквами й монастирями, з величними палатами «панів руських, голов начільних віри православної», з братствами по городах, їх школами, бібліотеками, друкарнями, де укріплялася і боронилась віра православна, з багатством хлібородної, а не степовою тирсою покритої землі, на якій виросли всі оці церкви, монастирі, палати й братства — вся «руська» православна національна культура. «Визволити з лядської неволі руський нарід увесь» — ось велике нове завдання поставлене перед собою козаччиною в лиці свого гетьмана. Але як визволити? Чи покозачивши всю оцю Русь, знести її муровані городи, на степ запустити її хліборобні поля і всю її європейську культуру назад в одно велике, безкрає, непооране «Запоріжжя» замінити? Чи самій козаччині, з'європеїзувавшись, навіки про свій кіш

* Тогай-бей — Тугай-бей (р. н. і см. невідомі) — перекопський мурза. Навесні 1648 р. за наказом кримського хана Іслама-Гірея 6-тисячна татарська кіннота на чолі з Тогай-беєм брала участь у битвах проти польських військ під Жовтими Водами і Корсунем.

** В даному випадку автор має на увазі широкий терен території Лівобережної України.

Січовий забути і вибрати та включити в себе всю оту європейську культуру, серед якої Русь по татарськім лихоліттю відродилась і зміцніла?

Перше, незважаючи навіть на надзвичайно щиру в тім напрямі татарську допомогу, було неможливе, а для другого сил та хисту в першій добі повстання у степової козаччини не стало. І в тім треба шукати нерішучості Хмельницького під Замостям, під Зборовом, під Львовом... Тим пояснюються всі хитання політики козацької в добі її автономізму...

Низова, дійсно запорозька козаччина, що в першій добі повстання головну роль грала, боїться величі національного завдання, яке перед нею ставлять гетьман і старшина. По Корсунській перемозі вона не хоче йти далі «на волость». Скликана тоді гетьманом рада козацька гуде, «щоб вертати на Запоріжжя зо всією здобиччю, коли не буде миру, і звідти переговорювати з Річчю Посполитою і з турками». Гетьманська залізна рука веде її далі. Але під Пилявцями, на переході рішучої перемоги над Річчю Посполитою, побачивши всю силу й багатство війська польського, «чернь козацька вже хотіла старшину видати й милосердя просити». І поваливши навіть Річ Посполиту, козацтво хоче, щоб «король королем був» — тільки не таким, як давніще «в неволі у шляхти», а щоб він «був вільний, щоб стинав шляхту, дуків і князів...».

Чотири перші тяжкі роки повстання бореться гетьман не тільки з польською Річчю Посполитою, а й зі своїми степовими січовиками. Він хоче визволити «всю Русь»*, про яку йому безнастанно говорять духовенство, шляхта й міщанство, а запорожці претендують тільки на магнатські землі й на королівщини «на Україні»**. Гетьман обурюється перед польськими послами в Переяславі, що Потоцький «на Бар, на його власне місто напав, на його Поділлі кров християнську проливає», і мріє він про «своє князівство по Львів, Холм і Галич», хоче «ляхів за Віслу загнати», а низова козаччина найдалі «по Случ» уважає можливим поширити границі Запоріжжя...

Ця низова козаччина тільки в магнатських та королівських «українних» землях свої «уходи» мала: звіра й рибу ловила, пасіки розводила, численні табуни коней, волів та овець випасала. З того всього вона різні податки магнатам, орендарям і старостам королівським платила. Тепер, цих магнатів та орендарів позбувшись, вона тільки на цих землях може й хоче користуватись добутою волею. Тільки на цих землях вона може завести свій общинний устрій «запорозький» з щорічними переділами уходів, з нерозораними степами, що неподілені на плугові гони, не до поодиноких хліборобів, а всі до всіх разом козацьких полків, сотень і куренів належать.

В північно-західній Україні — на Волині, на Поділлі, на Підляшші, в Галичині коло Львова — одно слово, «на Русі» бачить козаччина низова поділ розораної землі під впливом хліборобської культури і бачить тодішню форму тієї хліборобської культури: господарство фільваркове, шляхетське. Але ж це для неї устрій ворожий і більш небезпечний, ніж були урядники магнатські. Ці тільки безправні податки й повинності з козаччини стягали, самого верстака її праці — уходів, гонів і випасів — не зачіпаючи; панування ж плуга грозить їй «занапащенням степу широкого, краю веселого», грозить повною руїною для її ловецького та скотарського общинного господарства. Власне, проти завоювань того плуга підняли низові запорожці повстання. Реєстровик,

* «Вся Русь» — стара назва України, яка спочатку вживалася для найменування території полян, трикутника на Київщині, утвореного Дніпром, Ірпенем та Россю. Поступово ця назва поширилася на всю Київську державу. Б. Хмельницький вживав цю назву для визначення етнографічних меж заселеної українцями території.

** З розвитком козаччини у XVI ст. назва «Україна»— географічна назва козацької території, яка охоплювала широкі простори Наддніпрянщини — Правобережної й Лівобережної, де в адміністративній системі Речі Посполитої були розташовані Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства.

покозачений шляхтич Хмельницький утік з волості на Запоріжжя, бо йому його власний хутір, коли він розорив його, засіяв і в доходну хліборобську культуру перевів, зажерливий магнатський слуга відібрав. Але запорожці вийшли разом із Хмельницьким та татарами із Запоріжжя на волость не тільки за тим, щоб того слугу магнатського викинути, але заразом також, щоб усяке поширювання хуторів, усяке розорювання степу припинити. Тому вони підняли всю «чернь» українську і Тугайбея присогласили, щоб шляхту знести й усю хліборобську культуру на Україні зруйнувати. І тому-то вони не хочуть прилучати до Запоріжжя хліборобської шляхетської «Русі»: хай вона собі «за лінією козацькою» буде і хай тільки той король, що візьме тепер під свою оборону вірне йому Військо Запорозьке і не пустить на його королівські й запорозькі землі ані жодного шляхтича та магната, дасть цій Русі однакові права в своїй «польській», не козацькій, а хліборобській шляхетській Речі Посполитій. Ось які були економічні підстави козацького автономізму, політики низового Запоріжжя, що розвалило Річ Посполиту, але не бувши в стані нічого кращого від неї або принаймні рівного їй на тім порожнім місці збудувати, вклонилось у ноги позбавленому війська королеві і вернулось назад у свої степи, на свої уходи.

Перемога плуга над нерозораним степом — це була стихійна, економічна конечність. Велич і геніальність Хмельницького була в тім, що він зумів з тим стихійним економічним процесом, з живою хліборобською «городовою» Україною, а не із засудженим на смерть низовим, общинним, уходницьким і добичницьким Запоріжжям свою політику й будову держави Української зв'язати. Збудована Хмельницьким хліборобська Гетьманщина, хоч і обкарнана його недотепними наслідками і здавлена ланцюгами Московської держави, буде ще сотню літ пізніше, крок за кроком степ для плуга й для культури здобуваючи, уходницьку нехліборобську Січ Запорозьку витісняти, аж поки не зруйнує її разом і одночасно з кочовою татарською ордою. І не з вини нашого великого гетьмана постане згодом наша пізніша трагедія національна. Не він винен, що його нерозумні нащадки велику політичну ідею європеїзації козаччини, а з нею і цілої України — ідею, яку він, Богдан Хмельницький, сотворив і в життя провів, передадуть потім з легіонами Феофанів Прокоповичів у руки московські. Не він винен, що пізніші «руїнники» українські його велику ідею на європеїзацію й на будівництво петровської Російської держави віддадуть, а свою власну національну справу всупереч бажанням великого Богдана зв'яжуть з прекрасним, романтичним, але засудженим на смерть низовим Запоріжжям, зв'яжуть із гайдамацьким руїнництвом і всяким антидержавним, анархічним, антикультурним і безпутним бунтарством...

Доки в цій боротьбі між плугом і степом головну роль з українського боку грає низова нехліборобська козаччина та її права рука — анархічна «чернь» українська і допомога татарська, доки Богдан Хмельницький, «самодержець руський», репрезентує руїнницьку силу степу, а польська Річ Посполита — творчу хліборобську цивілізацію плуга, доти про «визволення Русі» і який-будь державний лад на Україні не може бути й мови. Бо в цій «Русі» культури плуга вже знищити не можна, і на цій тільки культурі, а не на степових «запорозьких вольностях» можна визволення цієї «Русі» будувати. В польській державній формі, зненавидженій політично, завдяки самоволі непотрібних, здегенерованих магнатів, європейська хліборобська культура на Україні розвинутись і укріпитись не може. Так само не може вона укріпитись і в українських державних формах доти, доки ці форми репрезентує нехліборобська, общинницька низова козаччина.

Допіру сформування і перемога на Україні осілої, хліборобської а разом військової, лицарської верстви творить підставу для будови

незалежної від Польщі Української держави. Держава Українська могла бути збудована тільки силою, яка внутрі змогла побороти степове руїнництво і провести економічно необхідні завоювання плуга, а зовні змогла протиставити на європейський лад зорганізованій політичній силі польській на такий же лад зорганізовану політичну силу українську. Тою силою стало нове, з'європеїзоване, осіле Військо Запорозьке. В який спосіб виросло й окріпло воно?

Перш за все «територіальне поширення політичної влади козацької на цілу тодішню «Україну» — воєводства Київське, Брацлавське й Чернігівське — ввело в ряди Війська Запорозького масу хліборобського землевласницького елементу як реєстрового «городового» козацького, так і близького до реєстрового козацтва елементу шляхетського. В іншім місці, у своїй студії про участь української шляхти в Хмельниччині, я представив процес боротьби між великим екстенсивним землеволодінням магнатським і дрібним та середнім інтенсивним хліборобським землеволодінням шляхетським. Відсилаючи до цієї студії цікавого читача, тут зазначу тільки факт, що не у одного Богдана Хмельницького був свій власний, од батька унаслідуваний хутір Суботів і не у одного тільки Хмельницького Чаплинський — слуга магната Конецпольського — той хутір одібрав. Ось як просто і ясно оповідає про цю подію реляція секретаря королівського Піноччі'ого: батька Хмельницького за заслуги дістав хутір Суботів. Богдан «боніфікував його (удобрив), млини будував, стави ставив, хлопів оселив, нову осаду осадив, де горілку, мед і пиво шинковано. Завидували йому слуги пана хорунжого (Конецпольського) цеї осади й шинків. Віднято її йому. Хотів його Чаплинський убити». В розумінню Чаплинського Хмельницький, як каже польський хронікар Темберський, «неправно користає з шляхетських прав: має млина, цегельню, корчує ліс, гонить горілку, варить меди й пиво»...

Від часів Криштофа Косинського, який так само за свою пограбовану у нього кн. Острозьким Рокитну підняв було повстання козацьке, ведеться ця боротьба між великим і дрібним землеволодінням на Україні. «Великі латифундії — пише заслужений український історик польської школи Олександр Яблоновський, — розростались і залюднювались також і наїздами на слабших сусідів». І завзята, не перебираюча в засобах боротьба за землю між дрібним, слабшим землевласником і його сильним сусідом магнатом — це найбільш характерна риса часів перед повстанням Хмельницького. Поруч з цією анархічною оружною боротьбою за саму землю ведеться не менш завзята політична боротьба між королівськими старостами і тими ж «городовими» козаками* та осілою дрібною шляхтою за повне, вільне й дідичне право володіння своєю землею. Такого володіння своїми хуторами по повному праву шляхетському і емансипації з-під влади старостів дозиваються осілі козаки в староствах Київськім, Черкаськім, Корсунськім, Чигиринськім, Брацлавськім і інших. Проти обмежування старостами повноти своїх шляхетських прав бореться дрібна шляхта, нащадки старого «руського», ще князівського боярства, що живуть коло Бара, Овруча, Шаргорода, Хмельника, Остра, Білої Церкви і інших замків королівських та головних пунктів старої оборонної системи краю. І всі ці покривджені у своїх правах дрібні землевласники масово кинулись до повстання проти старостів та магнатів, яке підняв за свій Суботів Хмельницький.

Повне возстановлення в правах цих дрібних земельних власників по перемозі повстання, тобто закріплення їхнього права на необмежене приватне землеволодіння, було річчю зовсім природною. Воно не муля-

* Городові козаки — офіційна назва козаків на Лівобережній Україні з другої половини XVII до початку 80-х рр. XVIII ст. Під час Визвольної війни вони становили значну частину війська Б. Хмельницького. Поділялися на «кінних», що брали участь у походах, «піших», які несли гарнізонну й сторожову службу, і «тяглих», що відбували повинності старшині.

ло очей і не викликало опозиції нехліборобської, низової общинної козаччини і усеї «черні» української, що за цею козаччиною стояла. Хоч ці городові козаки, а також осіла шляхта по своїх хуторах «хлопів» оселяють, ліс корчують і землю орють, але це право вони добули собі своєю шаблею, добули його революцією. А ця шабля геть усі попередні, ненависні і для козаків «уходників», магнатські й старостинські порядки «скасувала» і спільну всім віру національну оборонила. Отже, коли гетьман наказує, наприклад у липні 1654 р., універсалами, «аби ся жаден з товариства нашого козаків і вшелякої кондиції людей, так мимоїздом, яко і самим наїздом в місті Настасці шляхті там зостаючій найменшої кривди і пренабагання чинити не важив», то ніхто з того товариства козацького за зле цього гетьманові взяти не може. Бо ж усім відомо, скільки тієї шляхти в повстанні за «вольности козацькі і за віру православну» загинуло, і відомо, що «панове шляхта настаськая ні в чому стародавньої приязні своєї противко Війська Запорожського не нарушали», як це підкреслював теж у своїх універсалах ще в р. 1667 гетьман Петро Дорошенко...

Оці хутори революційного городового хліборобського козацтва і приватна земельна власність так само революційної дрібної покозаченої шляхти — це була перша стежка, якою ввійшла в козацьку Україну і в козацьке Військо Запорозьке європейська хліборобська цивілізація, оперта на римськім праві індивідуального володіння землею.

Другою — були надзвичайно численні маєтки церкви православної. Частина їх за польського панування перейшла (неправно, як думали православні) в руки церкви уніатської, а навіть церкви римської і іноді в руки приватних осіб. Тепер, коли перемогло повстання й «боротьба за віру православну» скінчилася тріумфом, першою річчю було сконфісковані маєтки назад церкві православній повернути, решту, що були в її володінні, за нею закріпити і нові, поконфісковані у вигнаних повстанцями дотеперішніх властителів її надати. «Поневаж всемогущою своєю рукою десною Бог і Створитель неба і землі, — читаємо в однім із численних універсалів гетьмана, видаваних церквам і монастирям, — сподобив мні неприятелей і гонителей всходной православной церкви, матки нашей, ляхів з України в Польщу далеко прогнати, старанє маю пильне около благоліпія церквей Божіїх і о монастирях для розмноженя хвали Божої. А яко іним многім церквам і монастирям для поправи і виживеня придавалем маєтности лядськіє і млини, так монастиреві Богоявленському Братському Київському домініканськіє маєтности, а особливо село Мостища зо всіми приналежними грунтами, полями, сіножатьми, борами, лісами і всіма млинами і пожитками подалем во владу і спокойноє уживанє».

Не самі монахи, очевидячки, ведуть у цих маєтках господарство. Найчастіше здаються митрополичі, *єпископські й монастирські села* в оренду шляхті православній, якої так багато під час повстання козацького й революції селянської в монастирях власне переховалось. «Багато шляхти і шляхтянок під час тієї заверухи при життю ми заховали», — підкреслює зовсім слушно в своїм меморіалі з 1651 р. до Речі Посполитої духовенство православне. Такий шляхтич православний Яким Єрлич у монастирі пише свої спомини; Максиміліан Бжозовський, каштелян київський, «до ченців склав своє добро на перехованє». Тепер же гетьман дає накази, щоб до монастиря Густинського, наприклад, «штокольвєк церковного було і которого кольвєк, люб шляхецького в монастирі побрано, теди би все до Монастиря було поотдавано». Ця шляхта має спромогу тепер, під охороною універсалів гетьманських і спільної віри національної, вийти з монастирів і взятись у характері орендаторів церковних маєтків знов до хліборобської та громадської праці, побільшити число тих, що в козацькій Україні творчу цивілізацію європейську, культуру плуга й державний порядок репрезентують...

Таким чином зростала в силу й значіння на Україні осіла хліборобська верства. Але її зріст віщує низовому Запоріжжю біду. Коли по Зборівській умові число шляхетського хліборобського елементу на Україні зразу значно збільшилося, на Січі закипіло. Якийсь невідомий нам з назви запорожець задумав підняти проти гетьмана повстання. Горючого матеріалу ще так багато на Україні, і вся вона кипить ще тою стихією, що її вивів з берегів сам Хмельницький. І коли йому при допомозі тієї стихії, при допомозі правої руки козацтва—«черні» української — вдалось повалити Річ Посполиту, то чому ж тепер при її ж допомозі не можна повалити самого гетьмана. Тим більше, що тепер, як думають нові репрезентанти «черні», він сам, шляхетський син, із шляхтою злигався і знов на народ старе ярмо накладає. Для кожного революціонера, що при допомозі народних мас знищив старий державний лад і думає новий будувати, мусить наступити такий критичний мент. Його ж зброєю проти нього самого все захоче покористуватись конкурент. Наступив такий критичний мент і для Богдана Хмельницького.

Але він був уже занадто покозачений на те, щоб свого козацтва й товариства низового не знати. Це не був, як більшість наших пізніших проповідників нації, м'якотілий вождь, що запобігає ласки й любові народної, в глибині душі цим народом до краю погорджуючи. Гетьман поважав свій народ не менше, ніж себе — його гетьмана, і до ніяких попускань тому народові в ім'я поблажливої любові і погордливої вирозумілості він по природі своїй не був здатний. «Тому, который на Запорожжю проголосив себе гетьманом, — писав у марті 1650 р. до короля воєвода Кисіль*, — приказав Хмельницький шию урізати, і чернь трохи заспокоїлась. Проте він хоче ще твердіше поступити і збирається на Зопорожжя, щоб іскорінити кубло своєвільства та вірною і певною старшиною Запорожжя обсадити. Полковникам наказав границь пильнувати і до бунтів ніяких не допускати». Тому Січ, яка потім буде під час великої Руїни колотити Україною, тепер за Хмельницького перетворюється в пограничну твердиню на татарській межі. Тому перестає вона грати за його панування будь-яку політичну роль. І це був національний тріумф гетьмана, не менший від тріумфу київського. І був це удар для Польської держави, більший від удару Пилявецького.

Для гетьмана Хмельницького це був тріумф тому, що він зумів удержати в своїх руках «Богом дану» йому владу, а дану йому народом любов і довір'я вжити не тільки на зруйнування старого, але й на будову нового життя. Для Речі Посполитої польської здавлення самим гетьманом внутрішньої української анархії було найтяжчим ударом тому, що існування Польської держави на українських землях ставало після того зайвим і непотрібним. Всі державно-творчі, всі спрагнені організованого ладу і спокою українські елементи побачили, що повстала на Україні нова сила, яка може цей державний лад і спокій дати; що не на польську Річ Посполиту, а на гетьмана Війська Запорозького слід їм усі свої надії покладати.

Тільки спираючись на городову, осілу хліборобську Україну, зміг гетьман приборкати анархічне низове Запоріжжя і вірною та певною старшиною його обсадити. Тільки спираючись на цю саму силу, зможе він визволити «всю Русь з неволі лядської», повалити остаточно на землях українських Польську державу. Збільшувати цю силу, приєднуючи до осілого реєстрового козацтва й покозаченої шляхти все нові співзвучні їм українські елементи і виривати з-під ніг Речі Посполитої той грунт, на якому вона «на Русі» держиться, — ще непокозачену «руську» шляхту: ось завдання, яке ставить собі гетьман після того, як першою

* Кисіль Адам Григорович (1580—3.05. 1653) — український магнат, перебував на службі у польського короля. В 1651 р. призначений київським воєводою. Очолював польські делегації під час переговорів з Богданом Хмельницьким у лютому 1649 р. в Переяславі, у серпні того ж року в Зборові та у вересні 1651 р. в Білій Церкві.

перемогою над внутрішньою анархією він заклав перший камінь в основу будови Української держави.

Перемога над низовим Запоріжжям і приборкання Січі Запорозької йде поруч з надзвичайним зростом Війська Запорозького. Шість тисяч того поневоленого старостами й орендарями війська бачимо ми перед повстанням. Дванадцять тисяч має його бути відповідно до перших жадань Хмельницького по перших перемогах повстання. Сорок тисяч списано по Зборівській Умові*. Шістдесят тисяч зареєстровано по умові Переяславській. В десять разів побільшилося Військо Запорізьке за час шести літ страшної кривавої війни! Хто вони, ті нові товариші Війська Запорозького тепер, коли Січ обсаджена гетьманською старшиною і коли на Низ, «за пороги» ніхто вже з України не втікає...?

Ми знаємо вже їхні верхи: це старе реєстрове осіле, хліборобське козацтво й покозачена дрібна шляхта на чолі з гетьманом, що на короткий спочинок до свого Суботова, до наймилішого свого господарства так любить іноді із близького столичного Чигирина заглядати. По образу й подобою тих хліборобських верхів, а не по взірцях добичницького запорозького Низу формується вся нова козацька верства. Її соціальне положення і економічний стан ясно представить нам оцей короткий уступ переяславських статей: «Маєтків козацьких і земель, які мають для прожитку, аби відбирати від них не вільно було; також аби діти вдів, які зістаються після козаків, мали права такі, як діди й батьки їх». Отже, повне, вільне й дідичне землеволодіння козацьке — таке саме, яким з боку правного було й єсть землеволодіння шляхетське. Воно мусило бути окремим уступом у переяславських статтях загарантоване, бо общинницька Москва такого землеволодіння, особливо серед козацтва, не знає і для неї воно — незвичайна нова новина.

Новина воно й для України, але така новина, яка вже довгим попереднім економічним розвитком підготовлена і яка тепер, коли повстання розтрощило старі форми життя, шириться з силою урагану. Особливо вдаряє в очі мандрівця по Україні в 1654 р. Павла Алеппського ** те, що «козаки скрізь ліси рубають, коріння випалюють і землю між собою ділять». Уходи і звірині гони переміняються в розорані поля. Перемога плуга над нерозораним степом і над пралісом дала економічну підставу й силу новому Війську Запорозькому.

Політично воно завдячує своє існування побідам гетьмана Хмельницького. Тільки перемога над державою Польською, магнатською і народження нового ладу й присуду козацького, українського дали політичну силу тим шістдесяти тисячам козацтва, дали йому право повного володіння землею. Але ж право це воно одержало за заслугу, за оборону свого козацького присуду, за оборону нової Української держави. І тому воно являється опорою тієї держави, тому його зріст іде рівнолегло зі зростом держави, тому воно є силою, при допомозі якої гетьман небезпечну для держави внутрішню анархію поборе і зовнішні наскоки Речі Посполитої одіб'є, все більше й більше «Русь» з-під її влади визволяючи. Але поки що ці дві ворожі і небезпечні сили — і сила внутрішньої анархії, і сила Речі Посполитої — ще далеко не знищені і з ними весь час мусить боротися гетьман.

---

* Зборівська угода 1649 р.— договір між Б. Хмельницьким і польським королем Яном II Казимиром, укладений 8(18) серпня 1649 р. у м. Зборові (тепер Тернопільської обл.). Договір поклав край воєнним діям 1649 р., формально узаконив права і привілеї Війська Запорозького, обмежив козацький реєстр 40 тис. чол., а козацьку територію — Київським, Чернігівським та Брацлавським воєводствами.

** Павло Алеппський — або Халебський (араб Булос аль Халабі, бл. 1627—1669) — арабський (сірійський) мандрівник і письменник. Протягом майже всього життя супроводив свого батька, антіохійського патріарха Макарія у його подорожах. Двічі (1654 р. і 1656 р.) відвідав Україну.

Щоб побороти Річ Посполиту, йому треба фізичну силу свого многотисячного Війська Запорозького зорганізувати, йому треба творити з того Війська Запорозького державу, а для держави потрібні не тільки шаблі, а й голови, розум, знання. Трохи людей освічених єсть при гетьмані з-посеред старої старшини реєстрової, з-посеред покозаченої шляхти, міщанства й синів православного духовенства. Але цього замало навіть для зорганізування козацької території, а що ж допіру, коли хто мріє про «всю Русь». Тим часом тут же, побіч з новоповсталими на землях магнатських та королівських численними козацькими хуторами, пустками стоять понищені селянським повстанням маєтки православної шляхти. До цих старих родових маєтків козацтво не претендує, бо воно на шляхетських землях не жило й уходів та випасів на них не мало. А між тим властителі цих маєтків, що досі своєю традиційною і споконвічною боротьбою за віру вславились, тепер власне своєю культурою, своєю освітою могли би гетьманові в його державнім будівництві в пригоді стати. Тільки ж, покликавши їх до державної праці, треба їм дати так само, як і козакам, «прожиток». В часах, коли нема державної скарбниці, в часах примітивного натурального господарства гріш державний — це приватна власність голови держави і цей гріш розходується тільки в надзвичайних випадках — переважно на потреби війни й міжнародних зносин. А «прожиток» за нормальну й звичайну службу державну дається «натурою», тобто працею людей, що натуральні багатства продукують. Хто ж захоче тепер працею своєю шляхту «живити», коли повстання козацьке всі права шляхетські скасувало. Коли «чернь» і так невдоволена, що замалий реєстр козацький списали, коли всі хочуть бути вільними козаками, навіть і ті, що, за тую волю й краплини крові не проливши, тільки грабунками займалися, або в хвилинах небезпеки козацтво значне в польські руки видавати збирались. Коли обсаджений старшиною запорозький Низ тільки й жде хвилини, аби на волості знов «чернь» піднялась, аби можна було знов на ту волость кинутись і всіх цих «нових ляхів», що ліси корчують та поля ділять, упень іскорінити і знести. Спираючись на своє реєстрове, осіле і лицарсько-хліборобське Військо Запорозьке, мусив шукати гетьман компромісу між невписаною до реєстрів «черню», піддержаною руїнницькою силою нехліборобського степу, і шляхтою, без якої було неможливо сотворити Української держави. І багато пролилося крові на Україні, поки врешті той компроміс був гетьманом знайдений і в життя українське проведений...

В часах шукання того компромісу — в перші чотири роки повстання — становище непокозаченої шляхти української ставало з кожним днем чимраз тяжче. Багатшу її частину, кажучи словами Юрія Немирича, «доля з-над Дніпра аж над Віслу загнала» і на ринки Варшави та інших польських міст викинула. Бідніші, або більш до гнізд батьківських прив'язані, поскільки не загинули або в монастирях собі притулку не знайшли, таборами коло військ польських кочують, вижидаючи, поки Річ Посполита дасть собі раду з «бунтарями». На Польську державу, поки там у котлі українськім невідома стихія ще кипить, покладає всі свої надії непокозачена, нереволюційна шляхта.

Повно її скарг та слізних прохань, до Речі Посполитої адресованих, в листах і документах тогочасних. На сеймі конвокаційнім її провідник Адам Кисіль «плакав і гірко плакав, — як каже один із самовидців, — і умовлявся, і дякував, і говорив найменше тридцять разів, а за кожним разом широко». «Останню худобу, — скаржився він, — ці зрадники мені під Володимиром сплюндрували. Не маю тепер до чого повертатися. Будучи паном, маючи півтораста тисяч доходу, тепер прийдеться мені під старість за джуру до кого-небудь пристати». «Хіба панам верхнім (тим, що сидять вгорі, тобто польським), сенаторам за джур служити будемо, а того наша вдача не зуміє», — повторяє він ту саму думку в листі до князя Сангушка. «Рачте вірити, що тяжко жити в біді й

поневірці», — пише в тім самім часі до примаса Речі Посполитої зруйнований, як і всі інші, Немирич.

Отже, не диво, що на сеймі елекційнім * шляхта українська починає рішучо домагатись порятунку від Речі Посполитої. Князь Сангушко — воєвода волинський — «заявив, що не приступить до елекції короля, поки всі вигнанці, що все втратили в теперішній війні, не будуть задоволені». Микола Кисіль — хорунжий новогродський — просить, щоби «принаймні їх жінкам захотіла Річ Посполита притулок забезпечити, а саме в тутешніх (тобто польських) вакантних маєтках». Ще більш енергійно домагались одшкодування за втрати інші представники шляхти «руської» на сеймі: той же Адам Кисіль, Филон Єловицький — войський володимирський, Огінський — воєвода мінський, Юрій Немирич — подкоморій київський, Копець в імені воєводства Брест-Литовського і загалом усі, як каже автор семового дневника, «волинці, кияни й брацлав'яни». Знов на сеймі 1650 р. «воєводства Брацлавське, Київське і Чернігівське поставили внесок, що тільки тоді про загальну оборону почнуть говорити і до дискусії над цею справою допустять, коли їм самим оборона буде придумана. Вони, яко вигнанці, ані домів, ані хліба не мають... і пропонують, щоби Король кілька своїх економій дає для часу, поки їм їхні маєтки повернуті не будуть...».

Для Речі Посполитої польської лояльна «шляхта руська» була дуже мила, поки вона була знаряддям проти «ребелізуючої Русі». Цінна була для неї Україна, поки там був терен експансії для голодної шляхти мазурської і поки це було місце, де роздавались землі людям, для Польщі «добре заслуженим». Але перевернути навпаки ці відносини і роздавати коронні маєтки в Польщі вигнаній шляхті українській — на те Річ Посполита польська пристати ніколи не могла. Це й дано зрозуміти лояльній і віруючій в Річ Посполиту шляхті українській зараз же на початку повстання на сеймах 1648 і 1649 років.

«Щодо нагороди для їх милостей, неприятелем покривджених, — відповів Киселеві і його товаришам сеймовий посол, шляхтич польський, хорунжий Сохачевський, — то хто їм шкоду зробив, той і повинен її відшкодувати або той, хто тієї шкоди був причиною. Ми (шляхта польська) і в однім, і в другім невинні. До того, сталася шкода така велика, що нам її покрити неможливо, і навіть коли б ми хотіли, то не могли би тому ради дати». І нічого не помогло обурення Немирича на сеймі елекційнім, що «не по-братерськи собі з нами поступили: обіцювали нам ретельну консоляцію **, аби ми тільки на елекцію короля дали згоду, а тепер уже короля маємо і нас ошукали». Не помогли нарікання судді володимирського, що «дуже нам наша скромність пошкодила: дуже ми на шкоду свою були уступчиві, бо на елекцію ми свій дозвіл дали, а оборони для нас немає і притулитись нам немає де». Не помогли навіть гострі погрози Адама Киселя: «Коли ви хочете тільки Повісля оставити собі, а нашою згубою собі мир забезпечити, то ми волимо битись смертним боєм з вашмостями», — кричав він на сеймі до братів шляхтичів із земель польських. Але їх ці скарги, крики і погрози не зворушили зовсім. Бо «гостра шабля пана Богдана», на яку шляхта українська скаржилась, поставила перед ними — дійсними представниками держави Польської — справи багато важніші, ніж скарги і плач усієї тієї «братії з-поза Буга»...

І в результаті не знайшлось ні одної політичної групи польської, яка б за шляхту українську заступилась. Сторонників безпардонної війни з козаччиною і остаточного приборкання України неприємно вра-

* Сейм елекційний — сейм, участь в якому міг взяти будь-який шляхтич, з приводу обрання нового кроля. На елекційних сеймах сенат засідав у великому королівському наметі, що звався шопою, а посли воєводств і земель — на майдані, оточеному ровом, т. з. колі. Присутня на елекції шляхта, участь якої у виборах не обмежувалася, збиралася в окремих наметах, поза колом.

** Могорич.

жав її мировий настрій в дусі Киселя, вражали побоювання шляхти української, що безконечна війна на ній передовсім відіб'ється, що вкінці війська польські «будуть більше грабити, чим козаки», кажучи словами Филона Єловицького. Знов сторонники мирової політики і найдальших уступок для козаччини, аби тільки Україну при Польщі і цілість Речі Посполитої задержати, бачили в шляхті українській найбільшу перешкоду для миру. Із-за повороту цієї шляхти в давнім характері до своїх маєтків розбивались усякі спроби польсько-української угоди і польські сторонники тієї угоди готові були шляхтою українською в інтересі тієї угоди пожертвувати. А коли до того додамо вище представлену національну боротьбу за віру між православною шляхтою «руською» та її «братією» польською, то зрозуміємо, чому тогочасні поляки винюхували серед шляхти української «зраду», підозріваючи, що вона стратить вкінці надію на Річ Посполиту і «до останньої розпуки доведена почне,— кажучи словами Киселя,— сама дбати про себе».

І дійсно «дбати самій про себе» — стало незабаром основою політики непокозаченої шляхти української. На таку політику могла вкінці рішитись молодша, більш енергійна її частина. Ті, у кого терпцю не стало вислухувати підозріння й обвинувачування польські; кому соромно було ждати пасивно перемоги Речі Посполитої; ті, хто глибину перевороту українського зрозуміли і побачили, що в хаосі й пеклі революції родиться на їх батьківській землі новий лад, для них від старого ладу Речі Посполитої ближчий і рідніший. Старе покоління сеймових лояльних оборонців Русі на такий перелом рішитись не могло. Його найвидатніший представник, один з найвизначніших наших політиків і патріотів Адам Кисіль незабаром сходить зі сцени. Сходить від молодого українського покоління далекий, а для польської Речі Посполитої все чужий, підозрілий і непевний. «Дуже зле думають про п. воєводу київського; міркують з його листа, що цей новий наступ Хмельницького стався за його порадою, а це тому, що, бачачи нас, ще не готових і не вкупі, зміг він у той спосіб переговори прискорити й виторгувати у Речі Посполитої більші уступки». Так писав поляк-сучасник 21 лютого 1651 року. І це був один з послідніх образливих ударів, яких так багато дісталось від польської Речі Посполитої тому, хто для неї, по його ж власним словам, майже в той самий день, бо 23 лютого того ж року сказаним, «стратив фортуну, стратив здоров'я, а таки я тут і умру при Речі Посполитій, а не при Хмельницькім». В дійсності помер Адам Кисіль ані при Речі Посполитій, ані при Хмельницькім. Він покинув у 1652 р. своєму народові відданий Річчю Посполитою під його воєводську оборону Київ і від справ публічних зовсім відійшов. На початку 1653 р. помер цей глибоко нещасний, а великий розумом і серцем чоловік, одна з найбільш трагічних постатей нашої історії і одна з многих жертв нашого історичного лихоліття. Помер так, що ніхто з сучасників смерті його навіть не зауважив...

Першою стала на шлях повного розриву з Річчю Посполитою та непокозачена шляхта українська, що жила у воєводствах Київськім, Чернігівськім і Брацлавськім, на території зайнятій Військом Запорозьким, де почала формуватись нова українська державність. І весь тяжкий процес формування цієї державності, всі болі й муки при її народженні, мусила ця шляхта на собі відчути і разом з рештою України перебути.

По тріумфальній зустрічі цілою нацією гетьмана козацького у Києві і благовіщенню нової Української держави шляхта українська масою стала горнутись до Війська Запорозького. Їй, як і гетьманові, здавалось тоді, що «Русь знов запанує незабаром», що відродилась на Україні стара слава князівська і що під міцною рукою українського гетьмана повстане на Україні новий лад і новий державний порядок. Досі далека від того козацтва, яке для неї було синонімом степового

добичництва і своєвільства, тепер, коли сам Патріарх і сам Митрополит назвали гетьмана «князем Русі», вона за честь уважає стати під його прапори, вступити в козацькі ряди, носити національно почесну тепер назву «Війська Запорозького». «Не помогли нам і зрадники до доброї посольської одправи, — записує в своїм «Дневнику дороги до Переяслава» під днем 26 лютого 1649 р. один із польських послів до Хмельницького — Мясковський. — Передаються з-посеред київської шляхти обоєго пола і панни навіть ідуть до козаків». А цієї «шляхти київської, — як писав він 1 лютого в листі з Новосілок, — пустилося було з нами в дорогу немало».

На початку 1649 р. поворот непокозаченої шляхти в Україну і її прилучення до Війська Запорозького не могли ще прибрати міцних і сталих форм нормального соціального процесу. На те ще було зарано. Ще Січ не була обсаджена вірною гетьману старшиною; ще Січ, а не осіле Військо Запорозьке, головну роль на Україні грає; ще уходники козацькі сподіваються при допомозі польського короля свою степову волю закріпити, свій степ од плуга оборонити і шляхту за лінію козацьку не пустити. І між благословенством на голову держави та здобуттям влади тому голові належної, в державі, що допіру творилася, мусило пройти багато часу. Поки його влада не укріпиться, гетьман мусить хитатись поміж своєю правою рукою — «черню українською» — і шляхтою, що йому до будови «князівства по Львів, Холм і Галич» потрібна. І в залежності від політичного менту, він, як вище було сказано, мусить жертвувати то одною, то другою стороною.

Шляхта, яка в 1649 р. «передалась» до козаків, тільки в части на Україні при Війську Запорозькім залишилася, а то гинула або мусила знов з України до Польщі втікати. Потім під охороною універсалів гетьманських і відділів* козацьких вона знов у 1650 р., як ми вище бачили, на Україну вертається. Але нова війна більшість її з України викидає, а новий мир «всю шляхту, — як писав на початку 1652 р. Кисіль, — до її маєтків впроваджує». І знов, коли гетьман не може справитись з анархією, коли, щоб опанувати цю анархію, він мусить позволити себе вести, кажучи словами Киселя, «per multitudinem irratienabilem», і коли він ще не в стані розрубати гордійового вузла політичних взаємовідносин з Річчю Посполитою, жертвою тієї внутрішньої й зовнішньої боротьби української знов падає непокозачена шляхта.

Але в цих приливах і одливах бушуючого українського моря, в цій боротьбі між українським плугом і українським степом внутрі і поміж державністю українською та державністю польською зовні державна сила українського плуга стає поволі з кожним днем щораз більше. І хоч страшна хвиля анархії з півдня і уперта влізливість Речі Посполитої з півночі нищать, здавалося, все, що досі збудоване на Україні, але в дійсності, попри викинуті на берег камінці тяжкі все кріпше сідають на дно і все вище підіймають ту підводну скелю, об яку руйнуюча хвиля степової стихії і заборчі потуги Речі Посполитої в кінці кінців розіб'ються. По кожнім повороті на Україну культурного, хліборобського й державного елементу багато його лишається, хоч і багато новою хвилею революції викидається разом із польськими військами за межі України. І той елемент, що залишається, збільшує силу Війська Запорозького, а воно, хоч кров кругом і ллється, ліс далі корчує, землю ділить і росте не днями, а годинами, росте цілими тисячами для галасуючих над ним руїнників і для необачних політиків польських тихо й непомітно.

Ось кілька прикладів процесу наростання на Україні державнотворчого, антипольського й антиреволюційного, культурного елементу, кілька фактів повороту до своєї батьківщини української непокозаченої

* Тобто загонів.

шляхти. Ці факти завдяки тому чи іншому щасливому випадкові писаний слід по собі в документах тогочасних полишили. Як фрагменти широкого процесу, вони дають нам змогу цілий образ того процесу собі представити і його зрозуміти.

З-посеред тих, що в початку 1649 р., під час першого повороту шляхти на Україну, при Війську Запорозькім лишилися, декого історичні джерела дозволяють нам пізнати трохи ближче. Так, наприклад, шляхтич Соболь — перед тим секретар воєводи Киселя — «людина немолода і досвідчена в справах і ділах Речі Посполитої», — як його характеризує Мясковський, «persona molt accorta», — як пише про нього в 1650 р. в своїх звідомленнях венецький посол на Україні Віміна — по переході тоді на бік Богдана Хмельницького станув на чолі особистої канцелярії гетьманської. Про його освіту, незвичайну працездатність і відданість ділу державному свідчить величезна, ведена в різних мовах переписка гетьмана, якої тільки та частина, що досі збереглась і що досі історикам відома, зайняла б не один том, коли б знайшовся хтось, хто би, нарешті, схотів її для науки сучасним поколінням українським видати. Одночасно з Соболем лишився в Переяславі при гетьмані Юрій Ярмолович, знаний і поважаний між волинською шляхтою православною «ревнитель благочестя», перед тим «дворянин королівський», якого в попереднім році королевич Ян Казимир посилав перед елекцією до Хмельницького для зв'язаних зі справою вибору нового короля важних і дражливих переговорів. Пізніше він виконує дипломатичну службу при Війську Запорозькім, займаючи в його «канцелярії» — по словам московського посла Кунакова — високий уряд. Між іншим бере він посередню участь (як недопущений до нарад представник козацький) в переговорах віленських під час заключення польсько-російського миру, при чім польські дипломати зі злостю його «давнім всеї Русі subjectum» називають.

В тім самім часі по боці гетьмана стає Михайло Стеткевич — син знаного вже нам сеймового оборонця «Русі» й одного з «голів релігії грецької» Богдана — каштеляна новоградського (потім воєводи мінського) — і княжни Соломерецької. Його рідна сестра Олена вийде згодом заміж за писаря генерального Війська Запорозького Івана Виговського, а брат у других Юрій, як про це буде мова нижче, допіру 1655 р. його слідами піде і до Війська Запорозького пристане. Великий, так як і батько, «ревнитель православ'я», фундатор Борколабовського монастиря, «людина вимовою і дотепом велика», Михайло Стеткевич весь час непорушно стоїть при гетьмані України, і король польський за те, що «він добровільно при ребелізанті Хмельницьким оставав, добра дідичні — Погост і Новий Двір, у повіті Пінськім лежачі», — йому конфіскує і своєму полковникові Криштофу Сапезі надає. По смерті Великого Гетьмана, на руїну його праці дивлячись, Михайло Стеткевич у ченці постригся і в монастирі помер.

Тоді ж таки, незважаючи на тяжкі умовини життя і всю небезпеку, що грозить шляхті з боку повстанців українських, опиняються серед них: шляхтич Шапка-Хотольський — син Василя, войського вітебського, який у липні 1649 р. разом із полковником Кричевським під Лоєвом поліг; і Харкевич — хорунжий сіверський, який у 1648 р. війська козацькі до Новгорода-Сіверського впустив; і Остафій Виговський — батько писаря генерального, власник Гоголева, і його зять Іван Боглевський — власник Глинська і Княжої Луки, і цілий ряд інших, що, кажучи словами тогочасного польського проповідника, ксьондза Цецишевського, «врожденну цноту шляхетську покинувши, до неприятеля пристали» та принесли, додамо від себе, в ім'я національної ідеї тому «неприятелеві Речі Посполитої», в його тяжкій визвольній боротьбі своє життя і своє знання в допомогу.

Для слідуючих етапів повороту до своєї батьківщини непокозаченої шляхти української, від 1650 р. почавши, може типовим прикладом

служити Прокіп Верещака — коморник гряничний* чернігівський, власник села Грушок на Київщині і часті села Затурець на Волині. Перед повстанням, як один із видатніших представників національно активної «шляхти руської», він бере участь у виборі епископа Сильвестра Косова на київську митрополію. Коли почалось повстання, Верещака, як і вся шляхта «руська», всіми силами піддержує мирову акцію Адама Киселя. В серпні 1648 р. ми бачимо його в оточенні воєводи, висланого до Хмельницького для мирових переговорів. Коли в Острозі прийшлось комісарам Речі Посполитої дати козакам, що там стояли і далі їх пропустити не хотіли, своїх заложників, то першим між тими заложниками був посланий Верещака. В той самий час відділ польського війська на злість Киселю напав на козаків і ті, не знаючи в чім річ, кинулись убивати заложників. Тільки троє з них — Верещака, Сосницький і Братковський — чудом од смерті врятувались, бо їх, як доносив Кисіль, «перед черню старшина козацька заховала».

Незважаючи на свою лояльність супроти Речі Посполитої, попадає Верещака в якесь підозріння у шляхти польської, і для охорони його особи король у січні 1650 р. окремий «глейт» видає. Під охороною того «глейту» приїздить він з рамена Киселя на сейм до Варшави, але там під час загального обурення на тодішню мирову політику Киселя Верещаку арештують і, яко запідозреного в зносинах із козаками, засилають у Мальборзьку фортецю. У в'язниці пробув він майже два роки. Визволившись, кидає він Річ Посполиту, їде на Україну і разом з Військом Запорозьким та іншою українською шляхтою протекцію царську приймає. З того часу він служить Українській державі разом зі своїми братами у перших: Василем, який, володіючи латинською мовою, виконує обов'язки перекладача при посольствах козацьких, і Павлом, якого бачимо в числі «дворян» архимандрита печерського Йосифа Тризни. Про трагічний кінець Прокопа Верещаки ще буде мова далі.

(Далі буде)

* Коморник гряничний — (помічник підкоморного), місцевий шляхетський урядник у Польсько-Литовській державі, який відав земельними межевими справами.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО (У ТРЬОХ ТОМАХ). АН УРСР. АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ ТА ІН.

Упорядники М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол.: П. С. Сохань (головн. ред.) та ін.

К. : Наук. думка. 1990.— Т. 1.— 544 с.; т. 2.— 696 с.; т. 3.— 440 с.

Це видання довго чекали історики, літературознавці, філософи, письменники, працівники архівів. Адже перед нами перше найповніше зібрання документів і матеріалів з історії Кирило-Мефодіївського товариства, яке залишило помітний слід у суспільно-політичному житті України, а також сусідніх слов'янських народів, мало неабиякий вплив на формування суспільної думки впродовж тривалого часу. Важливо, що такі діячі товариства, як Т. Г. Шевченко, М. І. Гулак, М. І. Костомаров, П. О. Куліш стояли біля витоків боротьби за утвердження української державності.

Документи й матеріали слідчої справи Кирило-Мефодіївського товариства зберігаються в Центральному державному архіві Жовтневої революції, вищих органів державної влади і державного управління СРСР у Москві і серед матеріалів III відділення власної його імператорської величності канцелярії за 1847 р. Зведені в одне ціле матеріали, що стосуються цього товариства, дають змогу простежити розвиток суспільної думки на Україні протягом досить тривалого часу. Адже документи знайомлять нас з діячами Кирило-Мефодіївського товариства (1838—1890 рр.). Крім цього, вони є досить солідним джерелом вивчення діяльності слідчих органів царської Росії. До III відділення з усієї безмежної Російської імперії надходила необхідна інформація про поведінку Т. Г. Шевченка, М. І. Гулака, М. І. Костомарова, П. О. Куліша та інших «порушників спокою» і навіть, між іншим, про провокатора О. М. Петрова. Все це доповідалось царю.

Всього у рецензованому виданні вміщено 1655 документів, у тому числі й безтекстові, про які мова піде нижче. Характерно, що більш як 1100 з них є оригінальними, вони друкуються вперше.

А тепер кілька слів про структуру тритомника. До першого тому ввійшли загальні розпорядження царських властей щодо арешту й слідства у справі кирило-мефодіївців, документи і матеріали М. І. Гулака, М. І. Костомарова, В. М. Білозерського (I—IV частини); до другого — документи і матеріали слідчих справ П. О. Куліша, Т. Г. Шевченка, О. О. Навроцького, Г. Л. Андрузького (V—VIII частини); до третього— справи І. Я. Посяди, М. І. Савича, О. В. Марковича, О. Д. Тулуба, провокатора О. М. Петрова, доповіді царських чиновників про слов'янофільство і українофільство, а також журнал слідства (IX—XIX частини).

У невеличкій передмові охарактеризовано загальні тенденції і процес становлення товариства. Тут же підкреслюється, що «члени товариства були одними з перших у боротьбі за національне визволення і братерське єднання слов'янських народів». Звичайно, кидається у вічі фрагментарність висвітлення проблем, які порушують автори: у передмові коротенько проаналізовано період, коли розгорталася його діяльність, питання зародження національних рухів у слов'янських країнах тощо.

Всі дев'ятнадцять частин справи «Об Украйно-славянском обществе» в томах упорядники розмістили послідовно, згідно з визначеною у діловодстві III відділення нумерацією. Аналогічним чином розставлені документи й матеріали в межах кожної частини справи. На перший погляд, такий підхід здається правильним. Але він має і суттєві недоліки. По-перше, III відділення, формуючи ту чи іншу справу, не висувало перед собою завдання зробити так, щоб документи в майбутньому без будь-якого втручання можна було б опублікувати. По-друге, в багатьох справах є матеріали, які безпосередньо до них не відносяться. По-третє, упорядники в ряді випадків не дотримувалися обіцяного ними принципу, коли матеріали, які не мають відношення до товариства, не друкуються. Тому, на нашу думку, в межах кожної справи необхідно було б скористатися хронологічним принципом. Наведемо кілька прикладів. Як відомо, товариство було викрито внаслідок доносу студента Київського університету О. М. Петрова. Цей матеріал датований третім березня 1847 р. (частина перша «Загальні матеріали слідства» має № 6—т. 1, с. 24—26). В той же час документ № 1 цієї частини називається так: «Відношення Київського військового Подільського і Волинського генерал-губернатора Д. І. Бібікова до начальника III відділення імператорської канцелярії О. Ф. Орлова, в якому повідомляється про існування таємного слов'янського товариства в м. Києві» (там же, с. 21). Певна річ, що спочатку був донос, а вже потім повідомлення про існування таємного товариства.

Ще один приклад. Частина друга «Справа М. І. Гулака» відкривається документом № 104, який має назву «Виписки з паперів заарештованого М. І. Гулака, зроблені у III відділенні для Миколи I» і датується березнем 1847 р. (т. 1, с. 91—93). В той же час атестат про складання іспитів, виданий Дерптським університетом М. І. Гулаку — а ця подія відбулася 22 липня 1838 р., — знаходимо під № 165, тобто через 61 документ. Таких фактів чимало. Отже, запропонований упорядниками підхід до публікації матеріалів не витримує критики.

Заголовки всіх дев'ятнадцяти частин уніфіковано: «Справа Т. Г. Шевченка», «Справа М. І. Костомарова», «Справа про слов'янофільство і українофільство» і т. п. Але у слідчих справах III відділення вони мають різні назви: «О художнике Шевченко», «О бывшем учителе Кулише и его сестре Белозерской», «О коллежском секретаре Гулаке» тощо. Причому вони не завжди вдало перекладаються. Скажімо, част. 19 зветься не «Журнал слідства», а «Журнал действий III отделения его императорского величества канцелярии по делу коллежского секретаря Н. И. Гулака и славянского общества». Щоправда, цей документ уже ввійшов в історію, як «Журнал слідства». Част. 17, наприклад, має назву «Справа про поширення відозви у Києві та про підпорядкування учбових закладів Київському військовому губернатору» (т. 3, с. 283). Але в примітках її дещо змінили — «Справа про виявлення в Києві «возмутительной» записки та підпорядкування учбових закладів Київському військовому губернатору». Однак це ще не все. Відозва-записка, заради якої формувалася справа (т. 3, док. № 393, с. 285), має третій варіант назви: «Прокламация к верным сынам Украины». Як все ж таки кваліфікувати документ: відозва, записка чи прокламація?

До того ж цей документ не надрукований. Упорядники видання рекомендують звернутись до монографії — П. А. Зойончковський «Кирило-Мефодиевское общество (1846—1847 гг.)» — М., 1959 (т. 3, с. 404). Що стало перешкодою на шляху публікації цього, безперечно, важливого матеріалу — невідомо, хоч передруків у тритомнику чимало.

Значна кількість документів і матеріалів (а їх більш як 300) не має тексту. Єдиний аргумент на користь того, щоб не друкувати їх,— вони не мають відношення до товариства. Дотримуючись такого підходу, не потрібно було друкувати велику працю М. І. Гулака «Юридичний побут поморських слов'ян», художні твори Т. Г. Шевченка, П. О.

Куліша, Г. Л. Андрузького, чимало листів, описи майна і речей заарештованих. Інакше кажучи, упорядники видання чітко не визначились — що друкувати, а що — ні. Всі документи друкуються мовою оригіналу і відтворюються за сучасною орфографією, але із збереженням фонетичних особливостей. «Книги буття українського народу» публікуються без будь-яких змін, як історична і мовна пам'ятка. У кожному томі (як додаток) є примітки до опублікованих матеріалів, іменний та географічний покажчики, хронологічний перелік документів.

Щоправда, примітки не завжди задовольняють з точки зору наукової аргументації: трапляються й звичайні недогляди. В тексті однієї з них читаємо: «Безпосереднє підкорення українських земель Польщею почалося в 30-х роках XV ст., коли (1430 р.) польські феодали захопили Поділля» (т. 3, с. 386, прим. 13). Але ж і школяреві відомо, що Галичина була захоплена Польщею ще наприкінці XIV ст.

Кожний том цього видання має свою нумерацію. Це зводить нанівець сам принцип користування документами за її допомогою. Якщо комплект матеріалів, які друкуються, є одним цілим, то й нумерація повинна бути єдиною.

Упущень і помилок у тритомнику значно більше, ніж ми навели. Всіх їх називати в цій рецензії немає потреби. Єдине побажання: до серйозної справи необхідно ставитись серйозно і відповідально. Що ж до самої праці, то «Кирило-Мефодіївське товариство» займе належне місце серед археографічних видань України.

Одержано 25.10.91

М. М. КЛИМ'ЮК (Тернопіль)

О. Г. МИХАЙЛИК, І. В. КІЧИЙ.
ІСТОРІЯ ЛУЦЬКА.
Львів : Світ.— 1989.— 192 с.

Вивчення своєї історії, минулого рідного краю є необхідним і цілком закономірним явищем. Проте з відомих причин довгі роки дослідники не мали доступу до важливих архівних матеріалів, історичні праці були виконані з кон'юнктурних міркувань, замовчували багато імен, не порушували гострих тем, мали описовий характер. Тому зрозумілим є зростаючий інтерес науковців до глибокого аналізу джерельних фактів та об'єктивного висвітлення історичних проблем, актуальність яких перегукується з бурхливим сьогоденням.

В цьому зв'язку заслуговує на увагу рецензована книга, у якій на основі вивчення численних джерел та наявної літератури в широкому науковому плані досліджується історія одного з найстаріших (понад 900 років) міст України — Луцька. При написанні книги її автори виявили та узагальнили багато нових фактів, прагнули уникнути однобокості та фрагментарності, що мали місце в окремих виданнях з історії цього міста.

Науковою новизною характеризуються більшість проблем, розкритих в книзі. Немає заперечень щодо її структури, яка добре вмотивована. Їй властивий глибокий аналіз, взаємозв'язок та струнка логіка викладу матеріалу.

Достатньою мірою авторам вдалося простежити різні періоди розвитку міста, глибоко обгрунтувати історичні факти від найдавніших часів до наших днів.

Підкреслюючи те, що сліди проживання людини на території Луцька сягають доби неоліту (VI—IV тис. до н. е.), коли людина

почала переходити від мисливства, рибальства і збиральництва до землеробства й скотарства, автори яскраво та переконливо розповідають про історію міста періоду феодалізму і, зокрема, у складі Давньоруської держави. До останньої Волинь, а також Луцьк увійшли в кінці X ст. В книзі показане поступове зростання міста, яке з середини XII ст. стало центром однойменного князівства, виникнення Галицько-Волинського князівства. Висвітлено в ній мужню боротьбу лучан проти Золотої Орди, експансію литовських феодалів на Волинь, процеси входження міста до Речі Посполитої і до складу Росії в 1795 р., коли воно стало повітовим центром новоутвореного Волинського намісництва (а через два роки — Волинської губернії), характеризують розвиток ремесел, торгівлі і культури у XIV—XVI ст., вплив запровадженого Магдебурзького права на соціально-політичне життя міста.

Певне місце в книзі відведено історії міста в епоху капіталізму. Автори зазначають, що, з одного боку, цей спосіб виробництва зробив помітний вплив на його суспільно-політичне життя, прискорив розвиток фабрично-заводської промисловості, зростання населення, а з іншого,— важка праця, жорстока експлуатація та соціальний гніт поглибили суперечність між буржуазією і робітничим класом, посилили опір останнього. Значний вплив на активізацію політичного піднесення жителів міста зробили події «кривавої неділі» 9 січня 1905 р., Всеросійського політичного страйку, буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр., першої світової війни, Лютневої революції 1917 р., діяльність соціал-демократичних організацій і профспілок. В книзі зазначено, що навесні 1917 р. в Луцьку виникла Рада солдатських, робітничих і селянських депутатів, активізувалася політична боротьба трудових колективів міста. Ці процеси в кінці 1917 р. привели до встановлення радянської влади. Проте існування її було недовгим у зв'язку з громадянською війною та іноземною інтервенцією. В результаті Волинь опинилася на початку 1918 р. під владою німецько-австрійських інтервентів і білополяків.

З великою увагою автори розглядають основні події в місті у 1918—1920 рр. Наведені в книзі численні приклади переконують, що становище у той час на Волині, як і на всій Україні, було надзвичайно складним.

Чільне місце в книзі приділено авторами широкому комплексу питань, пов'язаних з активною боротьбою трудящих Волині проти соціального і національного гноблення буржуазно-поміщицької Польщі, за возз'єднання краю з УРСР, бо, як відомо, за Ризьким мирним договором 1921 р. цей регіон у складі Західної України увійшов до складу Польщі і Луцьк став центром Волинського воєводства.

Говорячи про те, що урядові польські кола, намагаючись полонізувати кращі українські землі, заселяли їх осадниками, заохочували переселення в українські міста з центральних районів Польщі, автори акцентують увагу на зростанні населення міста переважно за рахунок польського національного елементу підтверджують свої висновки цифровими та процентними даними.

В книзі охарактеризовано економіку міста за час хазяйнування поляків. Зокрема, зроблено висновок, що вона була слабкою, розвивалися в основному малопотужні промислові підприємства, а вся промисловість загалом мала напівкустарний характер і не могла забезпечити роботою всіх бажаючих робітників. Тут же розглянуто продовольче становище у місті, яке було незадовільним. Воно значно погіршилося під час економічної кризи 1929—1933 рр.

Значна кількість матеріалів, наведених у праці, показує стан освіти та культури в місті, заходи польського уряду, що вели до суцільної полонізації населення. Вона полягала у закритті українських шкіл, газет, різноманітних громадських об'єднань, політичних партій і культурно-освітніх товариств, забороні української мови та розвитку націо-

нальної культури, насильному примушуванні українців змінювати свої імена на польські, заміні терміна «українець» на «русин», запровадженні в державних установах і громадських організаціях польської мови як державної. Така антинародна політика національного і соціального гніту, як вірно наголошують автори, вела до зростання опору польським властям, який вилився в революційну боротьбу за збереження національних надбань українського народу. Наведений у книзі матеріал переконує в активній діяльності у цьому напрямі різноманітних українських організацій та об'єднань, зокрема таких, як Товариство ім. Лесі Українки, культурно-освітня організація «Просвіта», Волинське краєзнавче товариство.

Привертає увагу сюжет про процес об'єднання Волині з Радянською Україною у вересні 1939 р.

В книзі достатньо переконливо показані події Великої Вітчизняної війни, героїчні дії радянських військових частин і з'єднань, партизанів та підпільників, патріотизм жителів Луцька у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, патріотичні рухи трудящих по наданню всебічної допомоги фронту, визволення міста і області Червоною Армією, процес відбудови зруйнованого окупантами народного господарства, відновлення громадсько-політичного і культурного життя населення, поліпшення його матеріального добробуту та культури.

Багато цікавого розповідають автори на сторінках книги, присвячених історії міста у післявоєнний період, коли вирішувались проблеми індустріалізації, поліпшення комунального господарства і житлового будівництва, матеріального і культурного рівня міських жителів.

Безперечний інтерес викличуть матеріали книги, присвячені періоду розвитку Луцька під час перебудови. Важливо зазначити, що автори, аналізуючи різні аспекти змін, які відбуваються, не тільки акцентують увагу на вже досягнутому, а й на ще нерозв'язаних проблемах у різних сферах міського життя.

Збагачують викладений матеріал вдало підібрані фотоілюстрації (всього їх понад 30). Наукову цінність становлять списки джерел та літератури, що додаються до кожного розділу монографії.

Відзначаючи достоїнства рецензованої праці, слід висловити й ряд зауважень до її змісту. Незважаючи на те, що автори прагнули по-новому підійти до висвітлення тих чи інших питань, все ж їм не вдалося до кінця реалізувати цей задум, що не могло не відбитися на їх узагальненнях і висновках у багатьох місцях книги.

Монографія мала б докладніше розповісти про східнослов'янське плем'я волинян. Адже, відповідно до історичних джерел, у цьому племені панували феодальні відносини, були розвинуті землеробство, промисли, ремесло та культура, налічувалося близько 70 міст (типу замків). В кінці X ст. на території, де жили волиняни, виникло Володимиро-Волинське князівство.

Чіткішим мав бути й аналіз складних процесів 1918—1920 рр.

На нашу думку, розділ книги, де йдеться про боротьбу трудящих проти соціального та національного гноблення буржуазно-поміщицької Польщі значно збагатився б, якби автори навели приклади волинських селянських заворушень у 1932 р., які вилилися у масовий партизанський рух, що справляв революційний вплив на міські верстви населення. У свою чергу селяни відчували підтримку робітників Луцька, які виступали проти польського буржуазно-поміщицького уряду, за возз'єднання з УРСР. Те ж саме можна сказати і про майже 100-тисячний Волинський селянський страйк, який тривав з 31 серпня до 21 жовтня 1936 р. Ці заворушення, як і виступи міських жителів, демонстрували волю трудового народу Західної України до боротьби за своє соціальне і національне визволення.

Побіжно розкрита в монографії окупаційна політика фашист-

ських загарбників в роки Великої Вітчизняної війни, не показано її руйнівну суть.

На сторінках книги зустрічаються деякі фактичні неточності й помилки, є повтори, подекуди відсутні необхідні посилання на джерела. Книга значно виграла б, якби її автори зробили історіографічний та джерелознавчий огляди, порівняльний аналіз ступеня висвітлення тієї чи іншої проблеми.

І все ж слід сподіватися, що монографія зацікавить не тільки фахівців, а й численних читачів.

Одержано 28.01.92.

А. І. БАЙРАКІВСЬКИЙ (Київ)

* * *

До уваги вчителів історії!

Вийшов у світ пробний навчальний посібник для 10—11 класів середньої школи «Історія України» (автори — М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Ю. О. Курносов, В. Г. Сарбей). Вийшов — і одразу застарів. Міністерство народної освіти незалежної України докорінно переглянуло зміст та умови викладання історії. В основу покладено курс історії України. Курс історії СРСР ліквідовано. Історія Росії та інших республік колишнього Радянського Союзу вивчатиметься в курсі всесвітньої історії.

Інститут історії України Академії наук України у вересні 1991 р. увійшов з пропозиціями в Міністерство народної освіти про докорінні зміни в структурі і змісті навчального посібника для 10—11 класів. Пропозиції прийнято, а посібник вже перероблено. Однак його вихід у світ очікується не раніше 1992/93 навчального року. Щоб полегшити вчителю викладання історії України відповідно до нової програми, з № 5 «Український історичний журнал» починає друкування заново написаних розділів цього посібника. Першим друкується комплекс розділів, що висвітлюють визвольні змагання українського народу в 1917—1920 рр.:

— Розділ І. Утворення УНР. Центральна Рада;
— Розділ ІІ. Українська держава Павла Скоропадського;
— Розділ ІІІ. Відродження УНР. Директорія;
— Розділ IV. Утвердження УСРР. Боротьба радянських і петлюрівських військ з денікінцями;
— Розділ V. Становище в УСРР у 1920 р. Радянсько-польська війна.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»!

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. Г. Сарбей (Київ)

Міжнародна наукова конференція «Робітничий клас і національне питання»

5—7 грудня 1991 р. Республіканська асоціація україністів (РАУ) провела в Харківському державному університеті міжнародну наукову конференцію «Робітничий клас і національне питання». Всебічне жваве обговорення проблеми стимулювали виступ голови РАУ І. Дзюби при відкритті першого пленарного засідання та його доповідь: «Візія робітничого класу в українському суспільстві». Цей авторитетний громадський діяч і вчений наголосив на науковій та суспільно-політичній актуальності глибокого вивчення історичного минулого і сучасного робітничого класу України, дискредитованого КПРС, лідери якої видавали себе за виразників його ідеалів. Насправді ж маси робітників завжди жили своїми власними інтересами. Адже Україні здавна була властива різнобарвність напрямів робітничого руху. Такими ж різноманітними були і течії соціалістичної і національної думки.

Доповідач в історичній ретроспективі показав, як робітничий рух в Україні у своєму розвитку зливався з національним рухом, і цілком закономірним є те, що робітники разом з іншими класами і соціальними верствами народонаселення України проголосували на грудневому референдумі за її державну незалежність. Об'єктивно продовжує діяти й світова тенденція до інтернаціоналізації суспільного життя, але вона взаємодіє з такою ж об'єктивною тенденцією демократичного розв'язання національних питань. Справжній же інтернаціоналізм у свідомості людей колишнього СРСР утвердиться після остаточного розвалу радянської системи.

І. Яворський (Канада) застеріг від нинішньої референдної ейфорії, від недооцінки загрози міжнаціональних конфліктів, пов'язуючи це з економічною нестабільністю.

На думку М. Молчанова (Київ), державності України загрожують тенденції до «насильницької українізації», закладені в Законі про мову і особливо в практиці його запровадження.

І. Осташ (Київ), дослідивши історичні уроки двох «українізацій» 20-х — початку 30-х рр. і другої половини 80-х — початку 90-х рр., довів, що політика «русифікації», яку активно проводила КПРС, загальмувала загальне духовне зростання української нації, зокрема її робітничого класу.

О. Куц (Харків) вважає, що процес формування народу України і нині проходить не безболісно, в чому не можна не бачити впливу досить поширеного імперського мислення, протягом десятиліть насаджуваного в СРСР марксистсько-ленінським ученням про всесвітню місію пролетаріату, про поділ народів на історично перспективні і неперспективні, про об'єктивну приреченість національних меншин на асиміляцію великими державними націями і навіть штучне протиставлення прав нації і громадянина.

Про утиски української національної меншості в Польщі у 1945—1947 роках, про невизначеність національних прав українців навіть у сьогоднішній польській державі, де владні структури переважно зайняті членами робітничої «Солідарності», розповіла у своїй доповіді Л. Шваб (Чернівці).

І. Рибалка (Харків) наголосив на актуальній необхідності спеціального вивчення проблеми «Робітничий клас та вітчизна» і не тільки в теоретичному, а й у конкретно-історичному аспекті.

Ряд доповідей був присвячений питанням про місце робітничого класу в сучасній суспільно-політичній структурі народонаселення України. За переконанням Б. Білецького (Чернівці), нинішнє покоління робітників може використати навіть той значною мірою формалізований досвід участі в управлінні виробництвом, що був нагромаджений в роки застою та перебудови і якоюсь мірою сприяв зростанню виробничої й громадської активності мас.

В. Сікора (Київ) у ставленні до комунізму був безкомпромісним, бо, на його думку, саме комунізм загальмував економічний розвиток, спотворив соціальну структуру народонаселення і морально розбещив робітництво, як й інші верстви населення. Становище сучасних робітників аморфне в соціально-професійній структурі трудівників України. Не політизація, а профспілковізація — магістральний шлях розвитку робітничого класу України.

В. Швед (Київ), не погодившись з попереднім доповідачем, розкрив великі суспільно-політичні потенції робітничого класу, який підтримав як визвольно-соціальний, так і національний рух, що забезпечило їх злиття на Україні влітку 1991 р. Важливу роль робітників у громадському житті України, особливо після створення незалежних профспілок, Всеукраїнського об'єднання страйкових комітетів, які виступали проти проекту Союзного договору, визнали й сучасні українські національні партії, насамперед УРП.

Громадську позицію самих робітничих мас висловив майстер харківського заводу «Кондиціонер» Л. Ситник. Він, зокрема, негативно поставився до спроб нових українських національно-демократичних партій керувати робітничим рухом, обстоюючи право останнього на самостійність.

Докладно проаналізував розвиток робітничого руху на Україні за період від його зародження в середині 1989 р., до кінця 1991 р. А. Русначенко (Київ). Він визначив етапи політизації цього руху: від вимог щодо зміни місцевих властей, виведення парткомів з підприємств — до відставки союзного і республіканського урядів і навіть зміни всієї адміністративно-управлінської державної системи. Поступово зміцнювалася у свідомості мас робітництва й ідея національного відродження України, що зрештою об'єднало робітничий рух з національно-демократичним.

П. Лаврів (Донецьк) на історичних фактах і статистичних даних показав еволюцію етнічної ситуації від початку заселення цього регіону до наших днів, розповів про наполегливу роботу, яку, починаючи з кінця XIX ст., ведуть діячі демократичної інтелігенції, виховуючи національну свідомість робітничих мас, що позначилося на їх позиції під час референдуму.

В. Сарбей (Київ) звернув увагу на започатковані робітниками Донбасу в 1905—1907 рр. і продовжені в 1989—1991 рр. традиції боротьби за демократизацію суспільства та держави і наголосив на тому, що корінні інтереси робітничого класу ніколи не суперечили загальним соціальним і національним інтересам народних мас України.

Б. Андрусишин (Київ), нагадавши визнання Л. Троцького, що за Радянської влади диктатура пролетаріату так і не стала диктатурою для пролетаріату, показав, як через Наркомат праці України здійснювало справжній диктат над українським робітництвом національно чужерідне йому і байдуже до його національних запитів бюрократизоване міщанство.

Під час обговорення доповідей висловлювалася, зокрема, думка, що реальна загроза «націоналістичного тоталітаризму» є нині незначною, хоча й недооцінювати її також не можна, про що свідчили наїзди

в Крим напередодні референдуму посланців з Галичини, промови яких, засновані на ідейних засадах «донцовщини», використали вороги державної незалежності України в агітаційній кампанії серед кримчан. Втручатися у сферу мови необхідно якнайделікатніше, а зусилля громадськості повинні в наш час зосереджуватися на реальному утвердженні засад державності України.

Дискусія точилася і навколо можливості федералізації, заснованої на економічних та історичних традиціях, а також деяких мовних особливостях окремих регіонів України. Виявилися як противники, так і прихильники введення федеративного адміністративного устрою незалежної України. Не всі погодилися і з висновком про завершення процесу злиття робітничого руху з національним: Республіканська конференція незалежних профспілок у Павлограді 1991 р. довела наявність у них значних розбіжностей. Авангардне місце в сучасному робітничому русі посіли шахтарі, але чимало професіональних загонів робітничого класу ще залишаються пасивними. Мало робітників й серед членів Руху (у Харкові, наприклад, з кожних 10 членів лише 1). Отже, як вказувалося на конференції, слід продовжувати наполегливу роботу по відродженню української національної свідомості серед робітничих мас. Новонароджена Українська держава має бути посправжньому демократичною, враховувати як національні, так і соціальні інтереси всіх своїх громадян.

Можна констатувати, що конференція вдалася. Навіть незважаючи на те, що з 20 запрограмованих зарубіжних колег в її роботі взяв участь лише 1. А втім, те, що було предметом такого жвавого і заінтересованого обговорення,— це суто наші внутрішні проблеми, які й розв'язувати маємо ми самі (хоч, ясна річ, всякий погляд з боку може бути корисним). Слід побажати керівництву РАУ, ні в якому разі не відмовляючись від співробітництва з іноземними вченими і навіть розширюючи його, водночас все ж таки максимально орієнтуватися на фахівців-співвітчизників.

В. С. Батюк (Дрогобич),
Л. В. Тимошенко (Дрогобич)

Перша науково-краєзнавча конференція «900-річчя Дрогобича: історія і сучасність»

18—19 грудня 1991 р. в Дрогобичі відбулася перша в історії міста та краю науково-краєзнавча конференція, приурочена до його 900-річчя. На конференції були представлені науковці вузів та культурних установ Львова, Дрогобича, Києва, Переяслава-Хмельницького, Кіровограда, Одеси, Чернівців, Івано-Франківська, Рівного та Луцька.

Тематика доповідей і повідомлень відзначалася різноманітністю і вийшла за рамки Дрогобича та краю. Розглядались актуальні проблеми історичного розвитку Східної Галичини, Волині та Північної Буковини.

В ході пленарного засідання було проголошено 9 доповідей: «Педагогічний інститут на батьківщині Великого Каменяра» (В. Г. Скотний, ректор Дрогобицького педінституту); «Дрогобич у моєму житті» (Черненко А. М., професор Дніпропетровського університету); «Перші дослідження історії Дрогобича» (М. Й. Шалата, професор Дрогобицького педінституту); «Замки і фортеці Дрогобиччини» (О. Я. Мацюк, директор Центрального державного історичного архіву у Львові); «Художня культура Дрогобича» (Л. С. Міляєва, Київський художній інститут); «Місто Дрогобич у творах Івана Франка» (З. П.

Гузар, доцент Дрогобицького педінституту); «Нафтопереробна промисловість Дрогобича: історія і сучасність» (В. П. Літовченко, професор Дрогобицького педінституту); «Сторінки історії Дрогобицької окружної організації КПЗУ» (М. С. Савчин, доцент Дрогобицького педінституту); «Гуманістичні традиції української економічної думки та їх значення для сучасності» (С. М. Злупко, головний науковий працівник Львівського відділення Інституту економіки АН України).

Близько 30 доповідей та повідомлень було зроблено під час роботи двох секцій: історико-краєзнавчої та мистецько-літературознавчої. Особливий інтерес присутніх викликали повідомлення про початки Дрогобича в контексті утворення міст Галицької землі (канд. іст. наук Л. В. Тимошенко — Дрогобицький педінститут), жіночий рух на Дрогобиччині у 1920—1930-х рр. (М. С. Дядюк — Центральний державний історичний архів у Львові), діяльність товариства «Рідна школа» і Дрогобицьку українську приватну гімназію (Б. В. Добрянський — Дрогобицький педінститут), книгу й читання в Дрогобичі (канд. іст. наук Ж. М. Ковба — Львівський поліграфічний інститут), про славетного дрогобичанина Ю. Котермака-Дрогобича (М. А. Шеремета — Івано-Франківський мед. інститут). Значну увагу учасники конференції приділили франкознавству. Канд. філолог. наук О. М. Будз проаналізував топоніміку роману І. Франка «Борислав сміється», канд. філолог. наук Д. М. Кузик вивчив проблему Дрогобича в листуванні І. Франка, а канд. філософ. наук М. А. Сибіль — в його житті і творчості, канд. істор. наук В. С. Батюк розглянув тему «І. Франко і М. Зубрицький». Цікаву доповідь виголосив канд. філологіч. наук М. Т. Демський (Дрогобич): «Фраземіка епістолярії І. Франка в її стосунках з фраземікою в словнику української мови».

Найгостріша дискусія точилася навколо дати заснування Дрогобича. Всі її учасники (О. Я. Мацюк, М. Й. Шалата, Л. В. Тимошенко та інш.) наполягали на тому, що Дрогобичу значно більше 600 років, незважаючи на те, що перші писемні згадки про нього датуються другою половиною XIV ст. Наукової концепції заснування міста в XI ст. історична наука ще не створила. Археологічне дослідження цього старого прикарпатського міста ще не почалося. Тому учасники конференції звернулися до відповідних органів влади та наукових установ з проханням розпочати розкопки в Дрогобичі.

Бурхливими були дискусії щодо ролі та значення діяльності політичних партій Галичини у 20—30-х рр., особи Ю. Котермака-Дрогобича. У прийнятих рекомендаціях визначено перспективи й напрями досліджень. Зокрема, з історії Дрогобича та краю намічено видати комплексну працю. Вирішено також скликати Дрогобицьку краєзнавчу конференцію один раз на два роки, видавати збірник наукових праць і матеріалів.

Учасники конференції побували на батьківщині І. Франка, оглянули пам'ятні місця Дрогобича.

Ю. М. Ляховицький (Харків)

Міжнародна наукова конференція «Дробицький Яр: пам'ять, час, люди»

15—17 грудня 1991 р. у Харкові відбулася наукова конференція, присвячена 50-річчю трагедії Харківського єврейського гетто в період окупації 1941—1942 рр. Її організували Харківський регіональний істо-

рико-меморіальний центр по дослідженню катастрофи «Дробицький Яр» та обласне товариство єврейської культури. В роботі форуму взяли участь майже 30 дослідників, у тому числі й з Франції, Англії, Ізраїлю, Польщі.

Конференцію відкрив керівник центру доц. Ю. М. Ляховицький. У своїй доповіді «Травицька долина як пам'ятник жертвам холокаусту харківського єврейства» він торкнувся різних аспектів цієї національної трагедії єврейського народу, що нагромадилися протягом тривалого часу замовчування й викривлення багатьох хворобливих проблем (колабораціонізм у середовищі місцевого населення, участь євреїв у русі Опору, роль української націоналістичної преси періоду окупації у здійсненні холокаусту).

Відбиттю трагедії Харківського єврейського гетто в історіографічних працях присвятив свою доповідь канд. іст. наук, доц. В. М. Вашкевич (Миколаївський кораблебуд. інститут). Він грунтовно проаналізував матеріали радянської періодики й відповідні архівні фонди.

У виступах Г. М. Дратви (Вінниця), О. П. Гавриляки (Вінниця), канд. іст. наук С. Я. Єлисаветградського (Київ) були наведені уточнені дані, що стосуються фактів знищення євреїв у Вінниці, на Поділлі, у Бердичеві. Вони також розглянули напрями пошуків відповідних документальних матеріалів.

Значний інтерес присутніх викликало повідомлення гостя з Ліона (Франція) проф. Т. Хаддада, що спинився на психологічних аспектах холокаусту, а також етико-філософських постулатах іудаїзму.

Канд. юридич. наук, проф. В. С. Семенов (Харків) у своїй доповіді «Геноцид і холокауст: правові аспекти» проаналізував зміст і дав правову оцінку механізмові здійснення цих видів злочинів проти людства. Канд. іст. наук, доц. С. М. Куделко (Харків) і С. Тростановський (Ізраїль) зробили огляд праць російських і зарубіжних дослідників, що вивчали історію євреїв у Росії до і після 1917 р. О. М. Фалькович (Харків) присвятив свій виступ виявленню зв'язків між механізмом нацистського холокаусту євреїв та антисемітизмом у колишньому СРСР.

Учасники конференції уважно вислухали доповіді канд. філософ. наук Ж. С. Тростановського (Харків) «Холокауст і єврейська культура», Л. М. Красиловської (Звенигородка) «Холокауст та в'язні концтаборів», д-ра іст. наук, проф. А. І. Епштейна (Харків) «Історичний час й історична пам'ять». Про зв'язок між духовним і матеріальним увічненням пам'яті жертв катастрофи говорив викладач Р. Етин (Ізраїль), «Моральні аспекти холокаусту» — тема доповіді канд. філософ. наук, доц. О. К. Васюкова (Львів), колишнього в'язня Харківського гетто. Історик Є. В. Медреш (Харків) висвітлив питання про роль антисемітизму у долі українського національно-визвольного руху.

Перед учасниками конференції виступили також свідки трагедії єврейського гетто, вцілілі в'язні, а також нечисленні «праведники» — ті, хто, ризикуючи власним життям, рятував євреїв.

Учасники конференції, що взяли участь в засіданні «круглого столу» «Холокауст на Україні й антисемітизм у перспективі», обмінялися думками з ряду злободенних проблем, пов'язаних з подоланням наслідків холокаусту й антисемітизму в масовій свідомості.

На заключному засіданні було прийнято резолюцію-звернення до Верховної Ради України, в якій містився заклик затвердити акт, в якому дії гітлерівських загарбників щодо єврейського населення України кваліфікувалися де-юре як злочини геноциду.

Було схвалено пропозицію про проведення на базі Харківського центру щорічних науково-меморіальних конференцій «Дробицький Яр» та видання збірника праць «Холокауст на Україні й проблеми антисемітизму».

Анонс!

У 1992 р. **«Український історичний журнал»** друкуватиме:

теоретичні статті: побутова історична свідомість на порозі змін; українське село в лабетах економічного застою; торговельна буржуазія в Україні; Беренштейн та його версія соціалізму; цикл статей з курсу «Історія України: XX ст.»; Україна в другій світовій війні: спроби нового бачення; Богдан Хмельницький і державне будівництво в Україні; демографічна картина сучасної України; Академія наук України: маловідома сторінка її створення; про сучасну теорію історичного процесу;

питання вітчизняної історії у дослідженнях зарубіжних авторів — Дж. Фокса, О. Прицака, Р. Сольчаника, В. Косика, С. Величенка, Р. Сербіна, І. Стебельського; проблеми викладання історії України за рубежем;

статті, що проливають нове світло на історичний процес: сталінізм і Україна; утворення Кримської АСРР; М. С. Грушевський в еміграції; антицерковна політика в Україні 50—60 рр.; історичні кордони України, депортація кримсько-татарського народу у 1944 р.; Сальвадор Альенде і Аугусто Піночет; про мобілізацію до Червоної Армії в Україні у 1943—1945 рр.; слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі; ОУН—УПА в другій світовій війні; селянські заворушення в Україні (1921—1923 рр.); товарні біржі у дореволюційній Україні; фольксдойче в Україні (1941—1944 рр.); «Чорна сотня» в Україні; втрати генералітету у битві за Україну (1941—1942 рр.);

документальні розповіді про українських січових стрільців; сталінщину і терор у Червоній Армії; трагедію радянських військовополонених в Україні;

архівні документи про розкуркулювання в Україні; воєнні події 1942 р. в Україні; національні відносини в Україні; київські музеї під час німецької окупації; молдавські літописи про похід Тимофія Хмельницького на Ясси; документальні свідчення ірландського вченого Б. О'Коннора про Україну XVIII ст.; топографічний опис Харківського намісництва (1787 р.); антологія найважливіших угод гетьманського уряду України з Росії та Польщею; Комісія старого Києва і Правобережжя; ОУН і друга світова війна;

цикл розвідок з історії запорозького козацтва; православна церква у 20-ті рр.; українська інтелігенція під наглядом держбезпеки; смерть Симона Петлюри;

науково-публіцистичні нариси про Г. Григор'єва, М. Кривоноса, Д. Апостола, В. Косіора, М. Томського; І. Якір без легенд; Пілсудський: історія життя;

спогади: Д. Дорошенка, В. Лазаревського;

портрети істориків минулого — М. Грушевського, Ф. Вовка, В. Піскорського, В. Пархоменка, С. Шелухіна, С. Дубнова, В. Іконникова;

новий погляд на проблему: етнічна картина Півдня України за переписом 1897 р.; українсько-польські відносини; київсько-новгородські взаємовідносини XI—XII ст.; «Попівська академія»; автокефалія православної церкви в Україні; некрополь Успенського собору Києво-Печерської лаври; національне питання в СРСР в 60—70-ті рр.; біля витоків «Киевской старины»; геноцид щодо євреїв України та ставлення до нього з боку українського населення; виникнення й руйнування міфу про рух за компрацю; М. В. Лисенко у національно-визвольному русі в Україні; деякі питання історії Центральної Ради; чи могла бути реалізована «Продовольча програма»?;

твори В. Липинського «Україна на переломі»; М. І. Костомарова «Юрий Хмельницкий», «Иван Выговский»; історія України в публікаціях журналу «Киевская старина», А. Яковліва «Українсько-московські договори XVII ст.».

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»!

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Кульчицкий С. В. История и время. Размышления историка 3

Малоизвестные страницы истории

Шаповал Ю. И. Сталинизм и Украина *(Продолжение)* 11

СООБЩЕНИЯ

Гарчев П. И. *(Симферополь)*, Овод В. В. *(Симферополь)*. О создании Крымской Советской Республики в 1919 г. 22

Киян А. И. *(Кировоград)*. М. П. Драгоманов и российский либерализм . . 31

ЗАМЕТКИ

Свежинский П. В. *(Львов)*. Черниховская трагедия 1908 г. 40

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Гаврилив Б. М. *(Ивано-Франковск)*, Грабовецкий В. В. *(Ивано-Франковск)*. Кабинет истории Украины в учебном заведении (методические рекомендации) 45

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

Штарский Марьян *(Польша, Варшава)*. Юзеф Пилсудский. Факты и мифы 64

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Раскулачивание в УССР *(Продолжение)* 77

ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ
В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Величенко Степан *(Канада, Торонто)*. Перестройка и прошлое нероссийских народов 96

ПОИСКИ И НАХОДКИ

Фрис В. Я. *(Львов)*. Первый киевский букварь 106

Пушик С. Г. *(Ивано-Франковск)*. Княждвор на Гуцульщине 109

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

К 175-летию со дня рождения Н. И. Костомарова

Пинчук Ю. А., Гриневич Л. В. Об оценке М. С. Грушевским научно-публицистических и полемических работ Н. И. Костомарова 112

Грушевский М. Из публицистических писаний Костомарова 113

* * *

Липинский Вячеслав. Украина на переломе. 1657—1659. Заметки к истории украинского государственного строительства в XVII-ом столетии *(Продолжение)* 133

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Климюк М. М. *(Тернополь)*. Кирило-Мефодіївське товариство 148

Байраковский А. И. О. Г. Михайлик, І. В. Кічий. Історія Луцька . . 150

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Сарбей В. Г. Международная научная конференция «Рабочий класс и национальный вопрос» 154

Батюк В. С. *(Дрогобыч)*, Тимошенко Л. В. *(Дрогобыч)*. Первая научно-краеведческая конференция «900-летие Дрогобыча: история и современность» 156

Ляховицкий Ю. М. *(Харьков)*. Международная научная конференция «Дробицкий Яр: память, время, люди» 157

НОВІ КНИГИ

Антонович В. Б. Коротка історія Козаччини: З іл. і картою України.— К. : Україна, 1991.— 157 с.

Архив русской революции: В 22 т. Т. 7—8.— М. : Терра: Политиздат, 1991.— 180 с.

Бордюгов Г. А., Козлов В. А. История и конъюнктура: Субъективные заметки об истории сов. о-ва.— М. : Политиздат, 1992.— 352 с.

Валента И. Советское вторжение в Чехословакию, 1968.— М. : Прогресс, 1991. — 318 с.

Валлоттон А. Александр I.— М. : Прогресс, 1991.— 399 с.

Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення.— К. : Вид. т-ва «Криниця», 1991. — 127 с.

Внешние экономические связи СССР в 1990 г. : Стат. сб.— М. : М-во внеш. экон. связей СССР: Госкомстат СССР, 1991.— 288 с.

Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії.— К. : Наук. думка, 1991.—121 с.

Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні — Руси, XVI—XVIII вв.— Львів : Вид. Львів. іст.— просвіт. орг. «Меморіал», 1991.— 154 с.

Дем'ян Г. В. Таланти Бойківщини.— Львів: Каменяр, 1991.— 325 с.

Деникин А. И. Очерки русской смуты.— М. : Мысль, 1991.— 207 с.

Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2 т. : Т. І. (До половини XVII ст.).— К. : Глобус, 1991.— 231 с.

Древнейшие государства на территории СССР : Материалы и исслед. 1990 г.— М. : Наука, 1991.— 239 с.

Жухрай В. Тайны царской охранки: авантюристы и провокаторы.— М. : Политиздат, 1991.— 336 с.

История Отечества: люди, идеи, решения: Очерки истории Сов. гос-ва.— М. : Политиздат, 1991.— 366 с.

Історичні портрети: Махно. Петлюра. Бандера.— К. : Респ. центр. духов. культури, 1991.— 33 с.

Каган С. Кремлевский волк.— М. : Прогресс, 1991.— 304 с.

Клейноди: Записки укр. геральд. т-ва: Т. І. Українська геральдика: минуле, сучасність, перспективи : Тез. наук. конф.— К. : Львів: Ін-т укр. археографії, Укр. геральд. т-во, 1991.— 42 с.

Кооперативно-колхозное строительство в СССР, 1923—1927: Документы и материалы.— М. : Наука, 1991.— 428 с.

Крупницький Б. Д. Гетьман Пилип Орлик (1672—1742): його життя і доля.— К. : Дніпро, 1991.— 79 с.

Литвак Б. Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива.—М. : Политиздат, 1991.— 302 с.

Малинин В. А. История русского утопического социализма : Вторая пол. XIX — нач. XX в.— М. : Наука, 1991.— 272 с.

Марголис Ю. Д. Т. Г. Шевченко и русские историки-демократы.— СПб. : Изд-во ЛГУ, 1991.— 191 с.

Мірчук П. Українська повстанська армія, 1942—1952 : Документи і матеріали.— Львів: Т-во «Просвіта», 1991.— 448 с.

Платонов С. Ф. Иван Грозный: Репринт. воспроизв. изд. 1923 г.— М. : НПО «Всесоюз. кн. палата», 1991.— 160 с.

Проблемы социально-экономической истории России : К 100--летию со дня рождения Б. А. Романова.— СПб. : Наука, 1991.— 302 с.

Ружин : Сторінки історії. — Житомир: Ред.-вид. від. облполіграфвидаву, 1991.— 175 с.

Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648—1654).— Львів : Світ, 1991.— 196 с.

Страна гибнет сегодня: Воспоминания о Февральской революции 1917 г.— М. : Книга, 1991.— 480 с.

Суханов Н. Н. Записки о революции : В 3 т. Т. І. Кн. 1—2. — М. : Политиздат, 1991.— 383 с.

Україна і Польща між минулим і майбутнім.— Львів : Видавн. центр «Фенікс», 1991.— 247 с.

Чепурко Б. П. Українці : Воскресіння.— Львів: Слово, 1991.— 127 с.

Черчилль У. Вторая мировая война: Кн. 2. Т. 3—4.— М. : Воениздат, 1991.— 671 с.

Ширяев Е. Е. Беларусь : Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах.— Минск : Наука и техника, 1991.— 117 с.

Этническая экология: теория и практика.— М. : Наука, 1991.— 376 с.

Юшко А. А. Московская земля IX—XIV веков.— М. : Наука, 1991.— 197 с.